

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Γεώργιος Γιώτης

Ο ΒΟΛΟΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1940 – ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1941

Διπλωματική εργασία

Συμβουλευτική Επιτροπή
Πολυμέρης Βόγλης (επιβλέπων καθηγητής)
Άννα Ματθαίου

ΒΟΛΟΣ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αρκτικόλεξα.....	3
Εισαγωγή.....	4
1. Από το 1930 στην 28^η Οκτωβρίου 1940	
Ο Βόλος στο Μεσοπόλεμο.....	13
Η πορεία προς τον πόλεμο.....	20
Η 28 ^η Οκτωβρίου στο Βόλο.....	23
Το κρίσιμο στοίχημα.....	25
2. Ο αεροπορικός πόλεμος.....	27
3. Οργάνωση πόλης	
Καθεστώς έκτακτης ανάγκης – Τοπικές Αρχές.....	32
Παθητική Αεράμυνα.....	35
Η ευρωπαϊκή εμπειρία.....	50
Ζωή στα καταφύγια.....	54
Συναγερμός – Συσκότιση.....	56
Εκκένωση πληθυσμού.....	63
4. Διατροφή πληθυσμού	
Επάρκεια αγαθών.....	71
Λαϊκά Συσσίτια.....	77
5. Αναθεωρήσεις – Ανατροπές	
Σχέση κράτους – ατόμου.....	82
Οικονομική ζωή.....	85
Δημογραφική κίνηση.....	92
Καθημερινότητα.....	93
6. Προσφορά για τον αγώνα	
Ρητορική κινητοποίησης.....	102
Προσφορά τοπικής κοινωνίας.....	109
Εκκλησία.....	119
7. Η είσοδος των Γερμανών.....	121
Συμπεράσματα.....	123
Πηγές / Βιβλιογραφία.....	127

Αρκτικόλεξα

ΑΕΣ	Ανεξάρτητο Εργατικό Σωματείο
ΑΝ	Αναγκαστικός Νόμος
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
Β΄ΠΠ	Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
ΔΗΚΙ	Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας (Δήμος Βόλου)
ΔΙΣ	Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΔΠΑ	Διοίκηση Παθητικής Αεράμυνας
ΔΧΜ	Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας
ΕΒΕ	Εμπορικό Βιομηχανικό Επιμελητήριο
ΕΚΒ	Εργατικό Κέντρο Βόλου
ΕΟΝ	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
ΕΣ	Ερυθρός Σταυρός
ΙΚΑ	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΙΜΔ	Ιερή Μητρόπολη Δημητριάδος
ΙΣΜ	Ιατρικός Σύλλογος Μαγνησίας
ΛΕΒ	Λύκειο Ελληνίδων Βόλου
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα
ΠΙΚΠΑ	Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως
ΠΑ	Παθητική Αεράμυνα
ΤΑΚ	Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών
ΦΤΣ	Φανέλα του Στρατιώτου
ΧΑΝΘ	Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Θεσσαλονίκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940 – 1941 εγκαινιάζει για την Ελλάδα την τέταρτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Η τελευταία αποτελεί ένα ταραγμένο διάστημα που αρχικά περιλαμβάνει τη θετική εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων στα βουνά της Αλβανίας, για να ακολουθήσουν το σκληρό διάστημα της Κατοχής και η διχαστική εμπειρία του Εμφύλιου Πολέμου. Συνιστά ένα μικρό επεισόδιο στα πλαίσια του Β΄ΠΠ με την επίδρασή του να επικεντρώνεται κυρίως στην ψυχολογία και το ηθικό των ευρωπαϊκών λαών, οι οποίοι από το καλοκαίρι του 1940 βρίσκονταν ήδη υπό γερμανική κατάκτηση.

Ο Β΄ΠΠ ήταν ένας ολοκληρωτικός πόλεμος που επηρέασε το σύνολο των ανθρώπων. Οι μαζικοί βομβαρδισμοί έπληξαν όχι μόνο αυτούς στην πρώτη γραμμή, αλλά και όσους έμειναν πίσω, αφού η εκτεταμένη χρήση του αεροπλάνου, ακύρωσε τις διαχωριστικές γραμμές καθιστώντας τους πάντες εμπόλεμους. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι από μια άποψη οι αεροπορικές επιδρομές ήταν «δίκαιες», αφού ακολούθησαν τη γραμμή των ίσων αποστάσεων. Τα βομβαρδιστικά χτυπώντας τυφλά έφεραν τον απρόσωπο, εναέριο πόλεμο μέσα στις γειτονιές των πόλεων, από τις πιο αριστοκρατικές ως τις πιο ταπεινές, χωρίς να εξαιρούν καμία από τον τρόμο και τη φρίκη. Οι κάτοικοι των αστικών κέντρων κλήθηκαν τώρα να παίξουν ενεργό ρόλο, όχι μόνο μέσα στα στενά χωροταξικά τους όρια, αλλά και συνολικά στην εθνική προσπάθεια. Ήταν οι αφανείς ήρωες των μετόπισθεν, που με τη δράση και τη συμπεριφορά τους καθόρισαν τις εξελίξεις στο εσωτερικό μέτωπο

Τα αστικά κέντρα που βίωσαν καθεστώς έκτακτης ανάγκης και τις συνέπειες του πολέμου βρέθηκαν στο επίκεντρο της διεθνούς ιστοριογραφικής έρευνας από τη δεκαετία του 1960. Μετά τη στρατιωτική και πολιτική προσέγγιση της περιόδου, σταδιακά οι μελετητές άρχισαν να εστιάζουν στην προσπάθεια του άμαχου πληθυσμού, στον αγώνα του για προσαρμογή και επιβίωση στις εμπόλεμες απαιτήσεις, στις ανατροπές που προκάλεσε η σύρραξη στην οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα. Ήταν ένας άλλος πόλεμος, πίσω από εκείνον της πρώτης γραμμής, που διεκδικούσε τώρα το δικό του μερίδιο στις στρατιωτικές επιτυχίες. Αντικείμενο εξέτασης και κριτικής άρχισαν να αποτελούν οι προπολεμικές κρατικές υποδομές με σημείο αναφοράς την κατάσταση στο χώρο της ΠΑ (το πιο κρίσιμο στοιχείο αποτέλεσε η ύπαρξη ή όχι καταφυγίων), οι προσπάθειες των κυβερνήσεων να διαχειριστούν αποτελεσματικά τις εμπόλεμες προκλήσεις, ενώ στο επίκεντρο των εργασιών συναντούμε έννοιες όπως εθελοντισμός, κινητοποίηση, αλληλεγγύη,

συλλογικότητα, αίσθημα κοινότητας, ψυχολογία – ηθικό, προπαγάνδα. Στις δεκαετίες του 1980 και 1990 η ιστορική προσοχή για τα ίδια θέματα αποδείχτηκε αμείωτη, για να γνωρίσει ιδιαίτερη έξαρση από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα.¹

Για τις ανάγκες της εργασίας το βιβλιογραφικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στα αστικά κέντρα της Αγγλίας και της Σοβιετικής Ένωσης, καθώς οι δύο χώρες λόγω της εξέλιξης του πολέμου διέθεταν μετόπισθεν. Στις άλλες περιπτώσεις (Πολωνία, Κάτω Χώρες, Γαλλία) ήταν τέτοια η ταχύτητα της γερμανικής επίθεσης που ακύρωσε την ύπαρξη πρώτης γραμμής, μετέτρεψε την κατάκτησή τους σε υπόθεση λίγων εβδομάδων στερώντας από τους πολίτες τη δυνατότητα να συνδράμουν την ένοπλη προσπάθεια.

Ο Rodric Braithwaite μέσα από το έργο του αναδεικνύει τη συμβολή του άμαχου πληθυσμού στη διάσωση της σοβιετικής πρωτεύουσας. Η απόκρουση της γερμανικής επίθεσης το Δεκέμβριο του 1941 δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της ένοπλης προσπάθειας που κατέβαλε ο μέχρι τότε ηττημένος Κόκκινος Στρατός, αλλά και της προσφοράς των απλών κατοίκων. Στο βιβλίο αναδεικνύονται τα κενά και ελλείψεις στο χώρο της πολεμικής προπαρασκευής, η έξαρση του πατριωτικού αισθήματος που προκάλεσε η πρώτη μέρα του πολέμου, η κινητοποίηση και η εθελοντική προσφορά του πληθυσμού, το αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε στην καθημερινότητα. Δε λείπουν οι εκτενείς αναφορές στα ζητήματα που αφορούν την ΠΑ, όπως επίσης και στα μέσα προπαγάνδας που χρησιμοποιήθηκαν (Τύπος, περιοδικά, ραδιόφωνο) όλα υπό τον αυστηρό έλεγχο και την εποπτεία του σοβιετικού καθεστώτος. Συνειδητοποιούμε στην πράξη, και αυτή είναι η σημαντικότερη προσφορά του βιβλίου, ότι οι κρίσιμες νίκες στη διάρκεια του Β΄ΠΠ δεν οφείλονταν αποκλειστικά και μόνο στην ένοπλη προσπάθεια, εκδοχή η οποία κυριαρχεί στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις και έχει επιβληθεί στη συνείδηση της κοινής γνώμης, αλλά εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και ο άμαχος πληθυσμός. Ο τελευταίος διέγνευσε την αντίληψη για τα μετόπισθεν ως χώρο μειωμένης σημασίας που αποτελούνταν μόνο από

¹ Βλ. ενδεικτικά, Angus Calder, *The People's War: Britain 1939-1945* (Jonathan Cape, 1969), Travis Crosby, *The Impact of Civilian Evacuation in the Second World War*, (London: Croom Helm, 1986), Earl Beck, *Under the Bombs: The German Home Front, 1942-1945*, (Lexington: Kentucky University Press, 1986), J. D. Barber – Harrison. M, *The Soviet Home Front 1941-1945* (London, 1991), J. Garrard, *World War 2 and the Soviet People* (London, 1993), Sian Nicholas, *The Echo of War: Home Front Propaganda and the Wartime BBC, 1939-1945* (Manchester University Press, 1999), R. Thurston – B. Bonwetsch, *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union* (Urbana, 2000), John Gregg, *The Shelter of the Tubes: Tube Sheltering in Wartime* (London, Capital Transport Publishing, 2001), Robert MacKay, *Half the Battle: Civilian Morale in Britain During the Second World War* (Manchester University Press, 2002), Helen Jones, *British civilians in the front line: air raids, productivity and wartime culture, 1939-1941* (Manchester University Press, 2006).

ηλικιωμένους, παιδιά και αδύναμες γυναίκες με ανύπαρκτη δυνατότητα προσφοράς και συμμετοχής στην ένοπλη προσπάθεια.²

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του άμαχου πληθυσμού αναδεικνύεται μέσα και από το έργο του Μάικλ Τζονς στην περίπτωση του Λένινγκραντ (σημερινή Αγία Πετρούπολη). Οι ανώνυμοι πολίτες κινητοποιήθηκαν από την πρώτη μέρα της γερμανικής εισβολής (22 Ιουνίου 1941) και σε όλη τη διάρκεια του πολέμου αντιστάθηκαν με κάθε μέσο αποσπώντας δικαιολογημένα την προσοχή της παγκόσμιας κοινής γνώμης. Στις σελίδες του βιβλίου τονίζονται οι ελλείψεις και τα κενά που διέκριναν το αστικό κέντρο στο χώρο της Αεράμυνας, οι εσφαλμένες επιλογές των αρχών της πόλης σε ζητήματα που σχετιζόνταν άμεσα με την προστασία της ανθρώπινης ζωής (απομάκρυνση παιδιών), η διαρκή τους αγωνία για τον έλεγχο της αναπόφευκτης κοινωνικής δυσφορίας. Επιπλέον, έρχονται στην επιφάνεια ζητήματα όπως η χρήση της προπαγάνδας από την πλευρά του σοβιετικού καθεστώτος για τη διατήρηση του ηθικού των κατοίκων, καθιστώντας το τελευταίο κομβικό στοιχείο της προσπάθειας στα μετόπισθεν.³

Μέσα από το έργο της Juliet Gardiner τονίζεται μεταξύ άλλων και η πολιτική διάσταση των αστικών κέντρων στη διάρκεια του πολέμου. Οι πόλεις ήταν αυτές που με έντονο τρόπο αποκάλυπταν τις κυβερνητικές ολιγωρίες και ελλείψεις στο χώρο της προπολεμικής θωράκισης, γεγονός που προκαλούσε ανασφάλεια και ανησυχία στην κυβέρνηση. Η συσσωρευμένη δυσφορία στο εσωτερικό μέτωπο μπορούσε να αποδειχτεί πολιτικά επικίνδυνη κλονίζοντας την όποια προσπάθεια της πρώτης γραμμής. Οι άστεγοι, οι ελλείψεις σε καταφύγια, σε νερό, σε ηλεκτρικό ανησυχούσαν έντονα την ηγεσία, όπως επίσης και η επιδείνωση της κατάστασης των εργατικών στρωμάτων. Η λαϊκή δυσφορία βρισκόταν υπό συνεχή παρακολούθηση, καθώς οι κυβερνητικές αστοχίες διευκόλυναν την ύπαρξη και την ενίσχυσή της. Η επιτυχία στον πόλεμο δεν εξαρτάται μόνο από τη θετική έκβαση των στρατιωτικών συγκρούσεων, αλλά και από την εσωτερική ενότητα και το αίσθημα της ασφάλειας που τα εγγυάται η άμεση και αποτελεσματική κρατική κινητοποίηση στη διάρκεια των συνθηκών κρίσης. Παράλληλα, αναδεικνύονται κύρια χαρακτηριστικά της προσπάθειας στα μετόπισθεν, όπως είναι το ισχυρό ρεύμα εθελοντισμού και αλληλεγγύης, η προσφορά της Γυναίκας, αλλά και η επίδραση του πολέμου στην ψυχολογική ισορροπία των πολιτών με την έξαρση των κρουσμάτων υστερίας, νευρικού κλονισμού και υπερβολικού άγχους.⁴

² Rodric Braithwaite, *Moscow 1941. A City and its People at War*, Profile Books, London, 2007.

³ Μάικλ Τζονς, *Λένινγκραντ. Η πολιορκία (1941-1944)*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2008.

⁴ Juliet Gardiner, *The Blitz. The British Under Attack*, London, Harper Press, 2010.

Το συλλογικό έργο με την επιμέλεια του Richard Overy αναφέρεται στον αεροπορικό πόλεμο που έπληξε την Ευρώπη στη διάρκεια του Β΄ΠΠ. Εστιάζει σε τέσσερις χώρες (Αγγλία, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία) επιχειρώντας να αναδείξει τον αντίκτυπο των εναέριων επιδρομών στα πεδία της κοινωνίας και της πολιτικής. Για το πρώτο πέρα από το αυτονόητο κόστος με τις απώλειες της ανθρώπινης ζωής και τις ανατροπές που προκλήθηκαν στην καθημερινότητα κομβικό σημείο αποτελεί η συμπεριφορά των τοπικών κοινωνιών σε συνθήκες κρίσης. Δε θα πρέπει να παραμείνουν παθητικοί δέκτες, αλλά να δραστηριοποιηθούν και να αναλάβουν εκείνες τις πρωτοβουλίες υλικής και ηθικής αλληλεγγύης – προσφοράς που θα τις καταστήσουν ζωντανές, ενεργές κοινότητες. Η πολιτική δέχτηκε ισχυρή επίδραση από τον αεροπορικό πόλεμο, ο οποίος ανέδειξε το ανεπαρκές προπολεμικό επίπεδο προετοιμασίας, δοκίμασε στην πράξη την ικανότητα των κυβερνήσεων να διαχειριστούν τις προκλήσεις και να οργανώσουν αποτελεσματικούς τρόπους προστασίας της ανθρώπινης ζωής (καταφύγια, εκκένωση πληθυσμού, συσκότιση). Η δοκιμασία δεν αφορά μόνο το ανώτατο επίπεδο κεντρικής εξουσίας, αλλά και τις περιφερειακές και δημοτικές αρχές που βρίσκονταν σε άμεση επαφή με τις τοπικές κοινωνίες, γίνονταν δέκτες της κριτικής τους και σε καθημερινή βάση αξιολογούνταν από αυτές.⁵

Για την παρούσα εργασία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες των Dietmar Suss και Marc Wiggan. Ο πρώτος επικεντρώνεται στη βασικότερη πτυχή της ΠΑ που είναι η ύπαρξη και ο ρόλος των καταφυγίων. Και στην Αγγλία και στη Γερμανία μετατράπηκαν σε μέσο προπαγάνδας συμβολίζοντας τη δύναμη και την ικανότητα της δημοκρατίας και της δικτατορίας να διαχειρίζονται τις εμπόλεμες προκλήσεις. Με αυτόν τον τρόπο τα δύο αντίπαλα πολιτικά συστήματα καθησύχαζαν τους πολίτες ότι το κράτος είναι εδώ και μεριμνά για την ασφάλειά τους, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο ήταν εφικτό να ελαχιστοποιήσουν την εκδήλωση κοινωνικής δυσαρέσκειας. Θεωρεί ότι τα καταφύγια αποτελούσαν «ναρκοπέδιο» από τα οποία κάθε στιγμή θα μπορούσαν να εκδηλωθούν αντικυβερνητικά αισθήματα, χώροι όπου ασκήθηκε προπαγάνδα, έλεγχος και επιβλήθηκε κανονιστική συμπεριφορά στους ενοίκους τους.⁶

Το αίσθημα της κοινότητας στο χώρο των μετόπισθεν αναδεικνύεται ιδιαίτερα από τον Marc Wiggan, ο οποίος τη συνδέει άμεσα με τη συσκότιση. Η πιστή τήρηση της

⁵ C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011.

⁶ Dietmar Suss, «Wartime Societies and Shelter Politics in National Socialist Germany and Britain», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 23-42.

τελευταίας ήταν η έμπρακτη απόδειξη για την αναγνώριση της ατομικής ευθύνης απέναντι στο σύνολο. Το φως μετατράπηκε σε τεκμήριο ενοχής για τους κατοίκους των αστικών κέντρων και το σκοτάδι σε τεκμήριο συμμόρφωσης και πειθάρχησης. Θεωρεί ότι η ΠΑ με τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς στην καθημερινή ζωή (απαγόρευση κυκλοφορίας, τήρηση ωραρίου αγοράς, συσκότιση, απαγόρευση κοινωνικών εκδηλώσεων) αποτέλεσε μορφή κοινωνικού ελέγχου, που ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από τις αυστηρές ποινές προς τους παραβάτες. Αρωγός στη διαμόρφωση του αισθήματος της κοινότητας αποτέλεσε και το ραδιόφωνο, καθώς η έλλειψη οποιασδήποτε μορφής διασκέδασης και ο πολύωρος εγκλεισμός στο σπίτι οδήγησε τους κατοίκους των αστικών κέντρων στην υποχρεωτική ακρόασή του.⁷

Στην Ελλάδα η ιστοριογραφική έρευνα δείχνει να προσπερνά την προσπάθεια στα μετόπισθεν στη διάρκεια της ελληνοϊταλικής σύρραξης, καθώς η πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων και η Κατοχή με τον Εμφύλιο απορροφούν το σύνολο των μελετών. Ο ζωτικός χώρος για τη συστηματική μελέτη της σχέσης ανάμεσα στον πόλεμο και τα αστικά κέντρα παρέμεινε έτσι μικρός. Οι μόνες αναφορές περιορίζονται σε εργασίες που καταγράφουν μνήμες από την περίοδο συνολικά του Β΄ΠΠ, αλλά και εδώ το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνεται τελικά από την ιταλογερμανική Κατοχή.

Ο Γιώργος Μαργαρίτης στο έργο του αναδεικνύει, όμως, τον κομβικό ρόλο για ένα από τα βασικότερα στοιχεία της προσπάθειας στα μετόπισθεν. Είναι η έννοια της συστράτευσης και της συλλογικής κινητοποίησης για την επίτευξη του κοινού σκοπού. Οι τελευταίες είχαν δρομολογηθεί ήδη από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου που με τις πρακτικές της απέβλεπε στη μακρόχρονη πειθάρχηση της κοινωνίας, καθώς ο κρατικός μηχανισμός διατηρούσε το ρόλο του ανώτατου καθοδηγητή και συντονιστή της οικονομικής και κοινωνικής ζωής συνεχίζοντας την παράδοση που διαμορφώθηκε μετά το 1922. Ήταν αυτός που μεριμνούσε για την παιδεία, την υγεία, τη διανομή του πλούτου και την προστασία του αγροτικού κόσμου, ενώ η όποια επιτυχία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την πειθαρχημένη ανταπόκριση των πολιτών, η οποία και εξασφαλιζόταν παρά την αμφιλεγόμενη στάση τους προς το καθεστώς. Δεν το συμπαθούσαν, το είχαν όμως ανάγκη. Αυτή η αίσθηση του συντονισμού και της συλλογικότητας, έστω και αναγκαστικής, καλλιεργήθηκε περαιτέρω μέσω της ΕΟΝ (η οργάνωση νεολαίας του καθεστώτος) που ισοπέδωσε τις κοινωνικές διαφορές καθιστώντας παιδιά πλουσίων, μικροαστών, εμπόρων, εργατών, φτωχών σε πειθαρχημένους συνοδοιπόρους στις αθλητικές, πολιτιστικές, εκδηλώσεις, αλλά και σε

⁷ Marc Wiggan, «The Blackout and the Idea of Community in Britain and Germany», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overly (επιμ.), *Bombing, States and Peoples*, Continuum Books, London, 2011, σ. 43-58.

εκείνες που αποσκοπούσαν στην εξύμνηση του καθεστώτος και προσωπικά του ίδιου του Ι. Μεταξά. Αλλά και λίγο πριν την 28^η Οκτωβρίου η καλοκαιρινή κυβερνητική εκστρατεία για την εξασφάλιση της αυτάρκειας σε σιτηρά υπηρέτησε τη διαδικασία εθισμού της κοινωνίας στην επίτευξη ενός συλλογικού σκοπού μειώνοντας την απόσταση ανάμεσα στο εγώ και στο εμείς. Αυτές οι προπολεμικές διαδικασίες για το συντονισμό και τη συντεταγμένη πορεία του συνόλου αξιοποιήθηκαν, εντάθηκαν, αλλά και εμπλουτίστηκαν με την έναρξη του πολέμου τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στις πόλεις. Η απουσία των ανδρών ανέτρεψε τους παραδοσιακούς ρόλους μετατρέποντας σε πρωταγωνιστές στη διαδικασία της παραγωγής και στην αντιμετώπιση των βιοτικών αναγκών τη γυναίκα, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, ανέδειξε νέες δυνατότητες συνεργασίας – προσφοράς στην ύπαιθρο με την καλλιέργεια της γης των επιστρατευμένων από τους υπόλοιπους κατοίκους, ενώ στα αστικά κέντρα η τήρηση των απαγορεύσεων και των περιορισμών υπέτασσε το άτομο στο σύνολο προβάλλοντας την αξία της συλλογικής προσπάθειας.⁸

Ιδιαίτερες περιπτώσεις αποτελούν ο Ιάσωνας Χανδρινός και η Μαρίνα Πετράκη. Ο πρώτος στη διδακτορική του διατριβή φέρνει στο προσκήνιο τα αστικά κέντρα της περιόδου 1939-1945, αν και εδώ η βαρύτητα δίδεται στην Κατοχή. Αναζητά την επίδραση που οι έκτακτες συνθήκες έχουν στην καθημερινότητα, στην αναδιάταξη των οικονομικών προτεραιοτήτων με αποκλειστικό σημείο αναφοράς την ένοπλη προσπάθεια, ενώ εστιάζει στον τρόπο συγκρότησης της κατοχικής εξουσίας και στην αντίδραση των αστικών πληθυσμών σε αυτή. Όλα αυτά μελετώνται σε ένα συγκριτικό, γεωγραφικό πλαίσιο που περιλαμβάνει ελληνικές και ευρωπαϊκές περιπτώσεις.⁹ Στο έργο της Πετράκη αναδεικνύεται σε εθνικό επίπεδο ο βαθμός της προπολεμικής προετοιμασίας, καταγράφονται οι ενέργειες στο χώρο της Πολιτικής Επιστράτευσης και της ΠΑ, η έκταση της κινητοποίησης του άμαχου πληθυσμού. Στόχος του βιβλίου είναι «να αποτιμήσει τη συνολική προσφορά των αμάχων πολεμιστών στη δημιουργία του Έπους του 1940» με σημείο αναφοράς αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, η Κέρκυρα.¹⁰

Η ίδια ιδιαιτερότητα ισχύει για το Βόλο και την περιοχή της Μαγνησίας. Η εξάμηνη προσπάθεια στα μετόπισθεν (Οκτώβριος 1940 – Απρίλιος 1941) δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας και καταγραφής. Αποτελεί τμήμα μόνο έργων από εκπροσώπους του δημοσιογραφικού και πνευματικού κόσμου, οι οποίοι

⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941 – φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1993, σ. 32-36.

⁹ Ιάσωνας Χανδρινός, *Πόλεις σε πόλεμο. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα στη ναζιστική κατοχή 1939-1945*. (αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2015.

¹⁰ Μαρίνα Πετράκη, *1940 – Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Πατάκης, Αθήνα, 2014¹, σ. 13-14.

προσέγγισαν την εποχή και το αστικό κέντρο δίνοντας, όμως και εδώ βαρύτητα στην κατοχική περίοδο. Σε αυτές ανήκουν οι μελέτες του Επισκόπου Ιωακείμ, του Δημήτρη Τσιλιβίδη, ενώ ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο Νίκος Τζαφλέρης.

Η πρώτη χρονολογικά απόπειρα ανήκει στον τότε Μητροπολίτη, Ιωακείμ. Αν και τα γεγονότα προσεγγίζονται μέσα από την οπτική της εκκλησιαστικής δράσης και προσφοράς, καθώς τονίζονται οι υλικές και ηθικές προσπάθειες – πρωτοβουλίες της ΙΜΔ σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές και τον ΕΣ στην περίοδο 1940-1944, το βιβλίο δίνει την εικόνα του αστικού κέντρου με την κινητοποίηση των πρώτων ημερών και την επίδραση των βομβαρδισμών στην ψυχολογία των κατοίκων μέχρι την παράδοση τον Απρίλιο του 1941. Επιπλέον, παρουσιάζονται τα αντίποινα των κατακτητών σε βάρος του άμαχου πληθυσμού, η προβληματική σχέση του Μητροπολίτη με τους αντάρτες, οι προσωπικές του παρεμβάσεις στις αρχές Κατοχής για την άμβλυνση των αντιποίνων από την πλευρά τους, οι προσδοκίες της απελευθέρωσης τον Οκτώβριο του 1944 και η διάψευσή τους με την έναρξη του εμφυλίου πολέμου.¹¹

Ο Δημήτρης Τσιλιβίδης παρουσιάζει την περίοδο του πολέμου, αλλά κυρίως αυτή της Κατοχής, μέσα από την οπτική του ιατρικού κόσμου. Μέλος του τελευταίου και ο ίδιος, παραθέτει τις δυσκολίες και τις ελλείψεις σε προσωπικό και φαρμακευτικό υλικό που υπονόμισαν την αποτελεσματική άσκηση του έργου του. Ο ΙΣΜ στήριξε με τις υπηρεσίες του την ένοπλη εθνική προσπάθεια, συνεργάστηκε με το Δήμο Παγασών, τη Μητρόπολη, ενώ αρκετά από τα μέλη, έλαβαν μέρος και έχασαν τη ζωή τους υπηρετώντας στις αντιστασιακές οργανώσεις. Στο βιβλίο αναδεικνύονται οι ιατρικές και νοσηλευτικές υποδομές που διέθετε η πόλη πριν και στο διάστημα του πολέμου. Αυτό, όμως, που τονίζεται είναι οι τραγικές συνθήκες διαβίωσης στην περίοδο της Κατοχής με την κατακόρυφη πτώση του βιοτικού επιπέδου, τις ασθένειες, τα συσσίτια, ενώ εξαιρείται η με υψηλό αίσθημα ευθύνης προσφορά από τα μέλη του ΙΣΜ.¹²

Ο Νίκος Τζαφλέρης στη διδακτορική του διατριβή, που αποτελεί και την πιο επιστημονικά τεκμηριωμένη απόπειρα εξέτασης της κατοχικής περιόδου, αναδεικνύει για το διάστημα της ελληνοϊταλικής σύρραξης κυρίως το βαθμό επίδρασης των εμπόλεμων συνθηκών στην τοπική βιομηχανία. Μέσα από το λογοκριμένο Τύπο παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία του Βόλου δέχτηκε τον πόλεμο, τη διαφορετική φιλοσοφία των ιταλικών και γερμανικών βομβαρδισμών, καθώς οι καταστροφές που αυτοί προκάλεσαν στα κτήρια, στις λιμενικές, συγκοινωνιακές και βιομηχανικές υποδομές της πόλης είχαν άμεσο

¹¹ Ιωακείμ, Μητροπολίτου Δημητριάδος, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα, 1950.

¹² Δημήτρης Τσιλιβίδης, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και στην Κατοχή*, ΙΣΜ, Βόλος, 2003.

αντίκτυπο στην κατοχική οικονομική ζωή. Η ιδιαίτερη προσέγγιση της περιόδου δικαιολογείται από το βασικό προσανατολισμό της μελέτης που είναι η ανάδειξη του ρόλου του δευτερογενούς τομέα στην τοπική, κατοχική οικονομική δραστηριότητα, στην επιβίωση των κατοίκων και στην εκμετάλλευση που αυτός υπέστη από τις δυνάμεις κατοχής.¹³

Η παρούσα εργασία ασχολείται με την προσπάθεια στα μετόπισθεν στο Βόλο, ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Επιχειρεί να αναδείξει το βαθμό της προπολεμικής προετοιμασίας, την κινητοποίηση των φορέων που ήταν υπεύθυνοι για την προστασία του άμαχου πληθυσμού, όπως επίσης και το δείκτη προσαρμογής των κατοίκων στις καινοφανείς συνθήκες που δημιούργησε η πολεμική σύγκρουση. Δε θα μπορούσε να παραλείψει τις αναθεωρήσεις και τις ανατροπές που σε συνθήκες κρίσης αναπόφευκτα προκλήθηκαν στην καθημερινότητα, στην οικονομική δραστηριότητα και στην κοινωνική ζωή, ενώ αναπόσπαστο τμήμα αποτελούν η ενεργοποίηση και η προσφορά από την πλευρά της τοπικής κοινωνίας.

Αναλυτικά, το πρώτο κεφάλαιο παρακολουθεί την πορεία του Βόλου από το 1930 μέχρι την 28^η Οκτωβρίου 1940, αναδεικνύοντας τα ιδιαίτερα στοιχεία της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, το πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον του αστικού κέντρου. Περιλαμβάνει επισκόπηση των ελληνοϊταλικών σχέσεων από το 1912 ως την κήρυξη του πολέμου, με την 28^η να θέτει αμέσως το στοίχημα για τους φορείς και την τοπική κοινωνία. Για τους πρώτους αυτό μεταφράστηκε σε αποτελεσματική κινητοποίηση, ενώ για τη δεύτερη σε αποτελεσματική προσαρμογή στις εμπόλεμες απαιτήσεις. Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει τον αεροπορικό πόλεμο στην Ευρώπη. Τα μετόπισθεν αποτέλεσαν για τους άμαχους το δικό τους πεδίο μάχης και προσφοράς, ενώ οι πόλεις θα μετατρέπονταν σε παράγοντα αξιολόγησης της κρατικής κινητοποίησης, αφού οι όποιες ολιγορίες και τα κενά αποκαλύπτονταν σε αυτές με τον πιο έντονο τρόπο.

Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στο καθεστώς έκτακτης ανάγκης, παρουσιάζοντας το πλέγμα απαγορεύσεων και περιορισμών που αυτό συνεπαγόταν για την τοπική κοινωνία. Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στα πρόσωπα που ανέλαβαν να το εφαρμόσουν ή πρωταγωνίστησαν στη διάρκεια του πολέμου, ενώ αναδεικνύονται και οι ενέργειές τους για την προετοιμασία της πόλης στο χώρο της ΠΑ τόσο προπολεμικά, όσο και μετά την 28^η. Το τέταρτο διερευνά αν και σε ποιο βαθμό η πόλη αντιμετώπισε διατροφικό ζήτημα, τη λειτουργία του θεσμού των συσσιτίων, ενώ το πέμπτο τις ανατροπές που προκάλεσε η σύρραξη. Πόσο και σε ποιο βαθμό επηρεάστηκε η σχέση ανάμεσα στο κράτος και στον

¹³ Νίκος Τζαφλήρης, *Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2007.

πολίτη, πόσο οι εμπόλεμοι περιορισμοί ολοκλήρωσαν εκείνους της 4^{ης} Αυγούστου, πόσο η καθημερινότητα, η οικονομική, η κοινωνική ζωή και η δημογραφική εξέλιξη επηρεάστηκαν από τον πόλεμο, είναι ερωτήματα απέναντι στα οποία η εργασία επιχειρεί να τοποθετηθεί.

Το έκτο κεφάλαιο παρουσιάζει τη συνδρομή της τοπικής κοινωνίας. Αρχικά εστιάζει στη ρητορική με την οποία οι τοπικές αρχές κινητοποίησαν τον πληθυσμό του αστικού κέντρου, αναζητώντας την κοινωνική, γεωγραφική προέλευση και έκταση της προσφοράς, ενώ το έβδομο παρουσιάζει τις συνθήκες μέσα στις οποίες γράφτηκε ο επίλογος του ελληνοϊταλικού πολέμου με την άφιξη των Γερμανών. Για να αναδειχθούν με περισσότερη σαφήνεια οι ομοιότητες, οι διαφορές, τα κενά και οι ολιγωρίες που διέκριναν την εμπόλεμη πραγματικότητα στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας, τα παραπάνω στοιχεία διερευνώνται σε σύγκριση με τα υπόλοιπα εγχώρια και ευρωπαϊκά αστικά κέντρα.

Ανεκτίμητη πηγή αποτέλεσε το αρχειακό υλικό της εποχής που περιλαμβάνει τα Πρακτικά της Διοικούσας Επιτροπής του Δήμου Παγασών, δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου, στοιχεία από το ΕΒΕ της πόλης που βρίσκονται στα ΓΑΚ Μαγνησίας, το δημογραφικό υλικό από το Ληξιαρχείο του Δήμου Βόλου, στοιχεία από το ΓΕΣ/ΔΙΣ, την Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αλλά και την ηχογραφημένη συνέντευξη που μου παραχώρησε ο Δημήτριος Τσιλιβίδης το Νοέμβριο του 2015. Από το αρχειακό υλικό, το τμήμα που σχετίζεται με τα Πρακτικά του Δήμου, αλλά κυρίως αυτό του τοπικού Τύπου παρουσιάζει μία ιδιαιτερότητα. Βρισκόταν υπό τον πλήρη έλεγχο του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, μετατρέποντας σε πρόκληση την επεξεργασία και την εξαγωγή συμπερασμάτων. Οι λογοκριμένες εφημερίδες μας μεταφέρουν, πολλές φορές σε κλίμα συναισθηματικών εξάρσεων, τους εμπόλεμους καθημερινούς ρυθμούς, την οικονομική και κοινωνική ζωή, αν και οι συνθήκες μέσα στις οποίες αυτές λειτούργησαν πρέπει να μας καθιστούν προσεκτικούς στην παρεχόμενη από αυτές πληροφόρηση.

Πολύτιμη ήταν όμως και η βοήθεια των καθηγητών οι οποίοι είχαν την επίβλεψη της προσπάθειας. Η Άννα Ματθαίου και κυρίως ο Πολυμέρης Βόγλης, που με τις υποδείξεις και τις παρατηρήσεις τους προσπάθησαν να με κατευθύνουν σε όλο το επίπονο διάστημα για τη συγγραφή της εργασίας.

Από το 1930 στην 28^η Οκτωβρίου 1940

Ο Βόλος στο Μεσοπόλεμο

Η αρχή της τρίτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα βρήκε το Βόλο να κατέχει ξεχωριστή θέση μεταξύ των αστικών κέντρων της χώρας. Η πόλη είχε βιώσει μία έντονη πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη, είχε αποκρυσταλλώσει την πολεοδομική και κοινωνική της φυσιογνωμία, αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα βιομηχανικά κέντρα του ελληνικού βασιλείου, ενώ το λιμάνι, η «Εμπορική Πύλη» της Κεντρικής Ελλάδας, παρά τις μεταπτώσεις στις εμπορικές του επιδόσεις ήταν από τα πρώτα σε εισαγωγική και εξαγωγική κίνηση μετά από αυτό του Πειραιά.

Τα επιτεύγματα αυτά ήταν απόρροια διαδοχικών μετασχηματισμών περίπου 100 χρόνων τόσο στους οικονομικούς ρυθμούς, όσο στον κοινωνικό ιστό και στο αστικό τοπίο. Ο πρώτος από αυτούς εντοπίζεται το 1830 με τη δημιουργία της «πόλης των εμπόρων» στην ανατολική ακτή του Παγασητικού, ενώ ο δεύτερος με την απελευθέρωση και ενσωμάτωση του Βόλου στο ελληνικό κράτος (2 Νοεμβρίου 1881), εγκαινιάζοντας μία γόνιμη περίοδο τεσσάρων δεκαετιών στη διάρκεια των οποίων διαμορφώθηκαν οι βάσεις-υποδομές του σύγχρονου αστικού κέντρου.¹⁴ Ο τρίτος μετασχηματισμός αφορά την ταυτισμένη με τη βιομηχανική ανάπτυξη δεκαετία 1920-1930, αν και η τοπική βιομηχανία διακρινόταν από ποσοτική και όχι ποιοτική διεύρυνση, καθώς οι περισσότερες επιχειρήσεις ήταν μεταποιητικές, ατομικού και οικογενειακού χαρακτήρα που νοσούσαν από χρόνια έλλειψη κεφαλαίων, εκμηχάνισης και τον ξεπερασμένο τεχνολογικό εξοπλισμό.¹⁵

Ο δυναμισμός και η πληθυσμιακή, οικονομική ευρωστία της πόλης στην περίοδο του Μεσοπολέμου αναδεικνύονται και από τα στοιχεία της εποχής. Πολύ σημαντική αποδείχτηκε η παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων το 1922, καθώς με την άφιξή τους βελτίωσαν θεαματικά τη δημογραφική της εικόνα. Στην Επαρχία Βόλου το 1928 καταγράφηκαν 13.411 πρόσφυγες από τους οποίους οι 6.779 στο Δήμο Παγασών και οι 5.166 στη συνοικία της Νέας Ιωνίας.¹⁶ Ο Βόλος των 29.411 κατοίκων το 1920, αριθμούσε το 1928 41.706, για να

¹⁴ Βίλμα Χαστάογλου, *Βόλος, Το πορτραίτο της πόλης, από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα* (β' έκδοση), ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2007, σ. 26, 30-31, 48-60.

¹⁵ Αίγλη Δημόγλου, «Συγκρότηση και εξέλιξη της βιομηχανίας του Βόλου», στο Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος, Αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 130.

¹⁶ Αναστασία Κονταξή, «Η εγκατάσταση και η ένταξη των Μικρασιατών προσφύγων στο Βόλο», στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2004, σ. 17. Ο Δήμος Παγασών μετονομάστηκε σε Δήμο Βόλου το Φεβρουάριο του 1954, ύστερα από πρόταση του τότε δημοτικού συμβούλου

οδηγηθεί το 1940 στους 54.919 αποτελώντας το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της κεντρικής Ελλάδας.¹⁷

Σύμφωνα με τα στοιχεία του τοπικού ΕΒΕ, το 1923 λειτουργούσαν 28 εργοστάσια, που περιλάμβαναν τους κλάδους τροφίμων, σιδηροκατασκευών, υφάσματος-νήματος-τάπητος και καπνού με 1.350 εργαζόμενους, ενώ στην αντίστοιχη έκθεση του 1934 ο αριθμός τους φτάνει τουλάχιστον τα 40 με 5.000 περίπου εργαζόμενους.¹⁸ Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν η καπνοβιομηχανία Αφών Ματσάγγου, τα υφαντουργεία Παπαγεωργίου και Μουρτζούκου-Λεβή και τα εργοστάσια γεωργικών μηχανημάτων Σταματόπουλου και Γκλαβάνη-Καζάζη. Το 1924 ιδρύθηκε η τσιμεντοβιομηχανία «Όλυμπος», το επόμενο έτος το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα, πολλές από τις παλιές επιχειρήσεις εκσυγχρονίστηκαν, ενώ σημείο αναφοράς αποτελούσαν οι πολλές και εντυπωσιακές καπναποθήκες.

Η δεκαετία 1930-1940 παρουσιάζει, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για δύο λόγους. Ο πρώτος σχετίζεται με το χρονικό της σημείο, καθώς στέκεται ανάμεσα σε δύο αποκλίνουσες περιόδους. Η πρώτη (1920-1930) σημαδεύτηκε από ραγδαία εκβιομηχάνιση και αστικοποίηση στη διάρκεια της οποίας ο Βόλος κεφαλαιοποίησε τα οικονομικά επιτεύγματα και τη βιομηχανική προίκα των προηγούμενων ετών, ενώ η επόμενη με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, την Κατοχή και την εμφυλιοπολεμική σύρραξη αποτέλεσε διάστημα υπονόμευσης των οικονομικών κεκτημένων και πλήρους οπισθοδρόμησης. Ο δεύτερος λόγος αφορά την ίδια, καθώς εμφανίζεται με δύο πρόσωπα. Στο πρώτο μισό η πόλη, παρά τις ρωγμές στο αναπτυξιακό της πρόσωπο, διατήρησε θετική δυναμική, «ή αγορά ήμων... έδειξε σημεία μεγαλυτέρας ζωηρότητας χάρις εις τήν ικανοποιητικήν απόδοσιν τῆς Θεσσαλικῆς γῆς καί στήν αὔξουσαν παραγωγὴν ὄλων σχεδόν τῶν βιομηχανικῶν κλάδων τῆς πόλεός μας, ιδιαίτερα τῶν ἐργοστασίων ὑφαντουργίας... Οὐδεμία πτώχευσις ἐσημειώθη κατά τό ἔτος 1934, αἱ δέ διαμαρτυρήσεις τῶν γραμματίων καί συναλλαγματικῶν ἦσαν ἀσήμαντοι»,¹⁹ ενώ στη συνέχεια εμφανίστηκαν πιο έντονα τα σημάδια της καθοδικής πορείας, που ως το φθινόπωρο του 1940 οδήγησαν την τοπική οικονομία σε ύφεση.

Ήταν μια εποχή σημαδεμένη από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, η οποία δημιούργησε νέα δεδομένα και επέβαλε την αναπροσαρμογή των κρατικών πολιτικών. Η επιλογή του κρατικού παρεμβατισμού θεωρήθηκε και στην Ελλάδα το αντίδοτο σε αυτή με το νέο οικονομικό δόγμα να αναδεικνύει τον κομβικό ρόλο της Αθήνας και του Πειραιά σε

Χρήστου (Κίτσου) Μακρή. Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία 110^η, 26-2-1954 (Πράξη 1094).

¹⁷ Μ. Χουλιαράκης, (1974), στο Χαστάογλου, σ. 72, 106.

¹⁸ Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Μαγνησίας, *Δελτίον Ε.Β.Ε. Βόλου*, τχ. 33 (1923), σ. 5, τχ. 179-180 (1934), σ. 25-27.

¹⁹ Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Μαγνησίας, *Δελτίον Ε.Β.Ε. Βόλου*, τχ. 179-180 (1934), σ. 5-6.

βάρος της επαρχιακής ανάπτυξης. Άλλωστε, η πρωτεύουσα της Μαγνησίας δεν μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση από τη βιομηχανική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου. Δίπλα στα μεγάλα εργοστάσια-πρότυπα για την εποχή καταγράφεται πλήθος επιχειρήσεων ατομικού ή οικογενειακού χαρακτήρα, που δεν ξεπερνούσαν το επίπεδο του βιοτεχνικού εργαστηρίου, με αδυναμία προσέλκυσης του τραπεζικού δανεισμού. Στα μέσα της δεκαετίας του 1930 τα προβλήματα της βιομηχανίας ανάγκασαν αρκετές επιχειρήσεις να αναστείλουν τη δραστηριότητά τους, άλλες, όπως τα μηχανουργεία Γκλαβάνη και Σταματόπουλου, συνεργάστηκαν και μετέφεραν τη δραστηριότητά τους στην Αθήνα, ενώ την ίδια διαδρομή ακολούθησαν και μέλη των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων υπό την πίεση των δυσμενών οικονομικών προοπτικών. Η βιομηχανική αστυφιλία οφειλόταν τώρα στη διευρυμένη καταναλωτική δυνατότητα και στις καλύτερες υποδομές της Αττικής, στο άφθονο εργατικό της δυναμικό, στο μεταφορικό κόστος των προϊόντων από την επαρχία και στη στενότητα κεφαλαίων.²⁰

Το δεύτερο μισό της ίδιας δεκαετίας αποδείχτηκε επιζήμιο για την τοπική οικονομία με πρώτο πλήγμα την κακή εκμετάλλευση του ΑΝ 677, που αφορούσε τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών.²¹ Σε μεταπολεμικό υπόμνημα προς τη Νομαρχία Μαγνησίας με τίτλο «Τά αιτία τῆς κακοδαιμονίας καί τοῦ οἰκονομικοῦ μαρασμοῦ τοῦ Λιμένος καί ἐν γένει τῆς πόλεως Βόλου...», ο Σπ. Τσαλαπάτας μεταξύ άλλων επεσήμανε ότι οι έμποροι και οι βιομήχανοι, ιδίως αυτοί των γεωργικών μηχανημάτων, αδυνατούσαν πλέον να εισπράξουν όχι μόνο τις οφειλές των πραγματικών παραγωγών της περιφέρειας και της Θεσσαλίας, αλλά και αυτές των άλλων επαγγελματιών ομάδων (παντοπώλες, βιοτέχνες, επαγγελματίες), οι οποίες με απλό πιστοποιητικό προέδρου κοινότητας παρουσίαζαν ως κύριο επάγγελμα αυτό του γεωργού και εξασφάλιζαν τη νομική αγροτική προστασία. Όμως, το κράτος δεν τους κάλυψε και έναντι των πιστωτών του εσωτερικού (τράπεζες), αλλά κυρίως αυτών του εξωτερικού (εμπορικοί οίκοι) με αποτέλεσμα να εκτεθούν και να απωλέσουν την εμπορική πίστη προς αυτούς. Επιπρόσθετα, η κήρυξη του Β΄ΠΠ με τη συνακόλουθη άνοδο της τιμής σε τρόφιμα, πρώτες ύλες, καύσιμα, αλλά τη σταθερότητα των τιμών πώλησης των προϊόντων στο εσωτερικό λόγω της κρατικής παρέμβασης, έπληξε επιπλέον τη βιομηχανία και ιδιαίτερα την υφαντουργία.²² Η τελευταία αναγκάστηκε να πουλά τα προϊόντα σε πολύ χαμηλές τιμές, ακόμα και κάτω του κόστους, καθώς δεν μπορούσε να αξιοποιήσει τη διεθνή αστάθεια των

²⁰ Δημόγλου, ό.π., σ. 131-132.

²¹ Σύμφωνα με το νόμο διεγράφησαν οι καθυστερούμενοι αγροτικοί τόκοι μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 1936. Το υπόλοιπο κεφάλαιο θα εξοφλούνταν με τόκο 3% και σε 12 έτη προς τους ιδιώτες πιστωτές, ενώ σε 25 έτη προς το Δημόσιο. ΑΝ 677, «Περί ρυθμίσεως χρεών», *Έφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 184, 17 Μαΐου 1937.

²² Υπόμνημα Σπ. Τσαλαπάτα, προέδρου Ε.Β.Ε. Βόλου, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Μαγνησίας, *Αρχείο Ε.Β.Ε. Βόλου*, φάκ. 909, σ. 1-2.

τιμών για επίτευξη εύκολου κέρδους, στοιχείο που μέχρι τότε αποτελούσε τη βασική οικονομική της στρατηγική.²³ Επιπλέον, η εμπορική κίνηση στο διάστημα 1937-38 υποχώρησε εξαιτίας της μετατόπισης του μεταφορικού ενδιαφέροντος με τη χρήση του φθηνότερου οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου σε σύγκριση με τις πιο ακριβές θαλάσσιες μεταφορές.²⁴

Η αμφιπρόσωπη δεκαετία 1930-1940 βρήκε την πόλη με παγιωμένο το κοινωνικό προφίλ και τη χωροταξική κατανομή του πληθυσμού, η σύνθεση του οποίου αποτελούσε τυπική περίπτωση ενός αστικοβιομηχανικού κέντρου. Από τη μια καταγράφεται η παρουσία ισχυρού εργατικού πληθυσμού, διαδικασία που ξεκίνησε αμέσως μετά την απελευθέρωση του 1881. Η έλευση, όμως, των προσφύγων ήταν αυτή που ενδυνάμωσε περαιτέρω την παρουσία του, καθώς αποτέλεσαν ένα διψασμένο και χαμηλών αμοιβών εργατικό δυναμικό, συμπιέζοντας τα ημερομίσθια της εποχής σε ποσοστό από 20 έως 50%. Απασχολήθηκαν κυρίως στο χώρο της μεταποίησης με 2.000 γυναίκες στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου και στα υφαντουργεία της πόλης, ενώ ο ανδρικός πληθυσμός διοχετεύτηκε στα γεωργικά εργοστάσια, στην αλευροβιομηχανία των Αφών Λούλη, στο χώρο της αλιείας, στη ναυπηγική δραστηριότητα, σε μικροαστικά επαγγέλματα και μικρομάγαζα.²⁵ Ο Βόλος αποτελούσε ένα μεγάλο εργατικό κέντρο που συνοδευόταν από ανεργία, υποαπασχόληση, ενώ λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας και της ανεπαρκούς διατροφής έντονη ήταν η εμφάνιση των ασθενειών της εποχής, όπως η ελονοσία και η φυματίωση.²⁶

Αισθητή ήταν και η παρουσία της κοινωνικής ελίτ, εξέλιξη απόλυτα εναρμονισμένη με τη φυσιολογία και τον οικονομικό προσανατολισμό της πόλης. Παραδοσιακά περιλάμβανε τις μεγάλες επιχειρηματικές οικογένειες, συντηρητικού κυρίως ιδεολογικού προσανατολισμού, ορισμένες από τις οποίες αντλούσαν κύρος και γόητρο από το ρόλο που είχαν στη διαδικασία δημιουργίας του Βόλου, ενώ μέσω της εκλογής των ιδίων ή των πολιτικών τους διαδόχων στα δημοτικά συμβούλια κυριαρχούσαν στην τοπική πολιτική σκηνή (Καρτάλης, Τοπάλης, Σπυρίδης). Κανείς, όμως, δεν μπορούσε να αγνοήσει τη δυναμική αστική τάξη, το κοινωνικό δημιούργημα της εκβιομηχάνισης, που συγκέντρωνε τη νέα γενιά των επιχειρηματιών, εμπόρων και βιομηχάνων.²⁷ Στους κόλπους της είχε διαμορφωθεί ένας κύκλος προοδευτικών διανοουμένων, ευρωπαϊκού προσανατολισμού,

²³ Δημόγλου, ό.π., σ. 133.

²⁴ Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Μαγνησίας, *Αρχείο Ε.Β.Ε. Βόλου*, φάκ. 908, σ. 111.

²⁵ Κονταξή, ό.π., σ. 174-176.

²⁶ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Αχιλλοπούλειου Νοσοκομείου στο διάστημα 1933-39 συχνότερες παθήσεις ήταν η ελονοσία 9.6%, οι πνευμονίες 7.5% και η φυματίωση 6.8%. Γιάννης Κωστής «Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου. Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα», *Έν Βόλω*, 21, 2006, σ. 31.

²⁷ Αίγλη Δημόγλου, «Η τοπική πολιτική σκηνή», *Ιστορικά*, 66, 2001, σ. 18-21.

γύρω από το σοσιαλιστή γιατρό Δημήτριο Σαράτση, δημοτικό σύμβουλο, βουλευτή, Υπουργό Υγιεινής στην κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου,²⁸ πρωταγωνιστή στην ίδρυση του Παρθεναγωγείου και του Εργατικού Κέντρου (1908), που στηλίτευαν τις ανισότητες και την υποβάθμιση του εργατικού κόσμου αναζητώντας ένα δικαιότερο κοινωνικό σύστημα. Αυτός περιλάμβανε τον ξάδερφό του και μετέπειτα Δήμαρχο Παγασών Νικόλαο Σαράτση, το δημοσιογράφο και διευθυντή της *Θεσσαλίας* Τάκη Οικονομάκη και το δικηγόρο Κωνσταντίνο Ζάχο.²⁹

Το κοινωνικό τοπίο αντικατοπτρίστηκε και στον πολεοδομικό ιστό με το εμπορικό και επιχειρηματικό τμήμα να βρίσκεται στην περιοχή της Μεταμορφώσεως, ενώ στις συνοικίες του Αγίου Νικολάου και Αγίου Κωνσταντίνου κυριαρχούσαν τα κτήρια των δημοσίων υπηρεσιών και οι επιβλητικές οικίες των εύπορων πολιτών, Ελλήνων και Ευρωπαίων, σηματοδοτώντας τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και την επέκταση του αστικού χώρου προς την ανατολική πλευρά της πόλης.³⁰ Ο Βόλος ήταν ουσιαστικά διχοτομημένος, καθώς το δυτικό τμήμα και η συνοικία της Αναλήψεως εκπροσωπούσαν τα λαϊκά-εργατικά στρώματα, ενώ οι πιο ανατολικές συνοικίες ταυτίζονταν με τα αντίστοιχα αστικά.

Η οικονομική πρόοδος ευθυνόταν, όμως, όχι μόνο για την ισχυροποίηση των τελευταίων, αλλά και για την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Στην προσπάθεια των αστών να περιφρουρήσουν τα οικονομικά κεκτημένα και να διατηρήσουν τον έλεγχο της τοπικής πολιτικής ζωής, αντιπαρατέθηκε η εργατική πίεση για καλύτερες συνθήκες εργασίας και βελτιωμένα ημερομίσθια. Αυτά αποτελούσαν αίτημα της εποχής, ενώ η δυναμική διεκδίκησή τους με απεργίες και πορείες, προκάλεσαν την ανησυχία για τη διατάραξη και την ανατροπή της κοινωνικής γαλήνης νομιμοποιώντας βίαιες ενέργειες και μεθόδους εξουδετέρωσής τους. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στο Βόλο από το 1930 έως το 1935 διαλύθηκαν 19 οργανώσεις, συνελήφθησαν 90 περίπου πολίτες, πολλοί από τους οποίους φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν στην Ανάφη και στη Φολέγανδρο.³¹

Άλλωστε, οι τοπικές εργατικές διεργασίες ήταν εναρμονισμένες με το συνδικαλιστικό κανόνα του Μεσοπολέμου. Αυτός περιλάμβανε τη βραχύβια διάρκεια των εργατικών ενώσεων, τις εύθραυστες ισορροπίες και τις έντονες διαφωνίες των μελών λόγω της ριζοσπαστικοποίησής τους υπό την επίδραση της αριστερής ιδεολογίας, την πελατειακή εξάρτηση και την απόπειρα χειραγώγησής τους από την πολιτική εξουσία, την άσκηση βίας

²⁸ Ελένη Τριάντου, *Ο Βόλος μέσα από την ομίχλη του χρόνου*, Γραφή, Βόλος, 1994, σ. 150.

²⁹ «Κοινωνία», στο *Βόλος, ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, (επιμ.), Αίγλη Δημόγλου, Α' τόμ., ΔΗ.Κ.Ι., 1999, σ. 164-165.

³⁰ Χαστάογλου, ό.π., σ. 67-68, 79.

³¹ Λητώ Αποστολάκου, «Όψεις της εργατικής κίνησης στο Βόλο στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα», στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2004, σ. 162.

από την πλευρά της τελευταίας και την καχυποψία της βάσης για τις ειλικρινείς προθέσεις της συνδικαλιστικής ηγεσίας.³² Η ρήξη των σοσιαλιστών με τους συντηρητικούς στη ΓΣΕΕ το 1930 πυροδότησε την τριμερή διάσπαση του τοπικού εργατικού κινήματος, στο Εργατικό Κέντρο-ΓΣΕΕ, στο Εργατικό Κέντρο-ΑΕΣ και στην αριστερή Εργατική Ένωση, ενώ στην πρωτοπορία των κοινωνικών διεκδικήσεων διακρίθηκαν τα καπνεργατικά σωματεία, με το καπνικό ζήτημα να προκαλεί σειρά απεργιών και κινητοποιήσεων.³³

Η κορυφαία στιγμή στην εργατική διαδρομή υπήρξαν τα αιματηρά γεγονότα τον Ιούνιο του 1936. Λίγο πριν ο Ι. Μεταξάς επιβάλλει το δικτατορικό καθεστώς στις 4 Αυγούστου 1936 οι εργατικές ενώσεις ξεπερνώντας τις μεταξύ τους διαφορές πρωταγωνίστησαν στη μαζικότερη εκδήλωση διαμαρτυρίας, που μετατράπηκε σε ορόσημο νέων κοινωνικών αγώνων. Είχε προηγηθεί στις 13 Μαΐου πανεργατική απεργία, με το πλήθος στο παραλιακό μέτωπο να θυμίζει τα «Φεβρουαριανά» του 1921.³⁴ Στις 2 Ιουνίου οι εργάτες των εργοστασίων υφαντουργίας, του τομέα Μετάλλου και του καπνεργοστασίου Ματσάγγου απαίτησαν αύξηση ημερομισθίων σε ποσοστό περίπου 35%, την επαναπρόσληψη απολυμένων συναδέλφων και κοινωνικές παροχές. Η οδός Δημητριάδος μετατράπηκε σε πεδίο σύγκρουσης μεταξύ των απεργών, του στρατού και της αστυνομίας με ένα νεκρό και οκτώ τραυματίες. Ακολούθησαν 40 συλλήψεις, δίκες των πρωταγωνιστών με ποινές φυλάκισης από 10 μήνες έως 18 χρόνια, ενώ 20 μέρες αργότερα τα μέλη των «ύποπτων» σωματείων εξορίστηκαν στη Φολέγανδρο.³⁵ Η οικονομική ζωή της πόλης δεν έμεινε ανεπηρέαστη, «Αί συνθήκαι αί δημιουργηθεῖσαι ἐκ τῆς Καπνεργατικῆς καί Πανεργατικῆς ἀπεργίας ἔσχον τὴν ἐπίπτωσίν των καί ἐπὶ τῆς κινήσεως τῆς βιομηχανίας τῆς πόλεώς μας, ἥτις γενικῶς παρουσιάζεται ὀπωσδήποτε ἡλαττωμένη».³⁶ Στην περίοδο Μεταξά οι 39 εργατικές οργανώσεις της πόλης εντάχθηκαν υποχρεωτικά στο «Εθνικό Εργατικό Κέντρο»,

³² Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1, Αθήνα, 2002, σ. 320-324, 328-329.

³³ Αποστολάκου, ό.π., σ. 157-162. Ο όρος «καπνικό ζήτημα» σχετίζεται με το βαθμό επεξεργασίας των φύλλων του καπνού. Οι καπνέμποροι επεδίωκαν την εξαγωγή ακατέργαστου ή ελάχιστα επεξεργασμένου καπνού, ώστε μέσω της φθηνότερης γυναικείας εργασίας να μειώσουν το εργασιακό κόστος, ενώ οι καπνεργάτες ήταν ριζικά αντίθετοι επιμένοντας στην αναγκαιότητα της επεξεργασίας των φύλλων για τη διατήρηση της εργασίας τους. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 316-318.

³⁴ Πρόκειται για τη διαδήλωση της 15^{ης} Φεβρουαρίου. Η προκλητική άνοδος της τιμής του ψωμιού προκάλεσε συλλαλητήριο και εκτεταμένες καταστροφές στο κέντρο της πόλης από 6.000 διαδηλωτές που κράτησαν δύο ημέρες. Οι εργαζόμενοι έδωσαν μαχητικό παρόν μαζί με το σοσιαλιστή ηγέτη Αβραάμ Μπενάρδια και τα στελέχη της «Πανεργατικής Ένωσης». Η δυναμική όμως αντίδραση της αστυνομίας και του στρατού οδήγησε στην αποκατάσταση της τάξης, που συνοδεύτηκε από 109 συλλήψεις, φυλακίσεις και δίκες των πρωταγωνιστών, Νίτσα Κολιού, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, τόμ. Α', 1991, σ. 329-336.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 451-460.

³⁶ Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Μαγνησίας, *Δελτίον Ε.Β.Ε. Βόλου*, τχ. 189-190 (Μάιος-Ιούνιος 1936), σ. 25, 27.

πρόεδρος του οποίου ήταν ο Κ. Αμδάρης, καθιστώντας πιο εύκολο και αποτελεσματικό τον έλεγχο και την αντιμετώπιση των διεκδικητικών ενεργειών.³⁷

Στο μεσοπολεμικό πολιτικό πεδίο η βενιζελική παράταξη εκπροσωπήθηκε από το τοπικό κόμμα και το αντίστοιχο των αδερφών Σπυρίδη. Ισχυρή ήταν όμως και η παρουσία του καρταλικού κόμματος που αντλούσε κύρος και δημοφιλία από το ρόλο των ιδρυτών του στη δημιουργία της πόλης του Βόλου. Η δεκαετία του 1930 βρήκε στη θέση του Δημάρχου τον Κώστα Καρτάλη με τον Κωστή Σπυρίδη να είναι ο τελευταίος αιρετός δήμαρχος (Απρίλιος 1934-Ιούλιος 1938). Η δικτατορία Μεταξά διόρισε με τον ΑΝ 472 Διοικούσα Επιτροπή με πρόεδρο το Ν. Σαράτση,³⁸ η θητεία του οποίου (Ιούλιος 1938 - Απρίλιος 1944) σημαδεύτηκε από τον πόλεμο και την Κατοχή.³⁹ Σημαντική πολιτική φυσιογνωμία υπήρξε ο Γεώργιος Καρτάλης, υφυπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση Τσαλδάρη, Εργασίας στην αντίστοιχη του Γ. Κονδύλη, ενώ η 4^η Αυγούστου τον βρήκε στο απέναντι στρατόπεδο. Ο θάνατος του Κ. Καρτάλη και η απομάκρυνση του Κ. Σπυρίδη από τη θέση του δημάρχου, λόγω του διορισμού του Ν. Σαράτση, σημαίνουν το τέλος εποχής στα πολιτικά δρώμενα για εκείνους που είχαν ταυτιστεί με τη δημιουργία της πόλης στην προπολεμική περίοδο.⁴⁰

Ο δυναμισμός και η οικονομική ευρωστία του Βόλου επιβεβαιώνεται και από την έντονη πολιτιστική δραστηριότητα. Πρωταγωνιστές ήταν τα μέλη της ακμαίας αστικής τάξης, καθώς αναζητούσαν πνευματικές και καλλιτεχνικές διεξόδους που θα διεύρυναν το γνωστικό και ιδεολογικό τους υπόβαθρο, τεκμηριώνοντας την ανάγκη διαφοροποίησής τους από τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Καταγράφηκαν επιτεύγματα στο χώρο του θεάτρου, της μουσικής, της ζωγραφικής με το «Σύλλογο Φιλοτέχνων Βόλου» να σηκώνει το βάρος της όλης προσπάθειας. Η πόλη διέθετε «Δραματική Σχολή», τη «Συμφωνική Ορχήστρα Βόλου», Μουσικές Σχολές, διοργανώνονταν εκθέσεις ζωγραφικής με πανελλήνιο, πανθεσσαλικό και τοπικό χαρακτήρα, ενώ ξεχωριστή στιγμή αποτέλεσε η ίδρυση του σωματείου «Οι Φίλοι των Γραμμάτων» (1936).⁴¹

Ο μεσοπολεμικός Βόλος αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα αστικοβιομηχανικά κέντρα της χώρας. Αξιοποιώντας τις αστικές δομές και τη δυναμική της περιόδου 1880-1920, η αφομοίωση των Μικρασιατών προσφύγων και η βελτίωση των οικονομικών δεικτών τον

³⁷ Αποστολάκου, ό.π., σ. 164.

³⁸ ΑΝ 472, Περί μεταρρυθμίσεως διατάξεων τινων τῆς Νομοθεσίας «περί Δήμων καί Κοινοτήτων», *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 66, 23 Φεβρουαρίου 1937.

³⁹ «Τοπική Αυτοδιοίκηση», στο *Βόλος, ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, (επιμ.), Αίγλη Δημόγλου, Α' τόμ. ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 1999, σ. 255, 273.

⁴⁰ Δημόγλου, 2001, σ. 21, 23.

⁴¹ Γιάννης Μουγογιάννης, «Επιτεύγματα του Βολιώτικου πολιτισμού 1923-1955», στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2004, σ. 247-253.

μετέτρεψαν γρήγορα σε παράγοντα πρωτοπορίας και νεωτερικότητας. Οι βιομηχανίες-πρότυπο για την εποχή, οι κοινωνικές διεκδικήσεις και η ξεχωριστή πολιτιστική ζωή αναδεικνύουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και την ποιότητα που διέκριναν τη μεγαλύτερη πόλη-λιμάνι της κεντρικής Ελλάδας. Όμως, οι πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στις πρώτες πρωινές ώρες της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 ανέτρεψαν τους σχεδιασμούς και τις θετικές προσδοκίες. Για την τοπική κοινωνία άρχισε μία νέα περίοδος δοκιμασίας και αβεβαιότητας υπονομεύοντας τα επιτεύγματα των προηγούμενων ετών, καθιστώντας παράλληλα τις όποιες προβλέψεις για το μέλλον εξαιρετικά επισφαλείς και απρόβλεπτες.

Η πορεία προς τον πόλεμο

Το τελεσίγραφο της 28^{ης} Οκτωβρίου ήταν η κατάληξη της μακράς, προκλητικής, ιταλικής πολιτικής στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Οι προβληματικές από τους Βαλκανικούς πολέμους ελληνοϊταλικές σχέσεις, με σημεία τριβής τη Β. Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα, δοκιμάστηκαν στη Μικρασιατική εκστρατεία από τις αλληλοσυγκρουόμενες βλέψεις στα παράλια της Μ. Ασίας, ακόμη εντονότερα στο Μεσοπόλεμο με το βομβαρδισμό και τη βραχύβια κατάληψη της Κέρκυρας (1923), αλλά κυρίως με τη νέα εξωτερική πολιτική του Μουσολίνι. Ο τελευταίος, από το 1926 και μετά εγκατέλειψε την πολιτική τήρησης του διεθνούς δικαίου και των σχέσεων καλής γειτονίας, καθώς επικεντρώθηκε στη δυναμική επανεμφάνιση της Ιταλίας στην Α. Ευρώπη και στα Βαλκάνια, στηρίζοντας ως αυτόκλητος προστάτης και προς όφελος των ηττημένων του Πρώτου Μεγάλου Πολέμου, κυρίως της Βουλγαρίας, την αναθεώρηση των συνθηκών του 1919.⁴²

Η ελληνική διπλωματία ήταν αφοσιωμένη στην αρχή της ουδετερότητας, όπως είχε διαμορφωθεί μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (23 Ιουλίου 1923). Ο σεβασμός της διεθνούς νομιμότητας και της εδαφικής ακεραιότητας των χωρών, η φιλία και η διεύρυνση της συνεργασίας με τους γείτονες, ήταν αρχές που υιοθετήθηκαν τόσο από τις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, όσο και από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Το νέο αυτό δόγμα στην εξωτερική πολιτική επιβεβαιώθηκε στην πράξη με το Ελληνοϊταλικό Σύμφωνο Φιλίας του 1928, που σηματοδότησε μία νέα εποχή στις σχέσεις των δύο χωρών.⁴³ Η πορεία, όμως, ήταν

⁴² Serge Berstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, τόμ. 3, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σ. 58-59.

⁴³ Το Σύμφωνο του 1928 υπογράφηκε το Σεπτέμβριο στη Ρώμη και είναι η διμερής συνθήκη «φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού». Αναγνωρίστηκε ο ρόλος της Ιταλίας στην Α. Μεσόγειο και στα Βαλκάνια, ενώ λίγο αργότερα ο Βενιζέλος αξιοποιώντας τη δυναμική του συμφώνησε με τη Γιουγκοσλαβία για

διαφορετική, καθώς λίγα χρόνια αργότερα ο νέος εξωτερικός προσανατολισμός δοκιμάστηκε από το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934,⁴⁴ τη σταδιακή χαλάρωση των δεσμών με την Ιταλία και την προσέγγιση της Ελλάδας με την Αγγλία, που αποτελούσε από το 1934 το βασικό στόχο του Μεταξά: «Ἡ Ἑλλάς δύναται νά θέσῃ ὡς δόγμα πολιτικόν ὅτι ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύναται νά εὐρεθῆ εἰς στρατόπεδον ἀντίθετον ἐκείνου, εἰς τό ὅποιον εὐρίσκεται ἡ Ἀγγλία».⁴⁵ Ἡ κατάληψη, ὁμως, τῆς Ἀλβανίας ἀπό τὴν Ἰταλία (7 Ἀπριλίου 1939) δημιούργησε νέα δεδομένα δυσχεραίνοντας τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Ρώμη. Παρὰ τὴν «ἐπίθεση φιλίας» ἀπὸ τὸ Μουσολίνι ποὺ περιλάμβανε ἐγγυήσεις καὶ δεσμεύσεις γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ Συμφώνου τοῦ 1928, ὁ Μεταξᾶς σὲ συνεννόηση με τὸ Λονδίνο τὸ ἄφησε οὐσιαστικά νὰ ἐκπνεύσει περιοριζόμενος σὲ γενικόλογες ἀναφορές-ευχές γιὰ τὴ μελλοντικὴ βελτίωση τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἀθῆνας-Ρώμης.⁴⁶

Ἡ επικείμενη κατάρρευση τῆς Γαλλίας οδήγησε τὸν Ἰταλὸ δικτάτορα στὴν ἐκ τοῦ ἀσφαλούς κήρυξη τοῦ πολέμου (10 Ἰουνίου 1940) ἐναντίον τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, ἐντείνοντας τὶς προκλητικὲς ἐνέργειες ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας. Ὁ ἰταλικὸς Τύπος ξεκίνησε ἐκστρατεία δυσφήμισης, καθὼς οἱ Ἰταλοὶ δὲν ξέχασαν ὅτι ἡ χώρα τὸ 1936 εἶχε ψηφίσει τὶς ἐναντίον τοὺς κυρώσεις με ἀφορμὴ τὴν κατάκτηση τῆς Αἰθιοπίας, ἐνῶ τὰ διαβήματα τῆς Ρώμης ἀναφέρονταν στὴ χρησιμοποίηση τῶν λιμένων ἀπὸ τὴ Βρετανία, στὴν ἐλληνικὴ συμμετοχὴ στὴ δολοφονία τοῦ Νταούτ Χότζα καὶ στὴν καταπίεση τῶν μουσουλμάνων τῆς Τσαμουριάς.⁴⁷ Παράλληλα, οἱ Ἰταλοὶ παραβίαζαν διαρκῶς τὸν ἐλληνικὸ ἐναέριο χῶρο καὶ

τὴ λειτουργία τῆς ἐλεύθερης ζώνης στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ὡς τὴ Γευγελή. Προκόπης Παπαστράτης, «Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ», στὸ Χ. Χατζηιωσήφ (ἐπιμ.), *Ἰστορία τῆς Ἑλλάδος τοῦ 20^{ου} αἰῶνα, Ὁ Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Ἀθήνα, 2002, σ. 269-270.

⁴⁴ Τὸ Βαλκανικὸ σύμφωνο τοῦ 1934 ἐγγυήθηκε τὰ υφιστάμενα σύνορα τῆς Ἑλλάδας, τῆς Γιουγκοσλαβίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Τουρκίας σὲ περίπτωσι ἐπίθεσης ἀπὸ μὴ βαλκανικὴ χώρα ὡς ἀνάχωμα στο γερμανικὸ ἀναθεωρητισμὸ. Προκάλεσε, ὁμως, τὴν ἀντίδραση τῆς ἀποκλεισμένης Βουλγαρίας καὶ τὴ διαφωνία τοῦ Βενιζέλου, καθὼς θεώρησε ὅτι θὰ δοκιμάζονταν ἐκ νέου οἱ σχέσεις με τὴ Ρώμη σὲ περίπτωσι ἰταλικῆς ἐπίθεσης στὴ Γιουγκοσλαβία. Στὸ *ἴδιο*, σ. 279-281.

⁴⁵ Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος, *Ἡ ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ 1900-1945*, Ἔστια, Ἀθήνα, 1992, σ. 233-234, 256.

⁴⁶ Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1939 ὁ Μουσολίνι ὑπόσχετα τὴν ἀποφυγὴ στρατιωτικῶν ἐνεργειῶν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, τὴν ἀπόσυρση τῶν ἰταλικῶν στρατευμάτων σὲ ἀπόσταση 20 χιλιομέτρων ἀπὸ τὰ ἐλληνοαλβανικὰ σύνορα καὶ τὴν προμήθεια τῆς χώρας με ἀεροπορικὸ υλικό. Ἰωάννης Κολιόπουλος, *Ἡ δικτατορία τοῦ Μεταξά καὶ ὁ πόλεμος τοῦ '40. Οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Βρετανίας (1935-1941)*, *Τὸ Βῆμα*, Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα, 2009, σ. 142-151.

⁴⁷ Ἡ Ἀθήνα ἀπέρριψε τὶς ἰταλικὲς αἰτιάσεις γιὰ ἐλλιμενισμό βρετανικῶν πλοίων, ἐνῶ ὁ Ἀλβανὸς πατριώτης Ν. Χότζα ἦταν λησταντάρτης δολοφονημένος ἀπὸ συμπατριώτες του. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πλευρά, ποὺ μάλιστα περίμενε αλβανικὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἐκδόσή τους. Σβολόπουλος, ὁ.π., σ. 273-274. Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Τσαμουριάς ἀποτελοῦσαν τὴν αλβανικὴ μειονότητα ποὺ κατοικοῦσε στὴν Ἠπειρο καὶ ἐιδικότερα στὴν περιοχὴ τῆς Θεσπρωτίας. Σύμφωνα με τὴν ἀπογραφή τοῦ 1928 ἡ τελευταία ἀριθμοῦσε 18.598 μέλη, ἐνῶ 12 χρόνια ἀργότερα ἔφτασε σὲ 20.000. Στὸ Μεσοπόλεμο δοκιμάστηκαν ἔντονα οἱ σχέσεις με τοὺς Ἕλληνες λόγω τῆς ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων τὸ 1922, ποὺ οδήγησε σὲ ἐκτεταμένες, υποχρεωτικὲς ἀπαλλοτριώσεις τῆς ἐγγείας ἰδιοκτησίας τῶν μελῶν τῆς. Ἀπολάμβανε τὴ στήριξη τόσο τῆς Ἀλβανίας, ὅσο καὶ τῆς Ἰταλίας με τὶς αὐτονομιστικὲς προθέσεις νὰ γίνονται αἰσθητές, ὅταν σὲς ἐκλογές τοῦ 1926 ἐμφανίστηκε τὸ Κόμμα τῆς Τσαμουριάς. Τὸ ἀπογοητευτικό, ὁμως, ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα (ἔλαβε μόνον 1.593 ψήφους) οδήγησε

ενίσχυναν τη στρατιωτική παρουσία στην Αλβανία θεωρώντας ότι έχει έρθει επιτέλους η κρίσιμη στιγμή. Η κατάκτηση της γειτονικής χώρας θα αποτελούσε ευθεία αμφισβήτηση της βρετανικής ναυτικής παρουσίας στην Α. Μεσόγειο, θα επιβεβαίωνε τη στρατιωτική ιδιοφυία του Ντούτσε ενισχύοντας τη δημοτικότητά του στο εσωτερικό, θα πραγματοποιούσε το διακαή ιταλικό στόχο για μεσογειακή ηγεμονία, αλλά το κυριότερο, θα έφερνε τον Α. Χίτλερ προ τετελεσμένου γεγονότος. Ο Ιταλός δικτάτορας ενοχλημένος από τις στρατιωτικές επιτυχίες του χιλιόχρονου Γ' Ράιχ και την πάντα καθυστερημένη ενημέρωσή του για αυτές από το Βερολίνο, θεωρούσε ότι μέσω της Ελλάδας θα πλήρωνε τους Γερμανούς με το ίδιο νόμισμα. Με άλλα λόγια, η κήρυξη του πολέμου ήταν απόρροια των αντικρουόμενων συμφερόντων στην Α. Μεσόγειο με την Ιταλία και την Αγγλία να συναγωνίζονται για το ποια από τις δύο θα έχει το ναυτικό έλεγχο στην περιοχή, αλλά και του θιγμένου εγωισμού του Μουσολίνι που αξίωνε την αντιμετώπισή του ως ισότιμου εταίρου στα πλαίσια του Άξονα Ρώμης-Βερολίνου και όχι ως εταίρου μειωμένης ικανότητας.⁴⁸

Ο τορπιλισμός του καταδρομικού «Έλλη» στην Τήνο σε μία θρησκευτικά φορτισμένη στιγμή (15 Αυγούστου 1940) αποτέλεσε την κορύφωση των ιταλικών προκλήσεων. Ο Μεταξάς όμως παραμένοντας πιστός στην ουδετερότητα απέκρουσε την εθνικότητα των δραστών, δεν προχώρησε σε γενική επιστράτευση, για να μην προκαλέσει την Ιταλία, αφού άλλωστε στο πλαίσιο της πολιτικής του δυτικού κατευνασμού δεν υπήρχαν έμπρακτες βρετανικές εγγυήσεις για στρατιωτική βοήθεια, ενώ δε διαφαινόταν και στήριξη από τις βαλκανικές χώρες που έκλιναν σταδιακά προς τον ιταλογερμανικό συνασπισμό. Επιπλέον, υπερεκτιμούσε τις ιταλικές στρατιωτικές δυνατότητες, ενώ τα πολυετή επιτελικά σχέδια για την ενίσχυση της βουλγαρικής συνοριακής γραμμής δεν είχαν επιτρέψει την επαρκή κάλυψη της ελληνοαλβανικής μεθορίου.⁴⁹ Όταν, όμως, στις 3:00 τα ξημερώματα της 28^{ης} Οκτωβρίου ο Ιταλός πρεσβευτής Ε. Γκράτσι απαίτησε από τον Έλληνα πρωθυπουργό στο σπίτι του στην Κηφισιά την παράδοση της χώρας, σ' έναν σύντομο και φορτισμένο στα γαλλικά διάλογο έλαβε την απάντηση: «Allors, c' est la guerre», «Λοιπόν, έχουμε πόλεμο».⁵⁰ Λίγες ημέρες αργότερα ο ίδιος ο Μεταξάς ερμήνευσε την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου: «Δηλαδή, θά έπρεπε, διά νά αποφύγωμεν τόν πόλεμο, νά γίνωμεν έθελονταί δούλοι καί νά πληρώσωμεν

το αλτρωτικό εγχείρημα σε αποτυχία. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 9-10, 12-13.

⁴⁸ Κολιόπουλος, ό.π., σ. 174.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 152-153, 171-172.

⁵⁰ Εμμανουέλε Γκράτσι, *Η αρχή του τέλους. Η επιχείρηση κατά της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα, 1980, σ. 284-286.

αυτήν τήν τιμήν...(!) μέ τό ἄπλωμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τῆς Ἑλλάδος πρός ἀκρωτηριασμόν ἀπό τήν Ἰταλίαν, καί τοῦ ἀριστεροῦ ἀπό τήν Βουλγαρίαν».⁵¹

Ἡ μεταμεσονύκτια ἀπάντηση στη συνείδηση της τότε κοινῆς γνώμης συνοψίστηκε στο «ΟΧΙ», το οποίο σε συνθήκες εθνικῆς συστράτευσης ἐνέπνευσε τον ἔνοπλο και μη αγώνα ἐνός ολόκληρου λαοῦ για την προάσπιση της εδαφικῆς ἀκεραιότητος και της εθνικῆς του ἀνεξαρτησίας. Ἄλλωστε, οἱ ἐξελίξεις των τελευταίων μηνῶν εἶχαν διαμορφώσει στο ἐσωτερικό της χώρας μία ἰδιάζουσα ατμόσφαιρα. Ἐνας μη ἐπίσημα ταυτοποιημένος ἐχθρός, που δημιουργοῦσε κλίμα επικρεμάμενης σύρραξης, δηλητηρίαζε συνεχῶς τή σκέψη και την καθημερινή ζωή των πολιτῶν, με ἀποτέλεσμα ἡ εἶδηση της ἐμπόλεμης κατάστασης να μην προκαλέσει, ὅπως συνηθίζεται, πανικό, φόβο ἢ μεμψιμοιρία. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Λειτουργοῦσε ως κάθαρση, ἀφοῦ πλέον ὁ ἀόρατος και ἀνομολόγητος ἀντίπαλος ἀπέκτησε ἐπιτέλους ὑπόσταση. Οἱ Ἕλληνες γνώριζαν τώρα ποιον ἔπρεπε να πολεμήσουν μέσα σε κλίμα ἀνακούφισης, ἐνθουσιασμοῦ, ἀποφασιστικότητος και πίστεως στην τελική νίκη.

Ἦταν, ὁμως, μία ἀναμέτρηση που θα δοκίμαζε ὄχι μόνο τή στρατιωτική ἐτοιμότητα-δυνατότητα της χώρας, ἀλλά και τις κοινωνικές ἀντοχές στην ὑπαιθρο, πολύ περισσότερο ὁμως στα ἀστικά κέντρα. Ὁ ρυθμός προσαρμογῆς και κινητοποίησης του ἀμαχου πληθυσμοῦ στην ἐκτακτη κατάσταση θα ἐπαιζε ἀποφασιστικό ρόλο στην τελική ἐκβάση της ἐμπόλεμης σύρραξης. Θα ἀπαιτοῦνταν σε συνθήκες ἐνότητος και ὁμοψυχίας, που ὁ τορπιλισμός της Ἑλλης και τὸ ἰταλικό τελεσίγραφο διευκόλυναν τή διαμόρφωσή τους, ἡ προσφορά ὅλων με ὅποιον τρόπο αὐτή θα μπορούσε να ἐκδηλωθεῖ. Δίπλα στους ἀνώνυμους στρατιῶτες της πρώτης γραμμῆς θα ὑπῆρχαν τώρα και οἱ ἀνώνυμοι στρατιῶτες των μετόπισθεν.

Ἡ 28^η Ὀκτωβρίου στο Βόλο

Τὸ προηγούμενο διάστημα ἀπό τήν κήρυξη του πολέμου βρήκε τή πόλη του Βόλου να ἀκολουθεῖ τους ρυθμούς μιας φυσιολογικῆς καθημερινότητος. Στον τοπικό Τύπο μαζί με τις ευρωπαϊκές πολεμικές ἐξελίξεις κυριαρχοῦσε ὁ ἀπόηχος της ἐπίσκεψης των Ὑπουργῶν Οικονομικῶν και Εθνικῆς Προνοίας, Α. Ἀποστολίδη και Η. Κριμπά. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν θεμελιώσει τήν ἐπέκταση του Δημοτικῆς Νοσοκομείου, τήν κατασκευή δύο νέων οἰκοδομικῶν συμπλεγμάτων που θα αξιοποιούνταν ως προσφυγικά οικήματα, τήν ἀνέγερση του Πολυϊατρείου, χωρίς να λείπουν οἱ ὑποσχέσεις και για τή δημιουργία Σανατορίου στο Πήλιο. Τὸ συγκεκριμένο ἔργο ἰκανοποίησε ἀπόλυτα τον κόσμο της Μαγνησίας, ἀφοῦ στην

⁵¹ Ἰωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις 1936-1941*, τόμ. Β', Γκοβόστis, Ἀθήνα, 1969, σ. 358.

περιοχή το ποσοστό της φυματίωσης ήταν 10% πάνω από τον πανελλήνιο μέσο όρο.⁵² Η δημιουργία του μάλιστα αποτελούσε εξαίρεση, καθώς η σύσταση προβλεπόταν μόνο στην έδρα κάθε νομού, προϋπόθεση που δεν ίσχυε για το Βόλο.⁵³ Υπήρχε όμως ένα ανησυχητικό σημάδι στην αρθογραφία που υπονόμεινε την ειρηνική ατμόσφαιρα· επεισόδια στην ελληνοαλβανική μεθόριο, με τους Ιταλούς να κατηγορούν την Ελλάδα ότι από το έδαφός της εισέβαλαν ένοπλες συμμορίες προκαλώντας πόλεμο ανακοινώσεων μεταξύ του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων και του ιταλικού «Στέφανι».

Η 28^η Οκτωβρίου ήταν, όμως, μία εντελώς διαφορετική μέρα. Η δημοσίευση του ΑΝ 2606⁵⁴ και των Διαταγμάτων για τη γενική επιστράτευση του Στρατού Ξηράς,⁵⁵ του Ναυτικού, του Λιμενικού Σώματος,⁵⁶ όπως επίσης και της Αεροπορίας,⁵⁷ διαμόρφωσαν συνθήκες έκτακτης ανάγκης σηματοδοτώντας το ταχύτατο πέρασμα από την ειρηνική περίοδο σε αυτήν του πολέμου. Η τοπική κοινωνία με επίγνωση των κρίσιμων στιγμών εμφανίστηκε εναρμονισμένη με το κλίμα εθνικής ευφορίας και ενθουσιασμού, «ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς... δὲν εὐρέθη οὐδέ ψυχολογικῶς ἀνέτοιμος διὰ τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου... ἐπεκρότησε σύσσωμος τὴν ἀπάντησιν ἐκείνην τοῦ ΟΧΙ καὶ ὀλοψύχως ἐδέχθη νὰ στρατευθῆ καὶ νὰ ἀγωνισθῆ...».⁵⁸ Ήταν η μέρα της επιστράτευσης, των διαγγελμάτων, των έντονων συναισθημάτων, των εμβλημάτων, των ασταμάτητων σειρήνων, και των σιδηροδρομικών συρμών. Οι τελευταίοι αναχωρούσαν τις νυχτερινές ώρες για την αποφυγή των αεροπορικών βομβαρδισμών μεταφέροντας προς την Ήπειρο τους επιστρατευμένους από την περιοχή της Μαγνησίας και των Σποράδων.⁵⁹ Ο Δημήτρης Τσιλιβίδης μαθητής τότε θυμάται: «... Η κήρυξη του πολέμου μας βρήκε στο σχολείο. Τις προηγούμενες ημέρες είχαν εγκατασταθεί σειρήνες και αυτό ήταν ένα σημάδι. Ξέραμε ότι κάτι θα συμβεί. Ο πόλεμος για μας ανακοινώθηκε μέσα στις τάξεις. Ήταν Δευτέρα, πρώτη ώρα. Έρχεται ο

⁵² *Η Θεσσαλία*, 27, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁵³ Ο Βόλος αποτελούσε τότε επαρχία του Νομού Λάρισας. Μετατράπηκε σε ξεχωριστό νομό το 1942 με το ΝΔ 1490 και περιλάμβανε τις επαρχίες Βόλου και Αλμυρού, οι οποίες αποσπάστηκαν από τη Νομαρχία Λάρισας, όπως επίσης και την επαρχία Σκοπέλου, που αποσπάστηκε από την αντίστοιχη της Εύβοιας. ΝΔ 1490/1942, «Περί συστάσεως Νομοῦ Μαγνησίας», *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 169, 4 Ιουλίου 1942. Πρώτος Νομάρχης ανέλαβε ο μέχρι τότε Ἐπαρχος Βόλου Γ. Ν. Παπαδόπουλος. *Ταχυδρόμος*, 4 Αυγούστου 1942.

⁵⁴ ΑΝ 2606, Περί κηρύξεως τῆς Ἐπικρατείας εἰς κατάστασιν πολιορκίας, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 338, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁵ Διάταγμα, Περί κηρύξεως γενικῆς ἐπιστρατεύσεως, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 337, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁶ Διάταγμα, Περί ἐπιστρατεύσεως τοῦ κατὰ θάλασσαν Στρατοῦ καὶ τοῦ Λιμενικοῦ Σώματος, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 337^α, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁷ Διάταγμα, Περί θέσεως τῆς Βασιλικῆς Αεροπορίας εἰς Ἐμπόλεμον κατάστασιν, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 340, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁸ Ἰωακείμ, ὀ.π., σ. 6.

⁵⁹ Στο ἴδιο, σ. 6-7. Ο Βόλος αποτελούσε έδρα του 2^{ου} Συντάγματος Πεζικού και του 1^{ου} Κέντρου Επιστράτευσης. Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο Ἑλληνικὸς στρατὸς καὶ ἡ πρὸς πόλεμον προπαρασκευὴ του, ἀπὸ Αὐγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Πυρσός, Αθήνα, 1945, σ. 248, 251.

γυμνασιάρχης ... λέγοντας: 'παιδιά να πάτε στα σπίτια σας, να μη γυρίζετε έξω και να μη φοβάστε'. Οι σειρήνες σφύριζαν διαρκώς. Κάποια παιδιά στο Γυμνάσιο, που τότε ήταν στο τετράγωνο Γαζή, Σπυρίδη, Δον Δαλεζίου και Κωνσταντά πήγαν σ' ένα διώροφο σπίτι στην οδό Γαζή, όπου ήταν ένας υποπρόξενος της Ιταλίας με κάτι σαν οικόσημο στο μπαλκόνι... κάποια μεγαλύτερα παιδιά έριξαν πέτρες προς αυτό. Αυτή ήταν τότε η πρώτη επαφή μας με τον πόλεμο».

Το κρίσιμο στοίχημα

Η αναγκαστική προσαρμογή του άμαχου πληθυσμού των κρατών που βρίσκονται στη δίνη πολεμικών αναμετρήσεων σχετίζεται με τρία διαφορετικά, αλλά καθοριστικά επίπεδα· το οργανωτικό, το υλικό και το ψυχολογικό. Το πρώτο περιλαμβάνει τις απαραίτητες υποδομές στο χώρο των τοπικών κοινωνιών και το σύνολο των ενεργειών που αποβλέπουν στην προστασία της ανθρώπινης ζωής πίσω από τη ζώνη των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Καταλυτικός είναι ο ρόλος της ΠΑ με την ύπαρξη κάθε είδους καταφυγίου, την επιτυχημένη εφαρμογή της συσκότισης, των συναγερμών και τη λήψη των μέτρων για την ανακούφιση των πληγέντων από τις εναέριες επιδρομές. Σε αυτό ανήκουν και τα νέα δεδομένα που πολύ λογικά δημιουργούνται στη σχέση κράτους-ατόμου, όπως επίσης οι αλλαγές στο ρόλο του κάθε φύλου, αλλά και στο χώρο εργασίας. Το δεύτερο επίπεδο σχετίζεται με τις ανατροπές που μοιραία επηρεάζουν την ποσότητα και την ποιότητα των διατροφικών αγαθών, τη στιγμή κατά την οποία η εθνική οικονομία αναπροσαρμόζει τις προτεραιότητές της από ειρηνικές-οικιακές σε στρατιωτικές, ενώ το τρίτο, που είναι ίσως και το πιο απαιτητικό, αφορά τις πιέσεις που αναπόφευκτα ασκούνται στους κατοίκους μέσω των βομβαρδισμών, των κατεστραμμένων περιουσιών, των στρατιωτικών αποτυχιών στη γραμμή του μετώπου, των χαμένων ανθρώπινων ζώων και της γενικής λιτότητας που υποβαθμίζει κατακόρυφα το βιοτικό επίπεδο. Τα τελευταία στοιχεία μπορούν να μετατραπούν τότε πολύ εύκολα σε αβάσταχτο ψυχικό φορτίο και περικλείουν τον κίνδυνο να καταρρεύσει το ηθικό των πολιτών στα μετόπισθεν, να καταστούν νωθροί και αδιάφοροι για την ανάληψη οποιασδήποτε πρωτοβουλίας με σκοπό την ατομική ή συλλογική αντίσταση, υπονομεύοντας την πολεμική προσπάθεια της χώρας. Έννοιες, όπως η αλληλεγγύη, η ομοψυχία και η συνοχή υποχωρούν, αφού αυτό το οποίο προέχει είναι η με

κάθε μέσο και τρόπο ατομική επιβίωση με ορατό τον κίνδυνο διάρρηξης του κοινωνικού ιστού και του ανθρώπινου αξιακού συστήματος.⁶⁰

Από αυτόν το γενικό κανόνα της εμπόλεμης προσαρμογής δε θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση και η πληθυσμός της Μαγνησίας. Τα νέα δεδομένα που είχαν δημιουργηθεί λόγω της έκτακτης κατάστασης ήταν φυσικό να θέσουν σε δοκιμασία το βαθμό ετοιμότητας και τα αντανεκλαστικά των αρχών και της τοπικής κοινωνίας. Το κρίσιμο στοίχημα για την τελευταία θα ήταν τώρα το εξής· με συντεταγμένο, γρήγορο και ουσιαστικό τρόπο να προσαρμοστεί στο νέο περιβάλλον διαμορφώνοντας πολεμικό χαρακτήρα αποβάλλοντας άμεσα εκείνον της ειρηνικής-προπολεμικής περιόδου. Ήταν ζωτικής σημασίας να αντιδράσει ως μία ενεργή ανθρώπινη κοινότητα με συνείδηση των κρίσιμων στιγμών αποβάλλοντας κάθε σκέψη αδράνειας και μοιρολατρίας, όπου το κάθε μέλος θα διακρινόταν από πλήρη επίγνωση της ευθύνης του απέναντι στα υπόλοιπα. Θα έπρεπε να αναπτύξουν μεταξύ τους μορφές υλικής και ψυχικής στήριξης που ενδυναμώνουν τους ανθρώπινους δεσμούς, βελτιστοποιούν το ηθικό στα μετόπισθεν, δημιουργώντας την απαραίτητη δυναμική της τελικής νίκης. Για τους υπεύθυνους από την πρώτη στιγμή ύψιστη προτεραιότητα αποτελούσε η προστασία του άμαχου πληθυσμού με στόχο την ελαχιστοποίηση των θυμάτων και των τραυματιών, που αναπόφευκτα θα προέκυπταν από τους αναμενόμενους αεροπορικούς βομβαρδισμούς, όπως άλλωστε πολύ χαρακτηριστικά είχε δείξει και η μέχρι τότε ευρωπαϊκή εμπειρία. Εξίσου σημαντική παράμετρος ήταν η αποφυγή διαλυτικών παραγόντων, όπως ο πανικός, η σύγχυση, ο φόβος, η απειθαρχία, που πάντα υπάρχει ο κίνδυνος να εμφανιστούν σε τόσο έντονες καταστάσεις και η οποία θα εξασφαλιζόταν μόνο μέσα από την πλήρη συμμόρφωση των κατοίκων στους περιορισμούς και στις υποδείξεις των αρμόδιων αρχών.

⁶⁰ Norman Davies, *Η Ευρώπη σε πόλεμο. Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του Φασισμού 1939-1945*, τόμ. Β', Ιωλκός, Αθήνα, 2008, σ. 576.

Ο αεροπορικός πόλεμος

«Το πεπρωμένο μας θα κρινόταν από τη νίκη μας στον αέρα».⁶¹

Οι δυσοίωνες προβλέψεις επαληθεύτηκαν γρήγορα, καθώς από τις πρώτες ώρες πραγματοποιήθηκαν αεροπορικές επιθέσεις εναντίον ελληνικών αστικών κέντρων, εστιάζοντας σε αυτά που διέθεταν λιμενικές εγκαταστάσεις. Ο βομβαρδισμός της Πάτρας είχε ως αποτέλεσμα 50 νεκρούς και 100 τραυματίες, ενώ την 1^η Νοεμβρίου δοκιμάστηκαν 13 αστικά κέντρα μεταξύ των οποίων ο Πειραιάς, η Κέρκυρα, η Λάρισα και η Θεσσαλονίκη. Η τελευταία κατέγραψε 59 νεκρούς και 84 τραυματίες, ενώ στο βομβαρδισμό της επόμενης μέρας οι αριθμοί ανήλθαν στους 60 νεκρούς και 250 τραυματίες.⁶² Ο απολογισμός των επιδρομών, που συνοδεύτηκαν και από σημαντικές υλικές καταστροφές, θορύβησε τις τοπικές αρχές, αλλά και τους κατοίκους του Βόλου, που θεωρούσαν απλά θέμα χρόνου την εμφάνιση των ιταλικών βομβαρδιστικών πάνω από την πόλη. Γρήγορα η ενθουσιώδης, ειδυλλιακή και ρομαντική εικόνα των αρχικών στιγμών έδωσε τη θέση της στην έντονη ανησυχία, καθώς με τις πρώτες επιθέσεις εμφανίστηκαν στις βομβαρδισμένες πόλεις, ειδικά στον τομέα της Αεράμυνας, οι αδυναμίες και τα κενά της κρατικής μηχανής.⁶³ Ήταν επιτακτική ανάγκη η λήψη μέτρων για την αντιμετώπισή τους, ενώ κρίσιμη θα αναδεικνυόταν και η άμεση δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που θα μπορούσε να επουλώσει ως ένα βαθμό τις κρατικές ελλείψεις και τις καθυστερήσεις.

⁶¹ Ουίνστον Τσόρτσιλ, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Η Καθημερινή*, Γκοβόστης, Αθήνα, 2010, τόμ. 3, σ. 49.

⁶² Πετράκη, ό.π., 2014¹, σ. 233, 240-244, 259, 270, 273.

⁶³ Ο ρόλος της Αεράμυνας ήταν κομβικός για την ενίσχυση του εσωτερικού μετώπου και την προστασία της ανθρώπινης ζωής. Περιλάμβανε την ενεργή αεράμυνα (ελληνική αεροπορία, επίγεια αντιαεροπορικά πυροβόλα και προβολείς), την παθητική, ως τμήμα της πολιτικής επιστράτευσης, με αποστολή την προστασία του έμφυχου και άφυχου υλικού από τις εναέριες επιθέσεις, αλλά και την ταχύτατη αποκατάσταση των καταστροφών. Επιπλέον, διέθετε την Υπηρεσία Γενικής Ασφαλείας Αέρος για την αξιολόγηση των πληροφοριών, ώστε να δίνεται έγκαιρα το σήμα του συναγερμού. Πετράκη, στο *ίδιο*, σ. 79. Η ΠΑ ενεργοποιήθηκε με τον ΑΝ 2372 με σκοπό την ελαχιστοποίηση των συνεπειών που προκαλεί η δράση της εχθρικής αεροπορίας, ενώ αρμόδιο για τη λήψη αποφάσεων ήταν το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης (Α.Σ.Ε.Α.). Τα υπουργεία που είχαν την ευθύνη για την οργάνωσή της ήταν τα Στρατιωτικά (Ναυτικών, Αεροπορίας και Στρατιωτικών), το Υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας «Διά τήν προπαρασκευήν και εκτέλεσιν τής άραιώσεως τού άμάχου πληθυσμού...», τα Υπουργεία Εσωτερικών και Διοικήσεως Πρωτεύουσας για μέτρα «Προστασίας και αυτοπροστασίας τού άμάχου πληθυσμού (... κατασκευής κοινοχρήστων και ιδιωτικών καταφυγίων, όρυγμάτων, τεχνητής άποκρύψεως εύαισθητων χώρων... έφοδιασμού τού έμφυχου ύλικού δι' άντιασφριζιογόνων προσωπίδων), Συναγερμού..., Σβέσεως τών φώτων...», όπως και το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως «Επί τής νοσοκομειακής περιθάλψεως τού άεροπλήκτου πληθυσμού...». Υπεύθυνες για τη σύνταξη-εφαρμογή των σχεδίων ΠΑ στην περιοχή τους ήταν οι Νομαρχίες, ενώ το οικονομικό βάρος το ανέλαβαν στο μεγαλύτερο μέρος οι Δήμοι και οι Κοινότητες. ΑΝ 2372, Περί Παθητικής Αεράμυνας τής Χώρας, *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 168, 3 Ιουνίου 1940.

Οι εναέριες επιδρομές εναντίον των ελληνικών πόλεων ήταν απόλυτα εναρμονισμένες με την πρακτική των βομβαρδισμών και στην υπόλοιπη Ευρώπη, αναδεικνύοντας από την αρχή τις αποκλίσεις ανάμεσα στους δύο Μεγάλους Πολέμους. Ο Πρώτος ήταν ο στατικός πόλεμος της φθοράς και των ατελείωτων χαρακωμάτων. Οι νεκροί συσσωρεύονταν στην πρώτη γραμμή, ενώ οι συνέπειες των συγκρούσεων γίνονταν αισθητές στο πεδίο της μάχης και όχι τόσο στην καθημερινή ζωή των αμάχων. Η καταστροφή της ισπανικής πόλης Γκουέρνικα (1937) ήταν ο προάγγελος αυτών που θα ακολουθούσαν στο Β΄ΠΠ, την πλέον μηχανοποιημένη σύρραξη, φέρνοντας τα αστικά κέντρα στο επίκεντρο της δοκιμασίας.⁶⁴ Τα ταχύτερα, μεγαλύτερα και καλύτερα εξοπλισμένα με συστήματα ακριβείας αεροπλάνα, μπορούσαν να μεταφέρουν επαρκές, ωφέλιμο φορτίο βομβών σε μακρινές αποστάσεις για την αχρήστευση των λιμενικών εγκαταστάσεων, των βιομηχανικών και στρατιωτικών βάσεων του αντιπάλου, των συγκοινωνιακών δικτύων, την ακύρωση συνολικά της οικονομικής δραστηριότητας, καθιστώντας εύκολη υπόθεση το θάνατο των πολιτών. Ταυτόχρονα μετατράπηκαν και σε μέσο τρομοκράτησης του άμαχου πληθυσμού, κάμψης του ηθικού, δημιουργίας κλίματος ηττοπάθειας με απώτερο στόχο την εναντίωση-εξέγερσή του ενάντια στα καθεστώτα ή στις κυβερνήσεις που τον καθοδηγούσαν.⁶⁵ Η βίαιη ανατροπή των καθημερινών ρυθμών, η έλλειψη ύπνου και η εξάντληση των ανθρώπων που εργάζονταν στα εργοστάσια αποσκοπούσε στο να αχρηστεύσει κρίσιμες υπηρεσίες παραλύοντας ουσιαστικά τις μεγάλες πόλεις.⁶⁶ Αυτή η αποδιοργάνωση του λειτουργικού ιστού των αστικών κέντρων επηρέαζε και τη συνοχή του κοινωνικού ιστού. Ήταν ορατός πλέον ο κίνδυνος η βομβαρδισμένη και πανικοβλημένη «κοινωνία των ερειπίων» να αντικαταστήσει εκείνη της ειρηνικής περιόδου, εξέλιξη που μοιραία ισοδυναμούσε με την πλήρη διάλυση της κοινωνίας.⁶⁷

Η ναζιστική Γερμανία κάνοντας την αρχή κατέστρεψε πόλεις, όπως τη Βαρσοβία, το Βελιγράδι, το Ρότερνταμ, ενώ κατά τη διάρκεια της «Μάχης της Αγγλίας» (10 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 1940) βομβαρδίστηκαν ασταμάτητα το Λονδίνο των 7.000.000 κατοίκων για 57 συνεχείς νύχτες με μέσο όρο 200 κάθε φορά αεροπλάνων, το Κόβεντρυ, το Μπέρμιγχαμ, το

⁶⁴ Η Γκουέρνικα βομβαρδίστηκε στις 26 Απριλίου 1937. Η πόλη χτυπήθηκε κατά κύματα από τα γερμανικά αεροπλάνα της «Λεγεώνας Κόνδωρ», που υιοθέτησαν την τακτική του κυλιόμενου βομβαρδισμού χρησιμοποιώντας μεταξύ άλλων και εμπρηστικές βόμβες. Ακολούθησαν εικόνες «Αποκάλυψης» σε μία καμένη πόλη με τη βασική κυβέρνηση να ανακοινώνει 1.654 νεκρούς (το 1/3 του πληθυσμού της) και 889 τραυματίες. Antony Beevor, *Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος 1936-1939*, Γκοβόστης, Αθήνα, 2006, σ. 354-356.

⁶⁵ Davies, ό.π., σ. 484-486.

⁶⁶ Γουίλιαμ Σίρερ, *Ημερολόγιο του Βερολίνου*, Πάπυρος, Αθήνα, 1997, τόμ. Α΄, σ. 439. Στο Λονδίνο στις 12 Σεπτεμβρίου 1940 το 31% των κατοίκων δεν είχε κοιμηθεί καθόλου, το 32% λιγότερο από τέσσερις ώρες, το 22% μεταξύ τεσσάρων και έξι ωρών και μόνο το 15% έξι ώρες, καθιστώντας τον ύπνο τη μεγαλύτερη πολυτέλεια. Gardiner, ό.π., σ. 193.

⁶⁷ Richard Evans, *Το Γ΄ Ράιχ στον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σ. 458.

Μάντσεστερ, το Λίβερπουλ και οι υπόλοιπες μεγάλες πόλεις. Η απάντηση των Βρετανών ήταν άμεση υιοθετώντας το βομβαρδισμό περιοχής, που μέχρι την άνοιξη του 1942 είχαν αναγάγει σε επίσημη πρακτική τους. Όσο μάλιστα προχωρούσε ο πόλεμος, τόσο περισσότερο αποκαλύπτονταν οι καταστροφικές δυνατότητες του αεροπορικού πολέμου. Στόλοι 1.000 βομβαρδιστικών έπεφταν καθημερινά στη μάχη στα πλαίσια εμπρηστικών επιδρομών καίγοντας ολοκληρωτικά τα γερμανικά αστικά κέντρα (Βερολίνο, Αμβούργο, Κολωνία, Μόναχο) με αποκορύφωμα τον μέχρι και σήμερα αμφιλεγόμενο βομβαρδισμό της Δρέσδης το Φεβρουάριο του 1945.⁶⁸ Ήταν τέτοια η έκταση των συνεπειών, αφού στη Γερμανία «ερημοποιήθηκε» πάνω από το 50% του αστικού χώρου των μεγαλουπόλεων, ενώ στην Ιαπωνία οι «ερημοποιημένες» πόλεις αγγίζουν τις 115.⁶⁹

Γινόταν πλέον ξεκάθαρο ότι ο Β΄ΠΠ θα ήταν η σύγκρουση των αντίθετων διαδρομών· όσο περισσότερο θα θριάμβευε η τεχνολογία κάνοντας επιδεικτικά άλματα προς τα εμπρός, τόσο περισσότερο θα υποχωρούσε ο ανθρώπινος παράγοντας κάνοντας επιδεικτικά άλματα προς τα πίσω. Όλοι συνειδητοποιούσαν ότι οι συνέπειες της ένοπλης σύρραξης θα γίνονταν αισθητές όχι μόνο σε αυτούς που βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή ή έστω πολύ κοντά σε αυτή, αλλά και στις πόλεις. Θα διεξαγόταν στο εσωτερικό μέτωπο ένας παράλληλος πόλεμος, ο πόλεμος των αμάχων στα αστικά κέντρα, πρωτόγνωρος ίσως ως προς τις διαστάσεις και την έντασή του για την ευρωπαϊκή ήπειρο, λιγότερο δημοφιλής στις μεταπολεμικές αναγνώσεις και αναφορές σε σύγκριση με αυτόν που έλαβε χώρα στα πεδία των μαχών, αλλά εξαιρετικά κρίσιμος για το τελικό αποτέλεσμα. Με τη μαζική χρήση του αεροπλάνου οι ανώνυμοι κάτοικοι των πόλεων μετακινήθηκαν από την αφάνεια στο ιστορικό προσκήνιο και μετατράπηκαν σε πρωταγωνιστές, καθώς κλήθηκαν να υπομείνουν το επαχθές φορτίο των στερήσεων και της ταλαιπωρίας.

Στο φαντασιακό των νέων τώρα πρωταγωνιστών τα μετόπισθεν μετατράπηκαν στο δικό τους πεδίο μάχης. Χωρίς υλική υπόσταση, χωρίς προσωποποιημένους αντιπάλους, χωρίς την ωμή βία της πρώτης γραμμής διαμόρφωσαν τους δικούς τους, ιδιαίτερους όρους. Διέθεταν ύπουλους και εξαιρετικά επικίνδυνους αντιπάλους, οι οποίοι μπορούσαν να κλονίσουν την ψυχολογία, να υπονομεύσουν το ηθικό και να οδηγήσουν σε κατάρρευση την εθνική προσπάθεια. Ήταν η αδράνεια, ο φόβος, η μοιρολατρική διάθεση, το αίσθημα της

⁶⁸ Ο αριθμός των αμάχων που έχασαν τη ζωή τους από βομβαρδισμούς στη διάρκεια του πολέμου ξεπερνά ίσως το ένα εκατομμύριο, ενώ ως προς τα αστικά κέντρα οι αριθμοί τους είναι οι εξής: Βαρσοβία, 90.000, Βελιγράδι, 17.000, Ρότερνταμ, 6.000, Λονδίνο, του οποίου οι νυχτερινοί βομβαρδισμοί έμειναν γνωστοί ως «Blitz», 43.000, Λίβερπουλ, 2.400, Βερολίνο, 49.000, Αμβούργο, (Ιούλιος 1943, 42.000), Κολωνία, 21.000, Μόναχο, 6.300 και Δρέσδη, 40.000. Davies, ό.π., σ. 487.

⁶⁹ Richard Overly, «Introduction», στο του ιδίου και A. Knapp – C. Baldoli (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 3.

ιδιοτέλειας, ο κίνδυνος της παραίτησης, η σύγχυση και ο πανικός των εναέριων επιδρομών, που έπρεπε με κάθε μέσο και τρόπο να ηττηθούν. Όσοι ασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα της παραγωγής, οι εργάτες στα εργοστάσια, οι δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, οι εθελοντές στην ΠΑ, όλοι αυτοί αποτέλεσαν έναν άοπλο στρατό, που προσπάθησε με κάθε τρόπο να συνεισφέρει στον ένοπλο αγώνα, χωρίς σε καμιά περίπτωση να αποτελέσει ήσσονος ικανότητας ή αποτελεσματικότητας.

Ήταν όμως και μία σύγκρουση που δεν επιβεβαίωσε μόνο τη διαχρονική, στρατιωτική αξία των αστικών κέντρων. Εξίσου σημαντική είναι και η πολιτική τους διάσταση, καθώς είναι ικανά να αναδειχτούν σε βασικό παράγοντα για την αποτελεσματική άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας. Σε περίοδο ειρήνης, μπορούν να αποτελέσουν εστίες ιδεολογικών αναζητήσεων και αμφισβήτησης των κυβερνητικών επιλογών, να μετατραπούν σε χώρους κοινωνικών αναταραχών συντελώντας στην αποσταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος. Από την άλλη, η απουσία κριτικής και αντίδρασης διευκολύνει τον έλεγχο της κοινωνίας, σχήμα που εξυπηρετεί απόλυτα τις ηγεσίες αναδεικνύοντας τις πόλεις σε βαρόμετρο κυβερνησιμότητας. Η πολιτική τους διάσταση δεν απουσιάζει ούτε σε συνθήκες κρίσης, αφού οι κρατικές αρχές και οι παραδοσιακές δομές εξουσίας, όπως οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης και οι δυνάμεις εσωτερικής ασφαλείας, οφείλουν να προετοιμάσουν και να στηρίξουν τους κατοίκους υλικά και ηθικά απέναντι στις εμπόλεμες απαιτήσεις.⁷⁰ Η ταχύτητα της κρατικής κινητοποίησης και η ποιότητα της κρατικής αρωγής μπορούν να αποδειχτούν καθοριστικής σημασίας. Έχουν τη δυνατότητα να απορροφήσουν την όποια προπολεμική καχυποψία και κοινωνική δυσαρέσκεια, να αμβλύνουν το έλλειμμα εμπιστοσύνης προς τους ηγέτες, να αναβαθμίσουν το ρόλο τους στη συνείδηση των πολιτών κερδίζοντας την ανοχή και τη στήριξή τους. Είναι ένας τρόπος, ώστε να διατηρηθεί η κοινωνία της εμπόλεμης πόλης υπό έλεγχο και να αποτραπεί η αμφισβήτηση της κεντρικής εξουσίας.

Το στοιχείο αυτό απέκτησε ιδιαίτερη σημασία στο Β΄ΠΠ. Τα ολοκληρωτικά-ανελεύθερα καθεστώτα της Ευρώπης (Ιταλία, Γερμανία, Σοβιετική Ένωση) είχαν κάθε λόγο να ανησυχούν για το βαθμό αφοσίωσης και το έλλειμμα εμπιστοσύνης των κοινωνιών προς αυτά. Διαμορφώνοντας προπολεμικά στο εσωτερικό τους ασφυκτικό πλαίσιο απαγορεύσεων, διακρίσεων, διώξεων και ενώ η σφαγή του Πρώτου Μεγάλου Πολέμου ήταν ακόμα νωπή, προκάλεσαν ή συμμετείχαν σε σύρραξη για την πραγμάτωση ή την επιβεβαίωση ουτοπικών αυτοκρατορικών οραμάτων (η Σοβιετική Ένωση αποτελούσε ήδη αυτοκρατορία) η οποία

⁷⁰ Χανδρινός, ό.π., σ. 22-31.

υποσχόταν τεράστιο ανθρώπινο κόστος, διέθετε αμφίβολη κοινωνική στήριξη και απρόβλεπτη χρονική διάρκεια. Ο βαθμός πολεμικής ετοιμότητας και η κινητοποίηση της κρατικής μηχανής θα αποτελούσαν τους βασικούς παράγοντες για να εξασφαλίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών. Ο σκληρός καθρέφτης για την έμπρακτη απόδειξη των δύο αυτών παραγόντων ήταν τα αστικά κέντρα, όπου οι ελλείψεις, τα κενά και οι ολιγωρίες γίνονταν ιδιαίτερα αισθητές. Η αίσθηση, όμως, της ετοιμοπόλεμης και οξυδερκούς ηγεσίας ήταν αυτή που θα κέρδιζε τους κατοίκους και θα διασφάλιζε τη συμμόρφωσή τους. Μέσω των ικανοποιημένων πόλεων ο κυβερνητικός έλεγχος θα διεξαγόταν απρόσκοπτα, οι διαμαρτυρίες σε όλη τη διάρκεια των έκτακτων συνθηκών θα ήταν υπό έλεγχο διευκολύνοντας ταυτόχρονα την παραμονή των ηγετών στην εξουσία.

Οργάνωση πόλης

Καθεστώς έκτακτης ανάγκης - Τοπικές αρχές

Στις πρώτες πρωινές ώρες της 28^{ης} Οκτωβρίου η κρισιμότητα των στιγμών σε συνδυασμό με το διακύβευμα της εδαφικής ακεραιότητας και της εθνικής ανεξαρτησίας έθεσαν σε εφαρμογή τις διαδικασίες για την κήρυξη της επικράτειας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Αυτή αποτελεί μια νέα μορφή εξουσίας που γίνεται αποδεκτή στις συνειδήσεις των πολιτών, όταν το εθνικό συμφέρον ανάγεται στον απόλυτο προορισμό και το δίκαιο υποχωρεί μπροστά στη βούληση του κράτους. Το τελευταίο νομιμοποιείται τώρα να πολλαπλασιάσει, αλλά και να επιταχύνει τα μέσα και τους τρόπους, ώστε να θέσει το κοινωνικό σύνολο υπό πλήρη έλεγχο και επιτήρηση. Είναι η ισχυροποίηση και η προοδευτική διεύρυνση της κρατικής εξουσίας που παρεμβαίνει πλέον φυσιολογικά σε κάθε πτυχή του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των πολιτών του. Τα συνταγματικά κατοχυρωμένα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα αναστέλλονται επ' αόριστον, οι ένοπλες δυνάμεις μετατρέπονται σε πόλο άσκησης της πολιτικής και δικαστικής εξουσίας, το μιλιταριστικό πνεύμα σταδιακά διεισδύει στο χώρο της κοινωνίας, ενώ το συμφέρον του κράτους οριοθετείται με αποκλειστικό κριτήριο τις στρατιωτικές ανάγκες και προτεραιότητες.⁷¹

Η έκτακτη κατάσταση ενεργοποιήθηκε σύμφωνα με το νόμο ΔΞΘ' της 6^{ης} Οκτωβρίου του 1912, όπως διατυπώθηκε στον ΑΝ 2606.⁷² Με την κήρυξη του πολέμου ανεστάλησαν τα άρθρα του Συντάγματος⁷³ που κατοχύρωναν την ασφάλεια και τα δικαιώματα των πολιτών σε περιπτώσεις δικαστικών διώξεων (άρθρα 5, 6), το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 10), το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11), το απαραβίαστο της ιδιωτικής οικίας (άρθρο 12), την ελευθεροτυπία (άρθρο 14), το απαραβίαστο των επιστολών (άρθρο 20) και την εκδίκαση των πολιτικών αδικημάτων και των αδικημάτων του Τύπου από ορκωτά δικαστήρια (άρθρο 95). Η δικαστική εξουσία θα ασκούσαν από τα διαρκή και

⁷¹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014, σ. 37, 179.

⁷² Για τον ΑΝ 2606 βλ. υποσημ. 54.

⁷³ Πρόκειται για το Σύνταγμα του 1911 (www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn14.pdf), που είχε επανέλθει σε ισχύ τον Οκτώβριο του 1935 από τον Γ. Κονδύλη μετά την πραξικοπηματική απομάκρυνση της κυβέρνησης του Παν. Τσαλδάρη. Μέχρι τότε σε ισχύ βρισκόταν αυτό της αβασίλευτης δημοκρατίας του 1927, που αποτελούσε το πιο ολοκληρωμένο και προοδευτικό Σύνταγμα στην πολιτική ιστορία της χώρας. Παύλος Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', Γκοβόστης, Αθήνα, 2000, σ. 177-181.

έκτακτα στρατοδικεία, όπως επίσης και από τις κατά τόπους στρατιωτικές αρχές.⁷⁴ Οι αποφάσεις των τελευταίων είχαν μια αδιαπραγμάτευτο χαρακτήρα, καθώς με ΝΔ έμεναν απρόσβλητες από οποιαδήποτε δυνατότητα αναθεώρησης, έφεσης ή αναίρεσής τους.⁷⁵

Επιπρόσθετα, τέθηκε σε εφαρμογή ο ΑΝ 1984, για την αναγκαστική κινητοποίηση-αξιοποίηση όλων των μη ένοπλων δυνάμεων και πόρων για την οργάνωση της εθνικής άμυνας. Η οικονομική δραστηριότητα στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, όπως επίσης και οι εισαγωγές και οι εξαγωγές βρέθηκαν υπό κρατική εποπτεία. Επιβλήθηκαν περιορισμοί και διατίμηση στην κατανάλωση αγαθών και των ημερομισθίων, το μεταφορικό δίκτυο προσαρμόστηκε στις ανάγκες της πολιτικής επιστράτευσης, συνολικά επιτρεπόταν η επιβολή κάθε είδους περιορισμών για τις ανάγκες του στρατού και της κοινωνίας, ενώ καθοριστικό ρόλο για την εφαρμογή των μέτρων της πολιτικής επιστράτευσης είχαν οι Νομάρχες.⁷⁶ Απαγορεύτηκε η έξοδος από τη χώρα σε όλους τους πολίτες, ακόμη και στους διπλωματικούς υπαλλήλους,⁷⁷ ενώ αποφασίστηκε και το κλείσιμο όλων των σχολικών μονάδων μέσα σε ενθουσιώδες κλίμα ανυποψίαστων μαθητικών πανηγυρισμών.⁷⁸ Το πνεύμα των Αναγκαστικών Νόμων που σηματοδοτούσαν την κατάσταση πολιορκίας ήταν πλέον σαφές: το έμπυχο και άψυχο δυναμικό σε όλη την επικράτεια τίθεται υπό τον πλήρη έλεγχο του κράτους, σημείο αναφοράς για την οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα αποτελεί το στρατιωτικό συμφέρον του έθνους και όλοι πρέπει να συνεισφέρουν στην πολεμική προσπάθεια από τη θέση στην οποία βρίσκονται μέσα σε συνθήκες απόλυτης συμμόρφωσης.

Οι προπολεμικά διορισμένες από το καθεστώς Μεταξά αρχές της τοπικής αυτοδιοίκησης, ως εντολοδόχοι της κεντρικής εξουσίας για τον ταχύτατο μετασχηματισμό και την άμεση πολεμική προσαρμογή του πληθυσμού, ήταν υποχρεωμένες να κινηθούν μέσα σε αυτό το ασφυκτικό, κανονιστικό περιβάλλον, αλλά και να το εφαρμόσουν στην πράξη θέτοντας υπό στενή επιτήρηση τους κατοίκους στα όρια του πολεοδομικού συγκροτήματος και της ευρύτερης περιφέρειας. Αυτές περιλάμβαναν το Νομάρχη Λάρισας, Νικόλαο

⁷⁴ Τα άρθρα του Συντάγματος με τις εγγυήσεις των ελευθεριών βρίσκονταν ήδη σε αναστολή από την επιβολή της 4^{ης} Αυγούστου και σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας, αν και η χώρα δεν είχε κηρυχθεί σε κατάσταση πολιορκίας. Η τελευταία τέθηκε επίσημα σε ισχύ από την 28^η Οκτωβρίου με την επιβολή του στρατιωτικού νόμου, μέχρι το Φεβρουάριο του 1945. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, σ. 401.

⁷⁵ Διάταγμα, Περί καταργήσεως ένδικων μέσων κατ' αποφάσεων στρατιωτικών δικαστηρίων, *Εφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 339, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁷⁶ ΑΝ 1984, Περί οργανώσεως τής Πολιτικής καί Οικονομικής Έπιστρατεύσεως τής Χώρας, *Εφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 405, 23 Σεπτεμβρίου 1939.

⁷⁷ *Η Θεσσαλία*, 29 Οκτωβρίου 1940.

⁷⁸ Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα του 40 και της Κατοχής*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1986, σ. 20-21. Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 117/32 διαταγή του Υπουργείου Παιδείας οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να παραμείνουν στις θέσεις τους «... προκειμένου να χρησιμοποιηθῶσιν ἀναλόγως τῶν προκυπτουσῶν ἀναγκῶν καί εἰς ἐτέρας ἐθνικῆς ὑπηρεσίας...», *Μακεδονία*, 5 Νοεμβρίου 1940.

Δουδουμόπουλο, τον Έπαρχο Βόλου και Γενικό Επόπτη της τοπικής ΕΟΝ,⁷⁹ Σπύρο Μέξα και το Δήμαρχο Παγασών, Νικόλαο Σαράτση. Καθοριστικός ήταν ο ρόλος του Διοικητή Χωροφυλακής Μαγνησίας και μετέπειτα Ανώτερου Διοικητή Θεσσαλίας, αντισυνταγματάρχη Β. Παγώνη,⁸⁰ του Λιμενάρχη, Σ. Κουτούπη και του Ναυτικού Διοικητή Βόλου, Β. Λυκουρέζου. Με τις ενέργειές τους οι πολίτες έπρεπε να συνειδητοποιήσουν πλήρως την κρισιμότητα των στιγμών, την ευθύνη του ατόμου απέναντι στην κοινότητα, αλλά και να καταστήσουν σαφές στην τοπική κοινωνία ότι η παραμικρή απόκλιση από το γράμμα και το πνεύμα των νόμων ισοδυναμούσε με παραπομπή και αυστηρή τιμωρία στο στρατοδικείο. Οι άοπλοι στρατιώτες του εσωτερικού μετώπου έπρεπε να λειτουργήσουν με τους όρους της πρώτης γραμμής: την πειθαρχία, την απόλυτη υπακοή, τον πλήρη συντονισμό, την υποχώρηση της μονάδας μπροστά στο σύνολο και την είσπραξη σκληρής δικαστικής δίωξης για οποιαδήποτε μορφή παραπτώματος.

Ο Ν. Δουδουμόπουλος είχε διατελέσει Δήμαρχος Λαμίας από το 1937 μέχρι τον Ιούλιο του 1940, όταν η δικτατορία του Ι. Μεταξά διόρισε με τον ΑΝ 472 Διοικούσες Επιτροπές στους Δήμους της χώρας.⁸¹ Στη συνέχεια ανέλαβε τα καθήκοντά του ως Νομάρχης Λάρισας-Βόλου, θέση που διατήρησε μέχρι τις αρχές Φεβρουαρίου του 1942,

⁷⁹ Η ΕΟΝ ιδρύθηκε με τον ΑΝ 334 και σκοποί της αποτελούσαν «ή έπωφελής διάθεσις του έλευθέρου από τάς έργασίας ή τών σπουδών χρόνου τών νέων πρός προαγωγήν τής σωματικής καί πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του έθνικου φρονήματος καί τής πίστεως πρός τήν Θρησκείαν, δημιουργίαν πνεύματος συνεργασίας καί κοινωνικής αλληλεγγύης καί έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως πρός τάς φυσικάς ιδιότητας αυτού». ΑΝ 334, Περί συστάσεως «Έθνικής Όργανώσεως τής Νεολαίας», Έφημερίς τής Κυβερνήσεως, φ. 499, 10 Νοεμβρίου 1936. Τελούσε υπό την αιγίδα του Ι. Μεταξά για τη διαμόρφωση του Νέου Έλληνα, ως φορέα του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού και μέσω αυτής η 4^η Αυγούστου επεδίωκε την εξασφάλιση κοινωνικού ερείσματος και μιας δύναμης πιστής στις αξίες του Νέου Κράτους. Τα μέλη ήταν Έλληνες και χριστιανοί, που με κριτήριο την ηλικία χωρίζονταν σε Σκαπανείς-ισσες, (7-14 ετών) και Φαλαγγίτες-ισσες (14-25 ετών). Σήμα της ήταν ο διπλός μινωικός πέλεκυς, ενώ ο χαιρετισμός αποτελούσε αντιγραφή του αρχαίου ελληνικού τρόπου «διά ζωηρης προτάσεως τής δεξιᾶς χειρός τεταμένης μέ δακτύλους ήνωμένους καί τήν παλάμην εις τό ύψος του δεξιού οφθαλμού». Τον Ιανουάριο του 1938 κυκλοφόρησε το εβδομαδιαίο περιοδικό «Νεολαία», ως το βασικό μέσο ιδεολογικής διαμόρφωσης των μελών, ενώ οι στολές, τα λάβαρα, οι παρελάσεις, οι κατασκηνώσεις, το θέατρο και ο ραδιοφωνικός της σταθμός αποσκοπούσαν στην ένταξη αρχικά των νέων στις τάξεις της και στη συνέχεια στο καθεστώς. Ο θάνατος του Μεταξά τον Ιανουάριο του 1941 αποδείχτηκε καθοριστικός για την ύπαρξή της, αφού σε σύντομο χρονικό διάστημα κατέρρευσε. Μαρίνα Πετράκη, *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά, Η Καθημερινή*, 2014², σ. 115-121. Η στρατολόγηση από νεαρή ηλικία αποτελούσε χαρακτηριστικό της κομματικής ιδεολογίας στα ευρωπαϊκά, ολοκληρωτικά καθεστώτα. Τα μέλη της Χιτλερικής Νεολαίας και οι Σοβιετικοί Πιονιέροι ή Νέοι Πρωτοπόροι θεωρούσαν ότι ύψιστη προτεραιότητα αποτελούσε η πίστη στο Κόμμα υπερβαίνοντας τους οικογενειακούς ή τους φιλικούς δεσμούς, ακόμα και τη θρησκευτική πίστη. Υπολογίζεται ότι το 75-80% των νέων στρατολογούνταν με τη βία στις οργανώσεις αυτές. Davies, ό.π., σ. 599. Ο Μεταξικός πολιτισμός ήταν λαϊκός πολιτισμός με βασικό όργανο τη δημοτική γλώσσα. Υποστήριζε την επιστροφή στις παραδοσιακές ελληνικές πολιτισμικές αξίες αποκηρύσσοντας ταυτόχρονα οτιδήποτε ξένο. Διακρινόταν από ελληνοκεντρικό προσανατολισμό και βρισκόταν σε πλήρη ρήξη με το διεθνισμό. Χαράλαμπος Χαρίτος, *Σελίδες Εκπαιδευτικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας*, Π.Ε.Θ., Βόλος, 2009, σ. 194.

⁸⁰ *Ταχυδρόμος*, 4 Απριλίου 1941.

⁸¹ Για τον ΑΝ 472, βλ. υποσημ. 38· www.lamia.gr/el/content/diatelesantes-dimarhoi.

όταν η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση Λάρισας, Τρικάλων και Φθιωτιδοφωκίδας τον τοποθέτησε Πολιτικό Διοικητή των τριών αυτών νομών.⁸²

Ο Σπύρος Μέξας παρέμεινε στο αξίωμά του μέχρι τον Ιανουάριο του 1942. Τον διαδέχτηκε ο διοικητικός υπάλληλος Ε. Κουρίας, μέχρι την ανάληψη της θέσης του Επάρχου από τον μετέπειτα Νομάρχη Μαγνησίας Γ. Παπαδόπουλο.⁸³

Ο Ν. Σαράτσης (1877-1949) ήταν παιδίατρος, ξεχωριστή φυσιογνωμία του μεσοπολεμικού Βόλου, βασική μορφή για την ίδρυση παιδικών κατασκηνώσεων, νοσηλευτικών ιδρυμάτων και τη λειτουργία του Βρεφονηπιακού Σταθμού.⁸⁴ Ως πρόεδρος της διορισμένης επταμελούς Διοικούσας Επιτροπής από τη δικτατορία άσκησε τα καθήκοντά του από τις 9 Ιουλίου 1938 μέχρι τις 21 Απριλίου 1944, όταν τον διαδέχτηκε ο Π. Χατζηκωνσταντίνου.⁸⁵

Στο διάστημα του ελληνοϊταλικού πολέμου Μητροπολίτης ήταν ο Ιωακείμ (1873-1959). Υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά στελέχη της Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής στην Αμερική, όπου βρέθηκε από το 1906, ενώ το 1923 εξελέγη Επίσκοπος Βοστώνης. Οκτώ χρόνια αργότερα εκλέχτηκε στη Μητρόπολη Φωκίδας, ενώ από το 1935 βρέθηκε στην αντίστοιχη της Δημητριάδος.⁸⁶

Παθητική Αεραμύνα (Προπολεμική περίοδος)

Ο ρυθμός πολεμικής προετοιμασίας του Βόλου καθορίστηκε από τις στρατιωτικές εξελίξεις στην περιοχή των Βαλκανίων, αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Τα γεγονότα που τον επιτάχυναν, βάζοντας ταυτόχρονα τέλος στις όποιες ελπίδες αποφυγής μιας γενικευμένης σύρραξης, ήταν δύο: το πρώτο αφορούσε την ιταλική εισβολή στην Αλβανία, ενώ το δεύτερο την κήρυξη του Β΄ΠΠ.

Ένα μήνα πριν την κατάληψη της γειτονικής χώρας η Διοικούσα Επιτροπή σύμφωνα με την υπ' αριθ. 20462 διαταγή του Νομάρχη Λάρισας και στα πλαίσια του ΑΝ 1135⁸⁷ σύστησε τον «Όργανισμό ύπηρεσίας Παθητικής Αεραμύνης του Δήμου Παγασών».

⁸² Ταχυδρόμος, 27 Απριλίου 1941.

⁸³ Ταχυδρόμος, 1 Μαΐου 1942.

⁸⁴ Τριάντου, ό.π., σ. 316.

⁸⁵ Τα μέλη της επιτροπής, η σύνθεση της οποίας δεν ήταν σταθερή στην εμπόλεμη περίοδο, ήταν οι Σ. Αξελός, Δ. Κασσιόπουλος, Α. Ζυγαλάκης, Α. Λάμπρος, Γ. Βαφειάδης, Ρ. Παπακωνσταντίνου και Κ. Λιάντζουρας. Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία Ρ' 30-10-1940.

⁸⁶ Τριάντου, ό.π., σ. 304.

⁸⁷ ΑΝ 1135, Περί Όργανώσεως τής Παθητικής Αεραμύνης τής Χώρας, Έφημερίς τής Κυβερνήσεως, φ. 116, 28 Μαρτίου 1938. Ο συγκεκριμένος νόμος καταργήθηκε από τον αντίστοιχο ΑΝ 2372, «Περί Παθητικής Αεραμύνης τής Χώρας», Έφημερίς τής Κυβερνήσεως, φ. 168, 3 Ιουνίου 1940, ο οποίος και τέθηκε σε ισχύ με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου.

Αποστολή του ήταν η εκπαίδευση του προσωπικού του Δήμου, ο καταρτισμός σχεδίου για την εφαρμογή των μέτρων ΠΑ και η στενή συνεργασία δημοτικών και στρατιωτικών αρχών για την οργάνωση της ΠΑ. Οι προτάσεις του Οργανισμού θα υποβάλλονταν στο Δήμαρχο Παγασών, η ευθύνη της εκτέλεσής τους ανήκε στην αρμοδιότητα δημοτικών υπαλλήλων,⁸⁸ ενώ το κόστος για την υλοποίηση των προτεινόμενων μέτρων υπολογιζόταν στις 500.000 δρχ.⁸⁹

Είχαν ήδη εγκατασταθεί σειρήνες στα όρια του πολεοδομικού συγκροτήματος από δημοτική πίστωση 100.000 δρχ., ενώ οι υπόλοιπες 50.000 δρχ. σύμφωνα και με την διαταγή του Επάρχου (υπ' αριθ. 3127) θα καταθέτονταν σε ειδικό λογαριασμό στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας του Βόλου με μοναδικό αναλήπτη την Ανωτέρα Διοίκηση Αντιαεροπορικής Αμύνης.⁹⁰ Η κρισιμότητα των στιγμών και το κλίμα ανησυχίας αναδεικνύεται και από τη δήλωση του Ν. Σαράτση ότι σύμφωνα με έγγραφη διαταγή του Υπουργείου Ναυτικών απαγορευόταν ο Δήμος να δεξιωθεί τους αξιωματικούς των πλοίων που ήδη βρίσκονταν στο λιμάνι της πόλης, αλλά και αυτών που αναμένονταν να καταπλεύσουν το προσεχές διάστημα, ώστε αυτοί να μείνουν πλήρως αφοσιωμένοι στην εκτέλεση των στρατιωτικών τους καθηκόντων.⁹¹

Η έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης (1 Σεπτεμβρίου 1939) επιτάχυνε τις διαδικασίες προπαρασκευής, όπως αναδεικνύεται και από τις συνεδριάσεις στις 20 και 28 Σεπτεμβρίου που αποτέλεσαν μία μικρογραφία της πόλης στην εμπόλεμη περίοδο. Αναδείχθηκαν θέματα που σχετιζόνταν με τα περιορισμένα οικονομικά του Δήμου, τον προβληματισμό για την έγκαιρη κατασκευή των καταφυγίων, το φόβο για τις επιπτώσεις του πολέμου στην είσπραξη των δημοτικών φόρων, αλλά και τη δημοφιλή πρακτική της ακύρωσης και μεταφοράς δημοτικών πιστώσεων για τις ανάγκες της ΠΑ. Ο προβληματισμός για τη δαπάνη μετατροπής του φωτισμού της πόλης ύψους 470.000 δρχ., ώστε αυτός να ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές συσκότισης σε περίπτωση πολέμου, ήταν διαρκής.⁹² Με διαταγή του Νομάρχη Λάρισας (αριθ. 30918) ακυρώθηκε σειρά πιστώσεων του τομέα Πρόνοιας, ενώ με την αντίστοιχη του Επάρχου (αριθ. 5541) το ποσό των 75.000 δρχ. για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Η Διοικούσα Επιτροπή αποφάσισε να διαθέσει 1.654.000 δρχ. για τη θωράκιση της πόλης, αλλά και να επιβάλει, «εις ἅπαντα τόν ἄρρενα πληθυσμόν τῆς πόλεως καί ἀπό τοῦ 18^{ου} ἔτους μέχρι τοῦ 55^{ου} τῆς ἡλικίας των, δεκαήμερον προσωπικὴν ἐργασίαν,

⁸⁸ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΛΒ' 9-3-1939 (Πράξη 236).

⁸⁹ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΜΖ' 22-5-1939 (Πράξη 386).

⁹⁰ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΝΒ' 10-7-1939 (Πράξη 422).

⁹¹ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΝΕ' 4-8-1939 (Πράξη 446).

⁹² Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΝΗ' 15-9-1939 (Πράξη 455).

εξαγορασομένης ταύτης παρά τῶν ἐπιθυμούντων μέ δραχμάς ἐξήκοντα (60) ἡμερησίως...» για την προληπτική κατασκευή ορυγμάτων και τη δημιουργία κοινόχρηστων καταφυγίων.⁹³

Από την πρώτη στιγμή, όμως, οι αρμόδιοι φορείς προτίμησαν να αναβάλλουν την εφαρμογή των αποφάσεων, καθώς σύμφωνα με πρόταση της τοπικής Αεράμυνας «τά ἔργα... θά γίνουν ἅμα τῇ ἐνδεχομένη κηρύξει τοῦ πολέμου καί οὐχί εὐθύς ἀμέσως σήμερον». Μία εξέλιξη που θα ανακούφιζε και τα δημοτικά οικονομικά, αφού σημαντικό μέρος του προϋπολογισμού θα μπορούσε να διατεθεί για την υλοποίηση των προγραμματισμένων έργων για το κοινό της πόλης. Υπήρχε προβληματισμός μεταξύ των μελών για τα χρονικά περιθώρια κατασκευής των έργων, ειδικά των κλειστών καταφυγίων, με το Δήμαρχο να δηλώνει ότι «αἱ κατασκευαί... καί τά ὀρύγματα θά γίνουν ἅμα παραστῆ ἀνάγκη», για το κόστος τροποποίησης του φωτισμού στα πλαίσια της συσκότισης, ενώ διάχυτη ήταν και η ανησυχία για την πορεία των δημοτικών οικονομικών.⁹⁴

Αρχές Οκτωβρίου ο Δήμος αποφάσισε να προχωρήσει το ζήτημα της τροποποίησης του φωτισμού, πάντα σύμφωνα με τις υποδείξεις της Τοπικής Επιτροπής ΠΑ. Επιβεβαιώθηκε η απόφαση του 1.654.000 δρχ. για την αντιαεροπορική θωράκιση της πόλης, ως καταλληλότερος χώρος δημιουργίας καταφυγίου θεωρήθηκαν οι πλατείες Ελευθερίας και Ρήγα Φεραίου,⁹⁵ ενώ η οριστική έγκριση της παραπάνω δαπάνης πραγματοποιήθηκε στις αρχές Νοεμβρίου.⁹⁶ Σύμφωνα, όμως, με μεταγενέστερη δήλωση του Ν. Σαράτση «δέν ἐφαρμόσθη κατά τό οικονομικόν ἔτος 1939-1940 τό μέτρο τοῦτο, διότι τό κράτος δέν εὐρέθη εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν».⁹⁷

Παθητική Αεράμυνα (Εμπόλεμη περίοδος)

Για πρώτη φορά μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου η Διοικούσα Επιτροπή συνήλθε στις 30 Οκτωβρίου σε μία συνεδρίαση με κατεπείγοντα χαρακτήρα. Αποφάσισε να διατεθεί άμεσα η τακτική, δημοτική πίστωση ύψους 200.000 δρχ. για την κατασκευή πρόχειρων αντιαεροπορικών καταφυγίων, που περιλάμβανε τη δαπάνη

⁹³ Το ποσό του 1.654.000 δρχ. περιλάμβανε την κατασκευή ενός καταφυγίου 500 ατόμων για τις δημόσιες και δημοτικές υπηρεσίες ύψους 1.000.000 δρχ., την ανόρυξη ορυγμάτων, τη συσκότιση του δημοτικού φωτισμού, την προμήθεια 300 αντιασφυξιογόνων προσωπίδων και 10 αντιπυρρικών στολών, τη συγκρότηση συνεργείων ανιχνευτών, απολυμαντών, πυροσβεστών και σταθμού Α' βοήθειών, την προμήθεια 300 σκιαδίων δημοτικού φωτισμού και την προμήθεια 200 μπλε ηλεκτρικών φανών τσέπης. Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΝΘ' 20-9-1939 (Πράξη 471 και 473).

⁹⁴ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία Ε' 28-9-1939 (Πράξη 484).

⁹⁵ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΞΑ' 6-10-1939 (Πράξη 506).

⁹⁶ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΞΓ' 2-11-1939 (Πράξη 513).

⁹⁷ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΑ' 18-11-1940 (Πράξη 894).

πληρωμής των εργατών και την προμήθεια των εργαλείων. Τα ασφυκτικά χρονικά περιθώρια (οι βομβαρδισμοί των ελληνικών πόλεων είχαν ήδη ξεκινήσει), επέβαλαν την εκτέλεση των εργασιών για την ανόρυξη των ορυγμάτων όχι μέσω δημοπρασίας, αλλά από τον ίδιο το Δήμο και την επίβλεψη της Μηχανικής του υπηρεσίας. Ο ανώτατος αριθμός των απασχολουμένων εργατών σε ημερήσια βάση υπολογιζόταν στους 1.500, ο κατώτατος στους 1.000, ενώ το ημερομίσθιο ορίστηκε στις 60 δρχ.⁹⁸ Επιπλέον, έγινε αποδεκτή από την Επιτροπή η διάθεση ολόκληρης της πίστωσης των 100.000 δρχ. για την ΠΑ,⁹⁹ ενώ για τη διεύρυνση των οικονομικών δυνατοτήτων εγκρίθηκε η ακύρωση πιστώσεων 200.000 δρχ. από τον τομέα της Καθαριότητας, ώστε το ποσό να διατεθεί στην κατασκευή αντιαεροπορικών καταφυγίων.¹⁰⁰

Αυτή ήταν μία πρακτική με προπολεμικό παρελθόν, που τώρα εφαρμόστηκε σε όλη τη διάρκεια της σύρραξης, καθώς ο Δήμος στην αγωνιώδη προσπάθεια να εξοικονομήσει τους αναγκαίους πόρους προχώρουσε συνεχώς σε ακυρώσεις πιστώσεων και στη μεταφορά τους για τα έργα θωράκισης του αστικού κέντρου. Σειρά κονδυλίων που αφορούσαν έργα υποδομής, εξωραϊσμού και λειτουργίας βασικών υπηρεσιών της πόλης διατέθηκαν στην πολεμική προετοιμασία. Αμέσως έγινε αισθητό ότι η κινητοποίηση των αρμοδίων φορέων για την προστασία του πολεοδομικού συγκροτήματος, θα έπρεπε να ξεπεράσει τη στενότητα των οικονομικών μέσων και των ασφυκτικών χρονικών περιθωρίων, έχοντας όμως απόλυτη ανάγκη και την ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας.

Παράλληλα με τις δημοτικές ενέργειες η ΔΠΑ έκανε αισθητή την παρουσία της από την επομένη του πολέμου. Μέσω του τοπικού Τύπου, που αποδείχτηκε αρωγός στην προσπάθεια κινητοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού, δημοσιοποίησε οδηγίες για την ενημέρωση και προφύλαξη των κατοίκων από τις εναέριες επιδρομές.¹⁰¹ Με την παρεχόμενη πληροφόρηση θα μπορούσε να διαμορφωθεί κλίμα ασφάλειας και να εκλείψει

⁹⁸ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία Ρ' 30-10-1940 (Πράξη 882).

⁹⁹ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία Ρ' 30-10-1940 (Πράξη 885).

¹⁰⁰ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία Ρ' 30-10-1940 (Πράξη 887). Επιπρόσθετα, η καθαριότητα του πολεοδομικού συγκροτήματος επηρεάστηκε στο διάστημα της σύρραξης και από τις επιτάξεις των οχημάτων για τις στρατιωτικές ανάγκες. Στο ζήτημα αυτό αναφέρθηκε ο Ν. Σαράτσης και σε μεταπολεμική συνεδρίαση του Δήμου σημειώνοντας την αρνητική εικόνα των συσσωρευμένων απορριμάτων σε διάφορα σημεία της πόλης. Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΙΔ' 2-6-1941 (Πράξη 1004).

¹⁰¹ *Ταχυδρόμος*, 29 Οκτωβρίου 1940. Το γραφείο της ΠΑ βρισκόταν στην οικία Ζαράρη, στη διασταύρωση των οδών Βασιλέως Κωνσταντίνου (σημερινή Δημητριάδος) και Ογλ. *Η Θεσσαλία*, 23 Νοεμβρίου 1940. Κατά τη διάρκεια της σύρραξης στο Βόλο κυκλοφορούσαν *Η Θεσσαλία*, ο *Ταχυδρόμος* και η απογευματινή *Νέα Ελλάς*. Θύματα του επιστρατευμένου προσωπικού, αλλά και των περιορισμών στην κατανάλωση χαρτιού οι τοπικές εφημερίδες κυκλοφορούσαν σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του πολέμου δισέλιδες, εκτός Πέμπτης και Κυριακής, ενώ την τελευταία εβδομάδα πριν την είσοδο των Γερμανών στην πόλη η εκ νέου επιστράτευση και οι ασταμάτητοι συναγερμένοι επέβαλαν την Κοινή Έκδοση της *Θεσσαλίας* και του *Ταχυδρόμου*. *Ταχυδρόμος*, 1 Νοεμβρίου 1940. Στα πλαίσια της 4^{ης} Αυγούστου ο τοπικός Τύπος λειτουργούσε σε καθεστώς λογοκρισίας, αποτελώντας βασικό εργαλείο προώθησης των κυβερνητικών θέσεων.

η αβεβαιότητα και η σύγχυση, που πάντα υπάρχει ο κίνδυνος να εμφανιστούν στις πρώτες ώρες. Βασική προτεραιότητα αποτελούσε η ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία θα μπορούσε να καλύψει μερικώς τις κρατικές ελλείψεις, καθώς τα οικονομικά της χώρας, αλλά και των Δήμων δεν επαρκούσαν για τη δημιουργία πολλών κοινόχρηστων μέσω αντιαεροπορικής προστασίας. Άλλωστε, τα περισσότερα σπίτια ήταν μονοκατοικίες με ιδιόκτητη αυλή ή κήπο και η δημιουργία σε αυτά έστω και μίας πρόχειρης τάφρου αποτελούσε γρήγορη και ανέξοδη λύση εξυπηρετώντας απόλυτα τη φιλοσοφία της. Επιθυμούσε όσο πιο σύντομα γινόταν κάθε οικία στα όρια του πολεοδομικού συγκροτήματος να διαθέτει καταφύγιο, ενώ υπολογιζόταν ότι όλοι οι τύποι καταφυγίων θα μπορούσαν να προσφέρουν κάλυψη σε περίπου 15.000 πολίτες.¹⁰²

Στα πλαίσια των ενεργειών για την προστασία του άμαχου πληθυσμού δημιούργησε ειδικά αποσπάσματα με αποστολή την παροχή πρώτων βοηθειών, την κατεδάφιση των ετοιμόρροπων βομβόπληκτων κτηρίων, που αποτελούσαν εστίες κινδύνου για την ασφάλεια των κατοίκων, ή ακόμη και την ανάσυρση τυχόν εγκλωβισμένων. Αυτά είχαν τοποθετηθεί σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης υπό τις διαταγές Επιστάτη, ο οποίος διακρινόταν από ειδικό περιβραχιόνιο κυανού χρώματος με τα διακριτικά «ΠΑ», ενώ ήταν επιφορτισμένα με την υποχρέωση να παρέχουν πληροφορίες στο κοινό για ζητήματα σχετικά με την ύπαρξη, τη δημιουργία, και τους κανόνες συμπεριφοράς στο εσωτερικό των ορυγμάτων και των καταφυγίων.¹⁰³ Οι διαρκείς συστάσεις και οι οδηγίες της ΠΑ συνέβαλλαν στην τήρηση των κανόνων τάξης και πειθαρχίας, την αποφυγή θορύβου και συνωστισμού κατά την είσοδο και παραμονή σε αυτά, στοιχεία που ήταν καθοριστικής σημασίας για την ασφάλεια των πολιτών.¹⁰⁴ Στα κεντρικά καταφύγια τοποθετήθηκαν ως φρουροί χωροφύλακες, ενώ για τα υπόλοιπα υπήρχε η σκέψη τον ίδιο ρόλο να τον αναλάβουν οι Φαλαγγίτες. Όχι μόνο οι υποδείξεις, αλλά και η προσωπική παρουσία των μελών της στους δημόσιους χώρους

¹⁰² Υπήρχε η δυνατότητα κατασκευής ιδιωτικού καταφυγίου-τάφρου με δύο τρόπους. Ο πρώτος αφορούσε μόνιμο καταφύγιο «κήπου», ενώ ο δεύτερος καταφύγιο «των περιστάσεων» (πρόχειρη τάφρος). Το μόνιμο καταφύγιο απαιτούσε υλικά και χρόνο για τη διαμόρφωσή του αποζημιώνοντας τους κατόχους με αυξημένο συντελεστή ασφαλείας και χρονική διάρκεια. Η πρόχειρη τάφρος αποτελούσε πρακτική λύση, καθώς κατασκευαζόταν σύντομα, διέθετε, όμως, μικρότερες διαστάσεις από το μόνιμο και λιγότερες «ανέσεις». Και οι δύο τύποι έπρεπε να κατασκευάζονται σε απόσταση ασφαλείας από σπίτια και κτήρια απ' όπου εκτοξεύονταν χαλάσματα και θραύσματα, όπως επίσης και μακριά από αποθήκες με εύφλεκτα υλικά και εκρηκτικές ύλες. *Ταχυδρόμος*, 30 Οκτωβρίου, 1 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰³ *Η Θεσσαλία*, 4 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰⁴ Τον Ιανουάριο του 1944 και υπό συνθήκες ασφυκτικού συνωστισμού 30 άνθρωποι ποδοπατήθηκαν μέχρι θανάτου στη Χέρμανπλάτς στο Βερολίνο, ενώ το Νοέμβριο άλλοι 35 έχασαν τη ζωή τους στην πόλη Βάνε-Άικελ. Evans, ό.π., σ. 456. Ανάλογο περιστατικό συνέβη στις 5 Αυγούστου 1941 στη Μόσχα, όταν κάποιοι από τους πανικόβλητους κατοίκους που έτρεξαν να εισέλθουν στον πλησιέστερο σταθμό του Μετρό γλίστρησαν στις σκάλες, άλλοι έπεσαν πάνω τους με αποτέλεσμα πολλοί να χάσουν τη ζωή τους. Braithwaite, ό.π., σ. 189-190. Στο Λονδίνο, το Μάρτιο του 1943 στις υγρές και στενές σκάλες του σταθμού στο Bethnal Green υπήρξαν 173 νεκροί λόγω του συνωστισμού. Gardiner, ό.π., σ. 82.

συνέβαλαν στην κινητοποίηση του τοπικού πληθυσμού, ενώ με συνεχείς ανακοινώσεις ζητούσε την εθελοντική κατάταξη νέων σε αυτή άνω των 17 ετών.¹⁰⁵

Η 29^η Οκτωβρίου 1940 ισοδυναμούσε με γενικό προσκλητήριο από τη ΔΠΑ. Οι έχοντες ηλικία από 16 έως 20 θα παρουσιάζονταν στα γραφεία της ΕΟΝ, όσοι δεν επιστρατεύτηκαν μέχρι την ηλικία των 50 ετών στα οικεία αστυνομικά τμήματα, οι εργολάβοι Δημόσιων και Ιδιωτικών έργων στο Γυμνάσιο Αρρένων (Σ. Σπυρίδη-Γαζή), ενώ οι καταστηματάρχες και οι εργοστασιάρχες στην πλατεία Ρήγα Φεραίου. Όλοι θα προσκόμιζαν τα σκαπτικά μέσα με την πρόβλεψη ποινικών διώξεων για όσους τα απέκρυπταν ή αρνούνταν να παρουσιαστούν. Από τον Έπαρχο γνωστοποιήθηκε η διαταγή, που ενεργοποιούσε τη δεκαήμερη προσωπική εργασία, όπως αυτή είχε διατυπωθεί σε προηγούμενη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου (συνεδρία ΝΘ΄ 20-9-1939).¹⁰⁶ Αμέσως παρουσιάστηκαν κατά αλφαβητική σειρά στα αστυνομικά τμήματα 600 εργάτες, ένας αριθμός που γρήγορα θα έφτανε τους 2.000 ή ακόμη και τους 2.500-3.000, οι οποίοι εργάστηκαν υπό τις οδηγίες των μηχανικών και των υπαλλήλων των τεχνικών υπηρεσιών του Δήμου και του Δημοσίου.¹⁰⁷ Τοπικές επιτροπές, επέβλεπαν την προσέλευση και την αποστολή των υπόχρεων στα συγκεκριμένα σημεία εργασίας, όπως επίσης και την ύπαρξη των εγγράφων που δικαιολογούσαν την απαλλαγή από τις εργασίες της ανόρυξης (απόδειξη καταβολής αντιτίμου των 60 δρχ. ή πιστοποιητικά για λόγους υγείας), ενώ για όσους δεν είχαν τη διάθεση να συμμορφωθούν προβλεπόταν η παραπομπή τους σε έκτακτα στρατοδικεία.¹⁰⁸ Ο Δ. Τσιλιβίδης αναφέρει: «Δίνεται αμέσως εντολή να κατασκευαστούν ορύγματα. Θυμάμαι αρκετά υπήρχαν στην πλατεία Ρήγα Φεραίου... και έξω από το νοσοκομείο. Έπρεπε υποχρεωτικώς, όσοι ήταν γεροί να πάνε να σκάψουν. Όσοι δε θέλαν, δίναν 500 δρχ. υποχρεωτικά... άμα έβρεχε ήταν το κάτι άλλο μέσα στη λάσπη».

Τα πρώτα αντιαεροπορικά ορύγματα ήταν έτοιμα μετά την πάροδο τριών ημερών, ενώ στόχος του Δήμου ήταν να τα κατασκευάσει σχεδόν σε όλες τις συνοικίες είτε διεσπαρμένα ανοικτά είτε σκεπασμένα.¹⁰⁹ Στη διάρκεια του χειμώνα, καθώς το ψύχος και η

¹⁰⁵ *Ταχυδρόμος*, 18, 27 Ιανουαρίου, 15 Φεβρουαρίου 1941.

¹⁰⁶ *Η Θεσσαλία*, 30-10-1940.

¹⁰⁷ Όσοι ανήκαν στη δικαιοδοσία του 1^{ου} αστυνομικού τμήματος, θα προσέρχονταν στο Γυμνάσιο Αρρένων (Σπυρίδη-Γαζή), οι του 2^{ου} στο Δημοτικό Θέατρο και αυτοί του 3^{ου} στο ναό της Ευαγγελίστριας στη Νέα Ιωνία. *Η Θεσσαλία*, 29-10-1940.

¹⁰⁸ *Η Θεσσαλία*, 1 Νοεμβρίου 1940: Την πρώτη μέρα ο αντίστοιχος αριθμός στη Λάρισα έφτασε τους 2.000 εργάτες, στοιχείο που τονίστηκε από τον Τύπο ως μέσο πίεσης προς την τοπική κοινωνία για ανάλογη συμμετοχή. *Ταχυδρόμος*, 30 Οκτωβρίου 1940.

¹⁰⁹ Πιο συγκεκριμένα κατασκευάστηκαν αντιαεροπορικές τάφροι στη Νέα Ιωνία, στα εργοστάσια Οξυγόνου, Τσαλαπάτα και στον κυλινδρόμυλο Λούλη, στις πλατείες των Παλαιών, του Παλαιού Λιμεναρχείου, Ρήγα Φεραίου, Αγ. Νικολάου, Μεταμορφώσεως, Ελευθερίας και Γεωργίου Α΄ (σημερινό πάρκο Αγ. Κωνσταντίνου),

υγρασία θα καθιστούσε επικίνδυνη για την υγεία την παραμονή στο εσωτερικό τους, αποφασίστηκε η επένδυση με σανίδες, αρχικά για εκείνα που είχαν κατασκευαστεί στα Παλαιά και στο Μητροπολιτικό ναό, ενώ δημοτικά συνεργεία ανέλαβαν την καθαριότητά τους.¹¹⁰ Ως σημεία δημιουργίας ορίστηκαν πάρκα, πλατείες, κήποι και προαύλια εκκλησιών. Οι παρενέργειες στην όψη του Βόλου ήταν αισθητές, καθώς οι ανοιχτοί, οικιακοί χώροι, αλλά και οι υπαίθριοι του πολεοδομικού συγκροτήματος που, ενώ μέχρι πριν λίγο αποτελούσαν σημεία αναψυχής και κοινωνικών συναναστροφών, παρουσιάζονταν τώρα γεμάτοι από αντιαεροπορικές τάφρους με αποτέλεσμα όλοι να συνειδητοποιήσουν ότι ο πόλεμος βρισκόταν πια δίπλα τους.

Ήταν, όμως, αυτή η συμμετοχή σε συλλογικές διαδικασίες που από τις πρώτες ώρες ευνοούσε την ανάπτυξη κλίματος συνεργασίας, ειλικρινούς προσφοράς και ομοψυχίας κάνοντας τους κατοίκους στα μετόπισθεν να αισθάνονται και οι ίδιοι με υψηλό το δείκτη υπερηφάνειας ενεργό κομμάτι της εθνικής προσπάθειας. Οι όποιες κοινωνικές ανισότητες έδειξαν να υποχωρούν, καθώς η ανόρυξη ορυγμάτων δεν έκανε διακρίσεις μεταξύ ευπόρων και οικονομικά αδυνάτων, μορφωμένων ή αμόρφωτων ενισχύοντας τη δυναμική της τελικής νίκης με την αποβολή και του παραμικρού ίχνους ηττοπάθειας. Αποτελούσε ίσως και τον πιο αποτελεσματικό τρόπο, ώστε η τοπική κοινωνία, αλλά και μία ολόκληρη χώρα να προσπαθήσουν να επουλώσουν τις πολιτικές πληγές και τις διαχωριστικές γραμμές που είχαν δημιουργηθεί στον ταραγμένο Μεσοπόλεμο και οι οποίες εντάθηκαν μετά την επιβολή της δικτατορίας. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις και οι διαφορές έδειχναν να αμβλύνονται έστω και προσωρινά μπροστά στην εθνική προσπάθεια, που απαιτούσε συστράτευση, αλληλεγγύη, ισχυρό το αίσθημα της κοινότητας και απόλυτη προσήλωση στον ύψιστο σκοπό.

Οι πρώτοι βομβαρδισμοί του Βόλου από τους Ιταλούς (4 και 6 Νοεμβρίου 1940) αποδείχτηκαν καθοριστικής σημασίας για δύο λόγους.¹¹¹ Ο πρώτος αφορά την περαιτέρω

στην αποθήκη Σπίρερ, στην Ηλεκτρική Εταιρεία, στο Γυμναστήριο (Ιωλκού), μπροστά από την Καθολική εκκλησία και στο Δημοτικό Νοσοκομείο. *Ταχυδρόμος*, 1 Νοεμβρίου 1940.

¹¹⁰ *Ταχυδρόμος*, 14 Δεκεμβρίου 1940.

¹¹¹ Η πρώτη επιδρομή από εννιά αεροπλάνα πραγματοποιήθηκε σε δύο κύματα στις 10:45 π.μ. Ο απολογισμός ήταν ένας δεκαπεντάχρονος νεκρός στον Άναυρο, δύο τραυματίες, η καταστροφή τριών οικιών και ενός καταστήματος. Οι τραυματισμοί σημειώθηκαν στο γραφείο του Αερίοφωτος από πτώση τοίχου εξαιτίας των βομβών στο γειτονικό εργοστάσιο. Τα αεροπλάνα πετούσαν σε μεγάλο ύψος (7.000 πόδια), γεγονός που επηρέασε την ακρίβεια των στόχων. Σχεδόν και οι 28 βόμβες έπληξαν τις ανατολικές συνοικίες και το Μητροπολιτικό ναό, που λόγω της ανοικτής έκτασης γύρω του ήταν ορατός από μεγάλο ύψος. Η δεύτερη έγινε από έξι αεροπλάνα, ημέρα Τετάρτη, στις 12:15 μ.μ. και είχε διάρκεια μισή ώρα. Περισσότερο δοκιμάστηκε ο άμαχος πληθυσμός, αφού ο μεγαλύτερος αριθμός των 56 βομβών έπληξε τις λαϊκές συνοικίες. Ο απολογισμός ήταν περισσότερο επώδυνος με πέντε νεκρούς και 14 τραυματίες (ανάμεσα στους τραυματίες και ένας χωροφύλακας την ώρα που προσπαθούσε να περισυλλέξει θύμα της επιδρομής). Καταστράφηκαν 20 σπίτια, ενώ επλήγη και ο ναός της Μεταμορφώσεως. *Ταχυδρόμος*, 5, 7 Νοεμβρίου 1940, 16 Μαΐου 1941. Τα

ενεργοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ενώ ο δεύτερος τον προσανατολισμό των αποφάσεων της Διοικούσας Επιτροπής. Μέχρι τότε η τοπική κοινωνία ουσιαστικά αγνοούσε την πραγματικότητα και τις συνέπειες των βομβαρδισμών, καθώς οι μοναδικές της εμπειρίες ήταν αποκλειστικά θεωρητικές και προέρχονταν από τις αναγνώσεις των εφημερίδων της εποχής και τις ραδιοφωνικές εκπομπές, στις οποίες ξεχώριζαν οι εκτενείς αναφορές για τις βομβαρδιζόμενες ελληνικές, αλλά και αγγλικές πόλεις. Τώρα, όμως, οι κάτοικοι του αστικού κέντρου βλέποντας ότι ο πόλεμος βρίσκεται ήδη στις γειτονιές τους και συνειδητοποιώντας έμπρακτα τη στοιχειώδη έστω προστασία των απλών αντιαεροπορικών τάφρων, δραστηριοποιήθηκαν εντονότερα κατασκευάζοντας ορύγματα στις αυλές των σπιτιών. Η σχετική ασφάλεια που αυτά παρείχαν φάνταζε πολύτιμη, καθώς τους προστάτευαν από τα θραύσματα των βομβών και τα ερείπια των κτηρίων που εκσφενδονίζονταν. Δίνονταν διαρκώς οδηγίες από την ΠΑ, ώστε σάκοι άμμου να τοποθετούνται ακόμα και στις ταράτσες των σπιτιών, για να απορροφούν την έκρηξη της βόμβας με αποτέλεσμα αρκετές μέσα στην πόλη να παρουσιάζουν αυτή την πρωτόγνωρη εικόνα.¹¹²

Η δημοσιοποίηση του απολογισμού για το βομβαρδισμό της Πάτρας από το Υφυπουργείο Ασφαλείας (50 νεκροί, 100 τραυματίες) την πρώτη μέρα του πολέμου, αλλά και ο πανελλαδικός απολογισμός στις αρχές Νοεμβρίου ανέδειξαν την αξία της πιστής συμμόρφωσης στις υποδείξεις της ΠΑ. Και στις δύο περιπτώσεις καταγράφηκαν αναφορές για την επιπόλαιη στάση του πληθυσμού αποδίδοντας σε αυτήν το μεγάλο αριθμό των θυμάτων, καθώς από τους 92 νεκρούς της 1^{ης} Νοεμβρίου επίσημα μόνο οι δύο συνδέθηκαν με την εύστοχη ρίψη βομβών. Επιπλέον, ήταν επιτακτική ανάγκη οι ιδιοκτήτες οικιών και καταστημάτων να κολλήσουν χάρτινες ταινίες σε σχήμα σταυρού και «χιαστί» στους υαλοπίνακες των θυρών, των παραθύρων και των φωταγωγών, ώστε να περιορίζουν την εκτόξευση των θραυσμάτων προς τους ενοίκους και τους περαστικούς.¹¹³

Στα νέα δεδομένα που διαμόρφωσαν για το πολεοδομικό συγκρότημα οι ιταλικοί βομβαρδισμοί προσαρμόστηκαν άμεσα και οι αποφάσεις του Δήμου Παγασών, παρά το

αεροσκάφη της πρώτης επιδρομής ήταν Ζ.1007 και ανήκαν στην 50^η Σμηναρχία της 4^{ης} Περιφερειακής Αεροπορικής Διοίκησης. Η τελευταία είχε ως βάση το Μπάρι και Διοικητή τον Υποπτέραρχο Αουγκούστο Μπονόλα. Ένα από αυτά επλήγη από αντιαεροπορικά και φονεύτηκε μέλος του πληρώματος. Christopher Shores, Brian Cull και Nicola Malizia, *Ο Αεροπορικός Πόλεμος στην Ελλάδα 1940-41. Από την Ήπειρο και τη Μακεδονία έως την μάχη της Κρήτης*, Eurobooks, Αθήνα, 2009, σ. 32, 38, 578. Οι ανθρώπινες απώλειες προκάλεσαν και διάγγελμα του Ι. Μεταξά προς τους κατοίκους της πόλης: «Τό νέον έγκλημα του έχθρου κατά του άμάχου πληθυσμού του Βόλου πληροί όδύνης κάθε έλληνικήν καρδίαν... σεις οι Βολιώτες γνωρίζετε ... νά δοκιμάζεσθε εις σκληρούς άγώνας και νά στέκεσθε άνδρες ένώπιον όλων των δοκιμασιών... άγαπητοί μου Βολιώτες, νά σās όπλιση τό θάρρος, ή ψυχραιμία και ή ύπομονή και σās ύπόσχομαι τήν νίκην...». Μεταξάς, ό.π., σ. 366.

¹¹² *Ταχυδρόμος*, 7 Νοεμβρίου 1940.

¹¹³ Πρόκειται για τους βομβαρδισμούς στις 2 Νοεμβρίου εναντίον του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, της Λάρισας, της Κέρκυρας, των Χανίων και της Κορίνθου. *Η Θεσσαλία*, 2 Νοεμβρίου 1940.

γεγονός ότι τα πενιχρά έσοδα και οι υψηλές δαπάνες λόγω των έργων της ΠΑ διαμόρφωσαν συνθήκες οικονομικής ασφυξίας. Αυτές αναδεικνύονται από την πρόταση του Ν. Σαράτση στη συνεδρίαση της 18^{ης} Νοεμβρίου 1940 για την απόλυση ορισμένων υπαλλήλων του Δήμου, ώστε μέσω της μείωσης του προσωπικού να περιοριστούν και οι δαπάνες του. Τελικά, μετά και από τις αντιδράσεις των υπολοίπων μελών της Διοικούσης Επιτροπής αποφασίστηκε η αναβολή της απόφασης ανάλογα και με την εξέλιξη του πολέμου.¹¹⁴

Όλοι όμως συνειδητοποίησαν ότι ήταν πλέον απαραίτητο να κατασκευαστούν μόνιμα, κλειστά, κοινόχρηστα καταφύγια, τα οποία ο Βόλος, όταν ξεκίνησε ο πόλεμος δε διέθετε, ενώ τα ιδιωτικά κτήρια και κυρίως τα δημόσια με ασφαλείς, στεγασμένους χώρους ήταν ελάχιστα σε αριθμό. Ο Δ. Τσιλιβίδης θυμάται: «Στεγασμένα καταφύγια δεν υπήρχαν. Οι οδηγίες ήταν να πηγαίνουμε σε τρία που είχαν υπόγεια και ήταν πολυώροφα· στην καπναποθήκη Αδαμόπουλου στο σταθμό κοντά, εκεί πήγαινα κι εγώ... βρωμοκοπούσε η αποθήκη από τον καπνό, στο υπόγειο του Αγ. Νικολάου και στο υπόγειο της Μητροπόλεως. Συστηματικά καταφύγια μόνο δύο γίνανε· το ένα ήταν στο σιδηροδρομικό σταθμό, όπου υπάρχει και τώρα και επίσης είχα πάει και σε ένα άλλο πολύ μικρότερο Γαμβέτα με Ερμού, στην άλλοτε κλινική Πιτσιώρη... Όσοι είχαν αυλή μεγάλη, έκαναν ορύγματα και στα σπίτια... Η Αεράμυνα (η ενεργή) ήταν στοιχειώδης και πήρε κάποια δύναμη, όταν εμφανιστήκαν οι Εγγλέζοι... μετά τα Χριστούγεννα ήρθαν στο Βόλο... έφεραν 2-3 αντιαεροπορικές πυροβολαρχίες, μία στα Πευκάκια και μία στον Αγ. Κωνσταντίνο».

Αποφασίστηκε να επισκευαστούν και να ενισχυθούν τα λίγα υπάρχοντα, όπως αυτό του Αγ. Νικολάου, του οποίου η χωρητικότητα υπολογιζόταν σε 1.000 άτομα.¹¹⁵ Με αυτόν τον τρόπο ένα τμήμα του πληθυσμού θα μπορούσε να προσέρχεται στο εσωτερικό τους, ενώ στον ίδιο χώρο θα τελούνταν και η Θεία Λειτουργία, για να μη διακόπτεται από τους συναγερμούς. «... αί θύραι... τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὡς λίαν κεντρικοῦ καί σιδηροπαγοῦς, ἔμμενον ἀνοικταί καί εἰς τό ὑπόγειον αὐτοῦ κατέφευγον πλεῖστοι ἐκ τοῦ ἐμπορικοῦ τμήματος δι' ἀσφάλειαν καί προσευχήν».¹¹⁶ Για την εξεύρεση των χρημάτων ο Δήμος προσέφυγε στην προσφιλή του τακτική, δηλαδή στην ακύρωση δημοτικών πιστώσεων ύψους 2.455.000 δρχ. και τη διάθεσή τους για την κατασκευή των κλειστών καταφυγίων, ενώ αποφασίστηκε και πάλι η εκτέλεση των εργασιών να γίνει απευθείας από τον ίδιο και υπό την επίβλεψη της Μηχανικής του Υπηρεσίας.¹¹⁷

¹¹⁴ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΑ' 18-11-1940 (Πράξη 891).

¹¹⁵ *Η Θεσσαλία*, 18 Νοεμβρίου 1940.

¹¹⁶ Ιωακείμ, ό.π., σ. 10.

¹¹⁷ Οι πιστώσεις που ακυρώθηκαν αφορούσαν τις δαπάνες για την κατασκευή Δημοτικού Γυμναστηρίου (275.000 δρχ.), για την απαλλοτρίωση κτημάτων και γηπέδων στα πλαίσια της επέκτασης του σχεδίου πόλης

Επιπρόσθετα, εγκρίθηκε από το Δήμο η αγορά ποσότητας λευκής άμμου για τις ανάγκες πυρόσβεσης από τη ρίψη εμπρηστικών βομβών. Οι άποροι της πόλης θα μπορούσαν να την εξασφαλίσουν δωρεάν, σε αντίθεση με τους εύπορους που θα κατέβαλαν το ποσό των 100 δρχ. για κάθε κυβικό μέτρο.¹¹⁸ Η παραχώρηση αυτή συνοδευόταν και από αυστηρές προειδοποιήσεις για όσους εκδήλωναν την πρόθεση να τη χρησιμοποιήσουν για σκοπούς διαφορετικούς από την κατάσβεση. Η προμήθεια μπορούσε να γίνει είτε απευθείας από το Δημαρχείο είτε από τα κεντρικά σημεία της πόλης, όπου είχαν τοποθετηθεί μεγάλα κιβώτια άμμου.¹¹⁹ Η επικινδυνότητα των εναέριων επιδρομών επέβαλε τη μεταφορά από 1^η Νοεμβρίου των δημοτικών γραφείων και υπηρεσιών για όσο χρονικό διάστημα κρινόταν απαραίτητο. Ως τότε ο Δήμος στεγαζόταν στο επιβλητικό σε μέγεθος κτήριο, αλλά εύκολο στον αεροπορικό του εντοπισμό, που βρισκόταν στη διασταύρωση των οδών Βασιλέως Κωνσταντίνου (σημερινή Δημητριάδος) με Τοπάλη, ενώ τώρα θα στεγαζόταν στο οίκημα Γ. Λιβανού (Γαμβέτα-Ερμού), όπου λειτουργούσε η χειρουργική κλινική του Γ. Πιτσιώρη.¹²⁰

Η Διοικούσα Επιτροπή, σύμφωνα με την απόφαση του Νομάρχη Λάρισας (36326/16-10-1939), επιβεβαίωσε τη διαταγή του Επάρχου (29 Οκτωβρίου 1940) για την επιβολή δεκαήμερης προσωπικής εργασίας. Εξαιρούνταν οι ξένοι υπήκοοι, όπως και οι δημόσιοι, δημοτικοί, κοινοτικοί υπάλληλοι και οι υπάλληλοι της Φρουράς που δε διέθεταν ακίνητη περιουσία στο Δ. Παγασών, όσοι άποροι είχαν συμπληρώσει το 60^ο έτος και όσοι αντιμετώπιζαν θέματα υγείας. Αυτοί που δεν επιθυμούσαν να εργαστούν θα είχαν τη δυνατότητα να εξαγοράσουν τα ημερομίσθια προς 60 δρχ. το καθένα, τα οποία και θα καταβάλλονταν ως αποζημίωση για την εργασία μόνο στους αποδεδειγμένα άνεργους εργάτες, ώστε να ανακουφιστούν από την ανεργία που τους ταλαιπωρούσε εξαιτίας του πολέμου. Η διαχείριση του τελευταίου ζητήματος θα γινόταν από επιτροπή που θα περιλάμβανε τον Έπαρχο, τον Δήμαρχο και ένα μέλος του Δήμου,¹²¹ ενώ το ποσό που συγκεντρώθηκε έφτασε στις 500.000 δρχ.¹²² Ήταν οι δύο πρώτες συνεδριάσεις του δημοτικού συμβουλίου (30-10, 18-10-1940), που έχοντας ως κύριο αντίπαλο το χρόνο

(150.000 δρχ.), για την ύδρευση του πολεοδομικού συγκροτήματος (180.000 δρχ.), για έργα οδοποιίας (1.300.000 δρχ.), για την κατασκευή φυλακίου δημοτικών φόρων (50.000 δρχ.) και την επισκευή του Δημοτικού Θεάτρου (500.000 δρχ.). Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία PA' 18-11-1940 (Πράξη 891).

¹¹⁸ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία PA' 18-11-1940 (Πράξη 892).

¹¹⁹ *Η Θεσσαλία*, 29, 30 Νοεμβρίου, 4 Δεκεμβρίου 1940.

¹²⁰ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία PA' 18-11-1940 (Πράξη 893): Λίγες εβδομάδες μετά τη λήξη του ελληνοϊταλικού πολέμου το Δημαρχείο επέστρεψε στο αρχικό του κτήριο. Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΠΙΓ' 9-5-1941 (Πράξη 988).

¹²¹ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία PA' 18-11-1940 (Πράξη 894).

¹²² *Η Θεσσαλία*, 17 Νοεμβρίου 1940.

προσπάθησαν να καλύψουν τα προπολεμικά κενά και τις καθυστερήσεις στον τομέα της ΠΑ θέτοντας τις βάσεις για την προστασία των κατοίκων της πόλης.

Στις αρχές του 1941 η ένδεια δημοτικών εσόδων και η απόρριψη από το Υπουργείο Στρατιωτικών της διάθεσης των 2.445.000 δρχ. (συνεδρία ΡΑ΄ 18-11-1940), θεωρώντας ότι αφορούσε δαπάνες που ήταν κρατική αρμοδιότητα, οδήγησαν τη Διοικούσα Επιτροπή σε νέες αποφάσεις. Ύστερα και από υποδείξεις της ΔΠΑ για τη δημιουργία καταφυγίων στις συνοικίες της Νέας Ιωνίας, των Αγ. Αναργύρων και της Νέας Δημητριάδας, έδωσε την έγκριση για την κατασκευή τους μέσω της σύναψης δανείου ύψους 5.000.000 δρχ. με τα πιστωτικά ιδρύματα της πόλης. Η ύπαρξη ανθεκτικών καταφυγίων θα λειτουργούσε και ως μέσο ανάσχεσης της φυγής των κατοίκων προς τα γειτονικά χωριά, γεγονός που ζημίωνε τα ασθενή οικονομικά του Δήμου.¹²³ Ακυρώθηκαν πιστώσεις ύψους 400.000 δρχ. και μεταφέρθηκαν για τα έργα ΠΑ, ενώ από το παραπάνω ποσό αποφασίστηκε η διάθεση μέχρι 150.000 δρχ. για την κατασκευή καταφυγίου χωρητικότητας 200 ατόμων για τους δημοτικούς υπαλλήλους, όπως άλλωστε ζητούσε με έγγραφό του (12268/19-11-1940) και ο Έπαρχος Βόλου. Το συγκεκριμένο καταφύγιο θα ήταν έτοιμο στα τέλη Μαρτίου 1941 και θα μπορούσε να εξασφαλίσει προστασία ακόμη και στην περίπτωση που βόμβα έπεφτε πάνω του.¹²⁴ Λίγες ημέρες αργότερα και για να ξεπεραστεί η απόρριψη των 2.455.000 δρχ. από το Υπουργείο Στρατιωτικών (το παραπάνω ποσό είχε ήδη ανέλθει στα 2.855.000 δρχ.) εγκρίθηκε η ακύρωση και η μεταφορά πιστώσεων 350.000 δρχ. για την κατασκευή κοινόχρηστων καταφυγίων, προβλεπόταν η διάθεση άλλων 600.000 δρχ., ενώ θα αξιοποιούνταν και τα χρήματα που θα συγκεντρώνονταν από εισφορές των ευπόρων πολιτών.¹²⁵ Η αρχική απόφαση της κατασκευής καταφυγίου για τους υπαλλήλους του Δήμου επιβεβαιώθηκε εκ νέου με συμπληρωματική πίστωση 250.000 δρχ., καθώς θεωρήθηκε ότι η αρχική δε θα επαρκούσε για την κατασκευή του.¹²⁶ Ήταν τόσο έντονη η πίεση του χρόνου, ώστε αποφασίστηκε η δημιουργία του έργου να προχωρήσει μέσω απλού μειοδοτικού διαγωνισμού ενώπιον της δημορχιακής επιτροπής, χωρίς να προβλέπεται η πραγματοποίηση δημοπρασίας.¹²⁷

¹²³ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΓ΄ 27-1-1941 (Πράξη 904).

¹²⁴ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΓ΄ 27-1-1941 (Πράξη 905): Το συγκεκριμένο καταφύγιο με τη χαρακτηριστική κωνική οροφή βρίσκεται ακόμα και σήμερα στη διασταύρωση των οδών Ι. Κονταράτου – Γαμβέτα.

¹²⁵ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΖ΄ 11-2-1941 (Πράξη 922).

¹²⁶ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΗ΄ 19-2-1941 (Πράξη 927).

¹²⁷ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΙ΄ 14-3-1941 (Πράξη 941).

Στις αρχές Φεβρουαρίου 1941 διατυπώθηκαν σκέψεις να ακολουθήσει και ο Βόλος το σύστημα για την κατασκευή συνοικιακών καταφυγίων που ήδη εφαρμοζόταν στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με αυτό ανά 50 οι κάτοικοι κάθε οικοδομικού τετραγώνου δημιουργούσαν έναν κοινό «κουμπάρα» 15.000 δραχμών με ατομική συνεισφορά 300 δρχ. Το συγκεντρωμένο κεφάλαιο αξιοποιούνταν για την κατασκευή καταφυγίου που παρείχε προστασία σε όσους κατέβαλλαν το χρηματικό αντίτιμο, ενώ καταγράφηκαν γενναίες χρηματικές δωρεές, ώστε να ξεκινήσουν το συντομότερο δυνατόν οι απαραίτητες ενέργειες για τα συνοικιακά καταφύγια.¹²⁸

Οι συστάσεις προς τον πληθυσμό για τη δημιουργία ορυγμάτων και κλειστών καταφυγίων ήταν συνεχείς, καθώς μετά τις νίκες του ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο διαγραφόταν ο κίνδυνος χαλάρωσης και εφησυχασμού των πολιτών ως προς τα μέτρα που σχετίζονταν με την ασφάλεια και την προστασία τους. Η ΔΠΑ έπρεπε να διατηρήσει σε εγρήγορση τους κατοίκους και γι' αυτό ακόμα και στους πρώτους μήνες του νέου έτους παρέχονταν συνεχώς οδηγίες για τη συμπεριφορά του κοινού στη διάρκεια των βομβαρδισμών, αλλά και παραινέσεις προς τους εύπορους να αναλάβουν οι ίδιοι το κόστος κατασκευής ή να διασκευάσουν μέσα σε πέντε ημέρες τα υπόγεια των οικιών ή των καταστημάτων τους σε καταφύγια, σύμφωνα με τις υποδείξεις των τεχνικών υπηρεσιών του Δήμου.¹²⁹ Οι κάτοικοι ήταν ανάγκη να συνειδητοποιήσουν ότι δε θα έπρεπε να επαναπαύονται στο γεγονός ότι ο γείτονας διέθετε οικογενειακό καταφύγιο ή όρυγμα, ώστε μέσα σε αυτά να αναζητούν και οι ίδιοι προστασία. Άλλωστε, η χωρητικότητά τους ήταν μικρή και επαρκούσαν μόνο για πέντε το πολύ δέκα άτομα. Θα έπρεπε όλοι να δημιουργήσουν πρόχειρα καταφύγια, ώστε την κρίσιμη ώρα να μη χρειάζεται να τα αναζητούν σε απόσταση από τα σπίτια τους. Η ανταπόκριση του κοινού ήταν ικανοποιητική με αποτέλεσμα αρκετοί να προβούν σε μετατροπές διαμόρφωσης πρόχειρων οικογενειακών καταφυγίων, ώστε και στοιχειώδη ασφάλεια να εξασφαλίζουν στους ίδιους και στις οικογένειές τους, αλλά και να αποφεύγονται ο συνωστισμός και η έλλειψη τάξης στα κοινόχρηστα καταφύγια.¹³⁰

Εάν τα ιδιωτικά διέθεταν ικανοποιητική χωρητικότητα τότε χαρακτηρίζονταν δημόσια, γεγονός που καθιστούσε δυνατή την είσοδο ατόμων που δεν αποτελούσαν ενοίκους της οικίας. Θα έπρεπε να τοποθετηθεί πινακίδα στην είσοδό τους, φωτισμός στη διάρκεια της νύκτας για να καθοδηγεί τους κατοίκους και να ορισθεί υπεύθυνος για την

¹²⁸ Η εισφορά αφορά τον μεγαλέμπορο Ν. Κουτσίνια που πρόσφερε στο Επαρχείο 25.000 δρχ, *Ταχυδρόμος*, 2 Φεβρουαρίου 1941.

¹²⁹ *Η Θεσσαλία*, 12, 22, 23, 24 Νοεμβρίου, 12 Δεκεμβρίου 1940.

¹³⁰ *Ταχυδρόμος*, 7, 10, 11, 12 Ιανουαρίου 1941.

τήρηση της τάξης. Η ΠΑ επέβαλε στους κατόχους υπογείων, ημιυπόγειων και ισογείων, που θα μπορούσαν να προσφέρουν προστασία, να δέχονται υποχρεωτικά και άλλους ενοίκους. Προβλέπονταν νομικές κυρώσεις για τους κατόχους ή ενοικιαστές υπογείων σε οικίες και καταστήματα που είχαν χαρακτηριστεί ως καταφύγια και οι οποίοι απέφευγαν να τα διαθέσουν στο κοινό, όπως επίσης και για τους Διευθυντές Οργανισμών του Δημοσίου και Ιδιωτικού Δικαίου, καθώς ήταν υποχρεωμένοι να διατηρούν ανοικτά τα καταφύγια μέρα και νύκτα ακόμα και σε περίπτωση απουσίας τους από την πόλη. Στις πολυκατοικίες θα έπρεπε να οριστεί «Άρχηγός Άεραμύνης» ο οποίος θα συνεργαζόταν με τις γειτονικές οικίες για την εξασφάλιση αλληλοβοήθειας και την αποφυγή πανικού.¹³¹

Στον τοπικό Τύπο δημοσιεύονταν αναλυτικά η χωρητικότητα, οι διευθύνσεις σπιτιών και τα ονοματεπώνυμα των ιδιοκτητών που είτε είχαν παραδώσει ή όφειλαν να παραδώσουν εντός τριημέρου στη χρήση του κοινού τα υπόγεια καταφύγια τους. Εάν κάποιος χώρος, που αρχικά είχε χαρακτηριστεί ως καταφύγιο, αποδεικνυόταν στην πορεία ότι δεν πληρούσε τις απαραίτητες προδιαγραφές αποχαρακτηριζόταν αμέσως και μέσω του τύπου γνωστοποιούνταν στο κοινό της πόλης.¹³² Στις αρχές του νέου έτους η ΠΑ ζήτησε την εντός δύο ημερών υποχρεωτική δήλωση όλων των χώρων που είχαν χαρακτηριστεί ως καταφύγια (ιδιωτικά, οργανισμών, επιχειρήσεων), όπως επίσης και τη διάθεσή τους στο κοινό, διαφορετικά οι ιδιοκτήτες θα τιμωρούνταν αυστηρά από τα στρατοδικεία σύμφωνα με τις διατάξεις του ΑΝ 1984.¹³³

Στο Δικαστικό Μέγαρο μετά τις απαραίτητες τροποποιήσεις δύο ισόγειοι χώροι μετατράπηκαν σε καταφύγια. Το καταφύγιο του εργοστασίου Ματσάγγου ορίστηκε να παραμένει ανοικτό και τη νύκτα στη διάρκεια των συναγερμών, καθώς η χωρητικότητά του υπολογιζόταν στα 1.500 άτομα και ήταν κατασκευασμένο με τα πλέον σύγχρονα συστήματα των αντιαεροπορικών προδιαγραφών. Στα μέσα Ιανουαρίου αποφασίστηκε η ενίσχυση των καταφυγίων στην Αμερικανική (Κίτρινη) αποθήκη καπνού και στις καπναποθήκες Παπαστράτου και Αδαμόπουλου, ενώ άρχισαν οι εργασίες για τη μετατροπή της στοάς του ξενοδοχείου «Πάλλας» σε αντιαεροπορικό καταφύγιο.¹³⁴ Υπήρξαν και συστάσεις προς εργοστάσια και αποθήκες να κατασκευάσουν καταφύγια για την προστασία του προσωπικού, με πρότυπο το καπνεργοστάσιο Ματσάγγου, ενώ αυτό της Ιονικής

¹³¹ *Η Θεσσαλία*, 9, 30 Νοεμβρίου 1940.

¹³² *Η Θεσσαλία*, 12, 14, 15, 16 Νοεμβρίου 1940.

¹³³ *Ταχυδρόμος*, 6 Ιανουαρίου, 21 Μαρτίου 1941.

¹³⁴ *Ταχυδρόμος*, 17, 30 Ιανουαρίου, 11, 14 Μαρτίου 1941.

Τράπεζας θα χρησιμοποιούνταν από τους εργαζόμενους, τους πελάτες της, αλλά και από το προσωπικό του ξενοδοχείου «Αίγλη».¹³⁵

Νέα δεδομένα δημιούργησε η βοήθεια ύψους 5.000.000 δρχ. από την Κεντρική Επιτροπή του Αμερικανικού Εράνου ανακουφίζοντας τα ασθενή δημοτικά οικονομικά, από την οποία 2.500.000 δρχ. προορίζονταν για την κατασκευή 100 κοινόχρηστων καταφυγίων. Το καθένα από αυτά θα είχε χωρητικότητα για 50-60 άτομα χωρίς την αξιοποίηση του σιδήρου ως δομικό υλικό, καθώς ο τελευταίος βρισκόταν σε έλλειψη λόγω των στρατιωτικών αναγκών. Η Διοικούσα Επιτροπή αποφάσισε τώρα την ανάκληση προηγούμενων αποφάσεων της (Συνεδρία ΡΖ΄ 11-2-1941, για διάθεση 350.000 και 600.000 δρχ.), ενώ και το δάνειο των 5.000.000 δρχ. που είχε ζητήσει ο Δήμος είχε ήδη εγκριθεί από το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο.¹³⁶ Ήταν ένας τρόπος για να περιοριστεί και η ανεργία στην πόλη, καθώς τα ημερομίσθια των απασχολούμενων εργατών υπολογίζονταν ότι θα έφθαναν στις 700.000 δρχ. Στην πορεία αποφασίστηκε η δημιουργία πέντε υπόγειων καταφυγίων για 2.300 άτομα με διάτρηση γειτονικών λόφων στην πόλη, η ενίσχυση των τριών καταφυγίων για 1.500 άτομα που ήδη κατασκευάζονταν από το Δημόσιο, όπως επίσης και η κατασκευή 25 λαϊκών καταφυγίων για 50 άτομα το καθένα σε διάφορες συνοικίες της πόλης.¹³⁷

Στη Βόλο τεχνικά γραφεία ή εργολάβοι δημοσίων έργων με δίπλωμα μηχανικού δραστηριοποιούνταν για την κατασκευή καταφυγίων. Υπήρξαν καταγγελίες σύμφωνα με τις οποίες εργολάβοι χωρίς τις παραπάνω προϋποθέσεις αναλάμβαναν τη δημιουργία με ανάλογες συνέπειες για τους κανόνες ασφαλείας.¹³⁸ Στον Τύπο υπήρχαν διαφημίσεις εξουσιοδοτημένων τεχνικών γραφείων για την κατασκευή ή τη μετατροπή υπαρχόντων χώρων σε πρόχειρα καταφύγια, αλλά και τη δημιουργία καταφυγίων απολύτου ασφαλείας. Δεν έλειψαν και περιπτώσεις στιγματισμού από τον Έπαρχο συγκεκριμένων εργολάβων «διότι διετάχθησαν... νά αναλάβωσι έργον Έθνικόν ύψιστης σημασίας καί ήρνήθησαν δηλώσαντες ότι εργαζόμενοι ιδιωτικῶς... θά κερδίζωσι πολλά περισσότερα...».¹³⁹

¹³⁵ *Ταχυδρόμος*, 15 Φεβρουαρίου 1941.

¹³⁶ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΡΙ΄ 14-3-1941 (Πράξη 934) Στο Βόλο πρόεδρος της υποεπιτροπής του Αμερικανικού Εράνου Περιθάλψεως ήταν ο Π. Χονδροδήμος. *Ταχυδρόμος*, 12 Μαρτίου 1941.

¹³⁷ Ειδικότερα προβλεπόταν η διάτρηση του λόφου των Αγ. Θεοδώρων, ώστε να κατασκευαστούν δύο καταφύγια συνολικής χωρητικότητας 1.250 ατόμων. Μέσω διάτρησης του Κουφόβουνου προβλεπόταν η δημιουργία καταφυγίου για 500 άτομα, η διάτρηση του λόφου της Γορίτσας που θα παρείχε προστασία σε 300 άτομα, ενώ το τελευταίο θα κατασκευαζόταν στο Καπακλί για 250 άτομα. Τα δημόσια καταφύγια που θα ενισχύονταν, θα ήταν το καθένα χωρητικότητας 500 ατόμων. Τα δύο βρίσκονταν στη Νέα Ιωνία, στις πλατείες Ευαγγελιστρίας και Εθνικών Αναμνήσεων, ενώ το τρίτο στη συνοικία Αναλήψεως (Σπυρίδη-Λόρδου Βύρωνος). *Ταχυδρόμος*, 22 Μαρτίου 1941.

¹³⁸ *Η Θεσσαλία*, 29 Δεκεμβρίου 1940.

¹³⁹ *Η Θεσσαλία*, 20 Νοεμβρίου 1940.

Αλλά και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα, ενώ προπολεμικά είχαν εκπονηθεί μελέτες για την κατασκευή ορυγμάτων και κοινόχρηστων καταφυγίων, μέχρι την έναρξη του πολέμου και λόγω της οικονομικής στενότητας των Δήμων ελάχιστα είχαν παραδοθεί. Στις πρώτες στιγμές όλοι αναζητούσαν προστασία σε υπόγεια δημοσίων υπηρεσιών, τραπεζών, σχολείων, καπναποθηκών, καταστημάτων, σε υπόγειες σήραγγες, ενώ στο Ναύπλιο και στην Κέρκυρα αξιοποιήθηκαν ακόμα και τα υπάρχοντα λαγούμια. Στην Αθήνα είχαν κατασκευαστεί καταφύγια στο λόφο του Λυκαβηττού, στο υπόγειο του Μεγάρου του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, στο Μέγαρο της Τραπεζίης της Ελλάδος, στο κτήριο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, όπου στεγάστηκαν κρατικές και στρατιωτικές υπηρεσίες, ενώ για τον άμαχο πληθυσμό, προορίζονταν τα μεγάλα καταφύγια στο λόφο του Αρδηττού. Η Θεσσαλονίκη λίγο πριν την έναρξη του πολέμου διέθετε καταφύγια στο υπόγειο του Μεγάρου της ΧΑΝΘ, στην κεντρική καπναποθήκη στην Ελεύθερη Ζώνη του λιμανιού, στην οδό Τσιμισκή και στις Σαράντα Εκκλησιές. Αν και είχαν δρομολογηθεί προπολεμικές μελέτες, ο αριθμός τους ήταν μικρός για το μέγεθος του πληθυσμού της πόλης. Στην Πάτρα από το Δεκέμβριο του 1940 έως το Φεβρουάριο του 1941 κατασκευάστηκαν 32 καταφύγια για 3.500 άτομα σε δημόσια κτήρια, ξενοδοχεία, σχολεία, με την παράλληλη ανόρυξη αντιαεροπορικών τάφρων σε πλατείες και ανοιχτούς δημόσιους χώρους.¹⁴⁰

Ιδιαίτερη σημασία είχε η οργάνωση της Αεράμυνας στα λιμάνια της χώρας, που από την πρώτη στιγμή βρέθηκαν στο επιχειρησιακό επίκεντρο της ιταλικής αεροπορίας. Για το Βόλο μέχρι το Φεβρουάριο του 1940 η λιμενική θωράκιση προέβλεπε μελέτες για την ανόρυξη ορυγμάτων, που θα προορίζονταν για το προσωπικό του λιμανιού και την κατασκευή δύο βάσεων για πυροβόλα των 37 χιλιοστών, τα οποία ολοκληρώθηκαν με τους πόρους του λιμενικού ταμείου. Το ίδιο διάστημα ο Πειραιάς διέθετε τρία καταφύγια 1.400 ατόμων, μέσα στο 1940 προβλεπόταν η κατασκευή άλλων δύο χωρητικότητας 1.500 ατόμων, ενώ είχε εξασφαλιστεί πίστωση 800.000 δρχ. για την κατασκευή ανοικτών ορυγμάτων. Η λιμενική προετοιμασία της Θεσσαλονίκης περιλάμβανε ένα καταφύγιο, που όμως δεν είχε αποπερατωθεί, μελέτες για τη δημιουργία άλλων, όπως στην περιοχή του Τελωνείου, τα οποία έμειναν στο στάδιο της μελέτης. «Υστερεί από πάσης απόψεως μή επιτευχθείσης προόδου ούδέ εις τήν απόκρυψιν ακόμη τοῦ φωτισμοῦ... Γενικῶς ἡ Ἐπιτροπή λιμένος Θεσσαλονίκης ἐπέδειξεν ἀδιαφορίαν διὰ τήν ὀργάνωσιν τῆς Παθητικῆς Ἀεράμυνας...». Για το λιμάνι της Καβάλας είχαν δημιουργηθεί δύο βάσεις πυροβόλων 37 χιλιοστών με πόρους του λιμενικού ταμείου, όμως η έλλειψη οικονομικών μέσων

¹⁴⁰ Πετράκη, 2014¹, σ. 84-91.

καθυστερούσε την προμήθεια 200 προσωπιδών. Η τελευταία δυσκολία αφορούσε και την Αλεξανδρούπολη, στην οποία είχε αρχίσει η κατασκευή δύο καταφυγίων χωρητικότητας 200 ατόμων.¹⁴¹

Η ευρωπαϊκή εμπειρία

Η έντονη δραστηριότητα για τη δημιουργία αρχικά των απλών οχυρωματικών έργων αφορούσε και τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα. Το δημοτικό συμβούλιο του Λένινγκραντ (σημερινή Αγία Πετρούπολη) στις 27 Ιουνίου 1941 αποφάσισε κάτω από ασφυκτικά χρονικά περιθώρια και με τις γερμανικές δυνάμεις να προελαύνουν την επιστράτευση του πληθυσμού (οι άντρες από 16 έως 50 ετών και οι γυναίκες από 16 έως 45 ετών). Οι άνεργοι πολίτες θα έσκαβαν χαρακώματα επί οκτώ ώρες τη μέρα, ενώ οι εργαζόμενοι και οι φοιτητές επί τρεις μετά τη δουλειά ή τα μαθήματά τους. Η Γέλενα Σκριάμπινα σημείωνε στο ημερολόγιό της: «Στέλνουν τους ανθρώπους κατά χιλιάδες να σκάψουν χαρακώματα. Κανένας δεν επιτρέπεται να απουσιάσει – κοπέλες με καλοκαιρινά φορέματα και σανδάλια, νεαρά αγόρια με σορτς και πουκάμισα. Δεν τους επιτρέπουν καν να γυρίσουν σπίτι τους για ν' αλλάξουν ρούχα...».¹⁴²

Στη Μόσχα για την κατασκευή ορυγμάτων, αντιαρματικών τάφρων και θέσεων για αντιαεροπορικά πυροβόλα κινητοποιήθηκαν άντρες, γυναίκες, σπουδαστές. Εργάζονταν για 12 ώρες, κάτω από άσχημες συνθήκες και μόνιμα εκτεθειμένοι στον κίνδυνο των αεροπορικών επιθέσεων. Όταν τον Ιούλιο του 1941 οι Γερμανοί έφτασαν στο Σμολένσκ, η δημιουργία τους επιταχύνθηκε, καθώς το δίμηνο Ιουλίου-Αυγούστου κινητοποιήθηκαν 200.000 πολίτες και επιπλέον 50.000 φοιτητές, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν γυναίκες. Αν και η βασική επιδίωξη του σοβιετικού καθεστώτος ήταν να ολοκληρωθεί η γραμμή άμυνας στα 60 μίλια νότια της πρωτεύουσας, τελικά αυτή δεν ετοιμάστηκε πλήρως, όταν οι Γερμανοί έφτασαν εκεί λίγες εβδομάδες αργότερα.¹⁴³

Η πλημμελής προετοιμασία για την ύπαρξη κλειστών καταφυγίων δεν αφορούσε μόνο τις ελληνικές πόλεις, καθώς και τα βρετανικά μετόπισθεν (Homefront) ειδικά στην αρχή του πολέμου είχαν αρκετά κενά και ελλείψεις. Εγκλωβισμένη στην πολιτική του κατευνασμού η Αγγλία είχε κάνει τόσο λίγα, αν και χρειαζόνταν τόσα πολλά ειδικά στον

¹⁴¹ ΓΕΣ/ΥΠΕ, φάκελος 787/ΙΣΤ/4.

¹⁴² Το Λένινγκραντ τον 2.500.000 κατοίκων βίωσε τη μεγαλύτερη σε διάρκεια πολιορκία του Β'ΠΠ. Οι 872 ημέρες αφορούν το διάστημα από τις 8 Σεπτεμβρίου 1941 μέχρι τις 27 Ιανουαρίου 1944. Τζονς, ό.π., σ. 19, 162, 164.

¹⁴³ Braithwaite, ό.π., σ. 127-129.

τομέα της ΠΑ. Για την τελευταία σημείο καμπής αποτέλεσαν οι διπλωματικές εξελίξεις στο Μόναχο το 1938.¹⁴⁴ Η οργάνωση της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας και ο σχεδιασμός για τη δημιουργία καταφυγίων επιταχύνθηκε, χωρίς όμως εντυπωσιακά αποτελέσματα, αφού και εδώ αποδείχτηκε δύσκολη η κρατική κινητοποίηση και η δημιουργία τους σε περίοδο ειρήνης. Μετά, όμως, τη γερμανική εισβολή στην Πράγα αναθερμάνθηκε το κυβερνητικό ενδιαφέρον με ακόμα μεγαλύτερη διάθεση οικονομικών πόρων.¹⁴⁵

Στην αγγλική πρωτεύουσα το ασφαλέστερο καταφύγιο αποδείχτηκαν οι σταθμοί του Μετρό παρά τις ισχυρές στην αρχή κυβερνητικές ενστάσεις. Σύμφωνα με αυτές, ο υπόγειος σιδηρόδρομος χρειαζόταν ως απαραίτητο μέσο μεταφοράς αγαθών, τραυματιών και των βομβόπληκτων στη διάρκεια των βομβαρδισμών, ενώ τα στενά και υγρά του σκαλοπάτια θα μπορούσαν σε στιγμές πανικού και συνωστισμού να προκαλέσουν ατυχήματα. Ο κίνδυνος πλημμυρών από τον Τάμεση ήταν υπαρκτός, ενώ η κυβέρνηση ανησυχούσε ότι η υπόγεια ασφάλεια θα καθιστούσε τους πολίτες εφησυχασμένους και αδρανείς, κάτι εξαιρετικά επιζήμιο για την πολεμική παραγωγή.¹⁴⁶ «Στο Λονδίνο... με εξαίρεση τις σήραγγες του μετρό, στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν άλλα ασφαλή καταφύγια. Υπήρχαν ελάχιστα υπόγεια ή κελάρια που μπορούσαν να αντέξουν σ' ένα άμεσο χτύπημα... πριν από τον πόλεμο... ελάχιστα πράγματα ή τίποτα δεν είχε γίνει για την κατασκευή απρόσβλητων από βόμβες οχυρών...».¹⁴⁷ Χαρακτηριστική είναι και η μαρτυρία του Ιβάν Μαΐσκι, Σοβιετικού πρεσβευτή στην αγγλική πρωτεύουσα κατά τη διάρκεια του πολέμου: «Όμως είχα δει και αισθανόμουν καλά ότι η πρωτεύουσα ήταν ανυπεράσπιστη απέναντι στις γερμανικές επιδρομές». «Οι λιγότερο εύποροι... περνούσαν τη νύχτα στα καταφύγια και στο Τιουμπέ (υπόγειος σιδηρόδρομος). Τα καταφύγια ήταν τότε ακόμα λίγα, όμως στο Τιουμπέ διανυχτέρευαν κάθε βράδυ χιλιάδες κάτοικοι... τα περισσότερα είχαν κατασκευαστεί πρόχειρα και μπορούσαν να προφυλάξουν τους ανθρώπους μόνο από τα χόματα των εκρήξεων και τα θραύσματα και όχι αν έπεφταν οι βόμβες επάνω τους».¹⁴⁸

¹⁴⁴ Πρόκειται για τη διάσκεψη στις 29 Σεπτεμβρίου μεταξύ του Χίτλερ, του Άγγλου πρωθυπουργού Νέβιλ Τσάμπερλαιν, του Γάλλου ομολόγου του Νταλαντιέ και του Μουσολίνι, η οποία σφράγισε την τύχη της Τσεχοσλοβακίας παρέχοντας στη Δύση την ψευδαίσθηση της ειρήνης. Η Σουδητία, που κατοικούνταν από γερμανική μειονότητα, θα ενσωματωνόταν στο Γ' Ράιχ, με αντάλλαγμα αστείες γερμανικές υποχωρήσεις (επιτρεπόταν στους Τσέχους να πουλήσουν τα υπάρχοντά τους, ενώ η εκκένωση των εδαφών θα γινόταν σε 10 μέρες) και την υπογραφή συμφώνου μη επίθεσης ανάμεσα στη Γερμανία, την Αγγλία και τη Γαλλία. Ήταν το αποκορύφωμα «του κατευνασμού», της πολιτικής των συνεχών υποχωρήσεων απέναντι στις γερμανικές απαιτήσεις που επέλεξαν οι ευρωπαϊκές δημοκρατίες για να αποφύγουν τον πόλεμο. Ως ημερομηνία λήξης θεωρείται η είσοδος των Γερμανών στην Πράγα το Μάρτιο του 1939. Berstein και Milza, *ό.π.*, σ. 108-110.

¹⁴⁵ Gardiner, *ό.π.*, σ. 10-11.

¹⁴⁶ Στο *ίδιο*, σ. 52-61.

¹⁴⁷ Τσώρτσιλ, *ό.π.*, σ. 81-82.

¹⁴⁸ Ιβάν Μαΐσκι, *Ο Πόλεμος, Αναμνήσεις Σοβιετικού Πρεσβευτή*, Γνώσεις, Αθήνα, 1983, σ. 126, 128, 138.

Στο εσωτερικό του Γ΄ Ράιχ η πρόοδος ως το φθινόπωρο του 1940 δεν ήταν σημαντική ως προς την κατασκευή ανθεκτικών καταφυγίων. Ο αρχικός προγραμματισμός του Χίτλερ (Σεπτέμβριος 1940) προέβλεπε τη δημιουργία 2.000, αλλά μέχρι τα τέλη Αυγούστου 1941 έτοιμα ήταν τα 1.700. Ο αριθμός ήταν μικρός για το μέγεθος του πληθυσμού των γερμανικών αστικών κέντρων, ενώ η κατασκευή τους είχε απαιτήσει την απασχόληση 22.000 εργατών. Από το 1943 τα παράπονα των πολιτών ήταν έντονα, ενώ στη διάρκεια των επιδρομών ο κόσμος υπό συνθήκες αφόρητου συνωστισμού αναζητούσε προστασία στα υπέργεια καταφύγια που διέθεταν χοντρά τοιχώματα από ενισχυμένο μπετόν.¹⁴⁹ Ακόμα και εκείνα στην πρωτεύουσα είχαν κατασκευαστεί βιαστικά προκαλώντας πολλούς αστεϊσμούς από την πλευρά των βερολινέζων για την ασφάλειά τους.¹⁵⁰

Και στην Αγγλία και στη Γερμανία η δημοκρατία και η δικτατορία έδωσαν μεγάλη βαρύτητα στον πολυδιάστατο ρόλο των καταφυγίων. Αποτέλεσαν εργαλεία κρατικής προπαγάνδας που συμβόλιζαν τη στρατιωτική δύναμη και την κρατική μέριμνα, λειτουργώντας ως εγγυητές της ανθρώπινης ζωής. Με αυτόν τον τρόπο οι ηγεσίες νομιμοποιούσαν την πολιτική τους παρουσία στη συνείδηση της κοινής γνώμης, αφού η παροχή ελπίδας για την περιφρούρηση της ανθρώπινης ύπαρξης είχε ως αντάλλαγμα την υπακοή και συμμόρφωση στις οδηγίες και στους περιορισμούς που αυτές επέβαλαν. Με άλλα λόγια, είχαν πλήρη επίγνωση ότι για όσο χρονικό διάστημα ο πολίτης αισθανόταν πως η κυβέρνηση φροντίζει έμπρακτα για την ασφάλειά του θα της παρείχε και την απαραίτητη πολιτική στήριξη. Αποτελούσαν όμως και χώρους σφυγμομέτρησης της ψυχολογίας, αφού η αντιμετώπιση του φόβου των πολιτών για τον αεροπορικό πόλεμο και η διατήρηση της τάξης και της πειθαρχίας στο εσωτερικό τους ισοδυναμούσαν με τεκμήρια για τη διατήρηση του πολεμικού ηθικού και την επιτυχημένη κατάληξη του αγώνα για εθνική επιβίωση.¹⁵¹

Στη Γερμανία το χειμώνα του 1941-42, όταν έγινε αντιληπτό στην πράξη ότι το φιλόδοξο ναζιστικό πρόγραμμα των καταφυγίων απείχε πολύ από τους προπολεμικούς θεωρητικούς σχεδιασμούς, προκλήθηκε ανησυχία στο καθεστώς, αφού το τελευταίο είχε συνειδητοποιήσει τον κομβικό τους ρόλο για τη διατήρηση του ηθικού και της συνοχής μέσα στην εθνολαϊκή κοινότητα. Όμως, και η υπόγεια, γερμανική καθημερινή ζωή παρέμεινε κλασικό μείγμα των πολεμικών και φυλετικών περιορισμών και διακρίσεων, αφού απαγορευόταν η είσοδος στους Εβραίους, στους τσιγγάνους και στους ανατολικούς

¹⁴⁹ Στο Αμβούργο 5.000 άνθρωποι συνωστίζονταν σε καταφύγιο των 1.200 ατόμων και στο Λύντενσαϊντ για πληθυσμό 38.000 κατοίκων υπήρχε καταφύγιο μόνο για 1.200 άτομα, Evans, ό.π., σ. 435, 454-455.

¹⁵⁰ Jean Marabini, *Η καθημερινή ζωή στο Βερολίνο την εποχή του Χίτλερ*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1992, σ. 176.

¹⁵¹ Dietmar Suss, «Wartime Societies and Shelter Politics in National Socialist Germany and Britain», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 23-24.

εργάτες. Αυτή επιτρεπόταν μόνο για τους κατόχους της κάρτας καταφυγίου, που ισοδυναμούσε με τεκμήριο ορθής πολιτικής συμπεριφοράς και «βιολογικής καθαρότητας». Ειδικές μονάδες από άντρες της γερμανικής ΠΑ επέβλεπαν την είσοδο, την τήρηση της τάξης και της πειθαρχίας, αναλαμβάνοντας παράλληλα στο εσωτερικό τους τη διαχείριση της συσσωρευμένης ανθρώπινης δυσφορίας για τις αδυναμίες του καθεστώτος.¹⁵²

Στην Ιταλία υπήρχε έλλειψη καταφυγίων, ενώ τα λίγα υπάρχοντα διακρίνονταν για τη φτώχη τους ποιότητα. Παρά την καθεστωτική προπαγάνδα η ενεργή αεράμυνα αποτελούνταν από γερασμένα και αναποτελεσματικά όπλα, τα αεροπλάνα ήταν λίγα, ευάλωτα και ακατάλληλα για νυχτερινή μάχη. Η ανυπαρξία σύγχρονης αντιαεροπορικής προστασίας και η έλλειψη ειδών διατροφής είχαν ως αποτέλεσμα ο κόσμος από τα τέλη του 1942 να στρέφεται ολοένα και περισσότερο κατά του καθεστώτος. Σταδιακά η συνειδητοποίηση της τεχνολογικής απόστασης που χώριζε τους Ιταλούς από τους Συμμάχους είχε αντίκτυπο στο ηθικό των μάχιμων μονάδων και του πληθυσμού, καθώς οι μέχρι τότε «βάρβαροι σύμμαχοι» της μουσολινικής προπαγάνδας είχαν τώρα μετατραπεί σε ελευθερωτές για τις ιταλικές μάζες.¹⁵³

Στη Μόσχα ο σχεδιασμός της ΠΑ είχε αρχίσει από το 1933, ενώ από το 1938 όλα τα νέα κτήρια έπρεπε να διαθέτουν καταφύγια. Όταν, όμως, ξέσπασε ο πόλεμος και παρά την εξέλιξη ότι πολλά υπόγεια μετά τις αναγκαίες παρεμβάσεις παρείχαν σχετική ασφάλεια, ο απολογισμός θεωρήθηκε ανεπαρκής, καθώς σε μία πόλη 4.000.000 κατοίκων υπήρχαν χώροι προστασίας μόνο για τους 400.000. Το μεγάλο μειονέκτημα ήταν το γεγονός ότι το 1941 το 70% των κατοικημένων κτηρίων ήταν ξύλινα, με αποτέλεσμα η σοβιετική πρωτεύουσα να αποτελεί μία «εύφλεκτη πόλη». Για τους κατοίκους το πλέον ασφαλές σημείο ήταν και εδώ οι σταθμοί του Μετρό, που ευτυχώς είχαν σχεδιαστεί με την προοπτική του καταφυγίου σε περίπτωση πολέμου, καθώς υπήρχαν αρκετά σημεία για Α΄ Βοήθειες και πόσιμο νερό.¹⁵⁴ Αλλά και η ενεργή αεράμυνα με την απουσία ουσιαστικής βοήθειας από το δίκτυο των ραντάρ, δεν αποδείχτηκε τόσο αποτελεσματική στην κατάρριψη εχθρικών αεροσκαφών και το μόνο που απέμεινε ήταν ένα εντυπωσιακός θόρυβος από τα αντιαεροπορικά όπλα μόνο και μόνο για λόγους στήριξης του ηθικού.¹⁵⁵ Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στο Λονδίνο με τους κατοίκους να επιθυμούν τον ήχο των αντιαεροπορικών, καθώς αισθάνονταν ότι αυτά δυσκόλευαν την αποστολή των Γερμανών

¹⁵² Στο *ίδιο*, σ. 25-26.

¹⁵³ Marco Fincardi, «Anglo-American Air Attacks and the Rebirth of Public Opinion in Fascist Italy», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 243-245.

¹⁵⁴ Braithwaite, ό.π., σ. 185-189.

¹⁵⁵ Στο *ίδιο*, σ. 186-187.

πιλότων. «Ξαφνικά στις 10 Σεπτεμβρίου εξαπολύσαμε ολόκληρο το φράγμα πυρός μας... Ο φοβερός θόρυβος μπορεί να μην προκάλεσε σημαντικές απώλειες στον εχθρό, αλλά οπωσδήποτε προκάλεσε ικανοποίηση στον πληθυσμό. Οι πάντες επευφημούσαν, επειδή είχαν την αίσθηση ότι δίναμε κάποια απάντηση στον εχθρό.»¹⁵⁶

Ζωή στα καταφύγια

Τα καταφύγια αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινής ζωής του Βόλου. Η παρουσία τους καταγράφηκε σχεδόν σε κάθε συνοικία της πόλης αποτελώντας τους πλέον ευπρόσδεκτους συντρόφους για τους κατοίκους. Διαμόρφωσαν, όμως, και τη δική τους υπόγεια καθημερινότητα στην οποία λέξη-κλειδί αναδείχτηκε η σύνθεση. Στον τοπικό τύπο χαρακτηρίζονται ως «οδοστρωτήρας κοινωνικής εξίσωσης», καθώς στο εσωτερικό τους αναγκάζονταν να συνυπάρξουν σε κλίμα οικειότητας άνθρωποι διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, μορφωτικού επιπέδου και ηλικίας. Μπορούσε κανείς να συναντήσει γυναίκες της αριστοκρατίας, καλοντυμένους άντρες, απλούς εργάτες με λερωμένα ρούχα, ηλικιωμένους, παιδιά, στρατιώτες, ναύτες, που υπό την πίεση της ανάγκης εξισώνονταν απέναντι στον κίνδυνο. Οι προϋπάρχουσες διαχωριστικές γραμμές υποχωρούσαν τότε μπροστά στη λαχτάρα της επιβίωσης και φάνταζαν ανούσια πολυτέλεια. Ο αέρας ήταν λίγος και πολύτιμος για όλους, πλούσιους και φτωχούς και γι' αυτό απέφευγαν τις πολλές συζητήσεις, αφού η προσοχή στρεφόταν στους ήχους των αεροπλάνων και των οβίδων.¹⁵⁷

Οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης και η κατάρρευση των κοινωνικών γραμμών στο εσωτερικό των καταφυγίων ήταν πέρα από σύνορα και εθνικότητες. Στη Γερμανία μετά το δεύτερο εξάμηνο του 1943 ακυρώθηκαν στην πράξη οι κανόνες τάξης και πειθαρχίας. Ο συνωστισμός ήταν απεριόριστος και τα ελάχιστα συστήματα εξαερισμού αποδείχτηκαν ανεπαρκή. Η δυσοσμία ήταν έντονη, ο ιδρώτας αναπόφευκτος με αποτέλεσμα να κάνουν την εμφάνισή τους η ψώρα και άλλες ασθένειες ή μολύνσεις. Χάθηκε κάθε έννοια οργάνωσης, ενώ σύμφωνα με μαρτυρία υπαλλήλου του υγειονομικού: «Αρπάζουν τα πράγματα των άλλων, δεν σέβονται τις γυναίκες και τα παιδιά, οποιαδήποτε αίσθηση τάξης ή καθαριότητας έχει εξαφανιστεί. Άνθρωποι που άλλοτε ήταν περιποιημένοι δεν πλένονται ούτε χτενίζουν τα μαλλιά τους όλη μέρα...».¹⁵⁸

¹⁵⁶ Τσώρτσιλ, ό.π., σ. 70-71.

¹⁵⁷ *Η Θεσσαλία*, 8 Νοεμβρίου 1940.

¹⁵⁸ Evans, ό.π., σ. 457.

Αλλά και στο Λονδίνο το Σεπτέμβριο του 1940 η κατάσταση ήταν άσχημη στα καταφύγια. Δεν υπήρχαν καθίσματα, φως, τουαλέτες. Η ατμόσφαιρα ήταν βαριά και αποπνικτική, στα όρια της ασφυξίας, ενώ οι κίνδυνοι για τη δημόσια υγεία ήταν έντονοι. Στο East End, όπου κατοικούσαν τα εργατικά στρώματα, κάθε βράδυ 14-16.000 πολίτες όλων των ηλικιών, θρησκείων και χρώματος στοιβάζονταν σε αυτά αναζητώντας προστασία.¹⁵⁹ Οι ίδιοι οι άνθρωποι όμως ήταν αυτοί που προσπάθησαν να οργανώσουν την υπόγεια ζωή. Όρισαν επιτροπές, δημιούργησαν προγράμματα διασκέδασης κυρίως για τα μικρά παιδιά και διαμόρφωσαν άγραφους νόμους συμβίωσης (καθαροί διάδρομοι, απαγόρευση κατάκλισης ή ύπνου σε αυτούς). Οι κοινωνικές γραμμές στο εσωτερικό τους υποχώρησαν, παρέμεναν όμως κριτήρια που αναδείκνυαν τη διαφορετική οικονομική προέλευση των ενοίκων με χαρακτηριστικότερο από αυτά την ενδυμασία. Από την άλλη υπήρχε ανησυχία στον πολιτικό κόσμο ότι τα καταφύγια θα μπορούσαν να αποτελέσουν εστία κοινωνικής έκρηξης, καθώς η συσσωρευμένη οργή των πολιτών για τα μέχρι τότε λάθη και τις κυβερνητικές παραλείψεις θα μπορούσαν να εκδηλωθούν οποιαδήποτε χρονική στιγμή. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο βομβαρδισμός του Μπάκινγχαμ το Σεπτέμβριο του 1940 έγινε δεκτός με ανακούφιση από τη βασιλική οικογένεια και την κυβέρνηση, αφού στα μάτια των ταλαιπωρημένων Λονδρέζων όλοι βρίσκονταν πια στην ίδια θέση.¹⁶⁰

Κάτω από τις συγκεκριμένες πρωτόγνωρες συνθήκες τα καταφύγια των αστικών κέντρων μετατράπηκαν σε εστίες επανεκτίμησης των ανθρώπινων προτεραιοτήτων. Αυτοί οι αδιάφοροι προπολεμικοί χώροι αποθήκευσης άχρηστων, ανυπόληπτων και περιττών αντικειμένων είχαν τώρα μετατραπεί σε «θησαυροφυλάκια» της ζωής, αλλά και δημιουργίας αυτής.¹⁶¹ Στο Βόλο, στο καταφύγιο κεντρικής κλινικής και στη διάρκεια του δεύτερου βομβαρδισμού γεννήθηκε αγοράκι του οποίου ο πατέρας ήταν οδηγός σε στρατιωτικό αυτοκίνητο.¹⁶² Το φαινόμενο εμφανίστηκε και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα, αφού μόνο στη Μόσχα υπολογίζεται ότι πάνω από 200 παιδιά γεννήθηκαν στο εσωτερικό τους κατά τη διάρκεια των συναγερμών ή των βομβαρδισμών.¹⁶³

¹⁵⁹ Gardiner, ό.π., σ. 63.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 25-34, 40.

¹⁶¹ *Η Θεσσαλία*, 19 Νοεμβρίου 1940.

¹⁶² *Ταχυδρόμος*, 7 Νοεμβρίου 1940: Πρόκειται για τον Καλορίζο Αλέξανδρο του Θεοδώρου και της Πολυξένης, που γεννήθηκε στην τότε κλινική «Ιωσήφ Κοέν» (Αλεξάνδρας 73), Ληξιαρχείο Δήμου Βόλου, Γεννήσεις 1940, τόμ β', Ληξιαρχική Πράξη γέννησης 1012: Ο ίδιος σε συνέντευξη που μου παραχώρησε το Νοέμβριο του 2016 ανέφερε: «...έξω οι Ιταλοί βομβάρδιζαν... μέσα στο υπόγειο της κλινικής, που είχε καταλλήλως διαμορφωθεί σε χειρουργείο, γεννήθηκα με το φως ενός φακού από τον ίδιο τον Κοέν... η κλινική ήταν Αντωνοπούλου με Αλεξάνδρας... ο πατέρας μου ήταν στο μέτωπο... κουβαλούσε εφόδια για το στρατό μας, όταν γεννήθηκα του δώσανε μία τιμητική άδεια για να έρθει...».

¹⁶³ Braithwaite, ό.π., σ. 189.

Από την πρώτη μέρα του πολέμου ο Βόλος, όπως και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα, παραδόθηκε στο σκοτάδι και στον ανατριχιαστικό ήχο των σειρήνων. Η συσκότιση, ο συναγερμός και η απαγόρευση της κυκλοφορίας στους δρόμους αποτελούσαν δυσάρεστα, αλλά αναπόφευκτα μέτρα στην εμπόλεμη κατάσταση, άμεσα συνδεδεμένα με την ΠΑ και την προστασία της ανθρώπινης ζωής. Ήταν επιτακτική ανάγκη η απουσία οποιασδήποτε εστίας φωτός σε οικίες, τροχοφόρα και σε δημόσιους χώρους, που θα μπορούσε να κατευθύνει τα εχθρικά αεροπλάνα, όπως επίσης και η αναζήτηση κάθε μορφής καταφυγίου μετά την έναρξη του συναγερμού.

Η ΔΧΜ γνωστοποίησε τη διαδικασία για την έναρξη και λήξη του συναγερμού, ενώ απαγορεύτηκε οποιαδήποτε εστία ήχου, που θα μπορούσε να δημιουργήσει σύγχυση και πανικό στους κατοίκους του πολεοδομικού συγκροτήματος. Κάθε σφυρίκτρα, τα κωδωνοστάσια των ιερών ναών και των νεκροταφείων, τα σχολεία, ο σιδηροδρομικός σταθμός, ακόμα και τα οχήματα καθαριότητας αποτελούσαν μέρος των ρητών απαγορεύσεων και θα έπρεπε να αναπροσαρμόσουν τον τρόπο λειτουργίας τους.¹⁶⁴ Τελικά, στην πόλη έγινε χρήση μόνο των σειρήνων, ενώ τα κωδωνοστάσια θα χρησιμοποιούνταν για τις απομακρυσμένες συνοικίες, Νέα Δημητριάδα, Καπακλί, όπου ο ήχος των σειρήνων δε γινόταν αντιληπτός.¹⁶⁵ Πέντε λεπτά μετά την έναρξη του συναγερμού απαγορευόταν η παραμικρή κίνηση στους δρόμους, τα «τροχοφόρα τά συρόμενα από ζῶα νά ὀδηγῶνται εἰς τό δεξιόν μέρος τῆς ὁδοῦ», οι διαταγές και οι περιορισμοί επαναλαμβάνονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα,¹⁶⁶ ενώ οι παραβάτες παραπέμπονταν στο Στρατοδικείο.¹⁶⁷

Ο συναγερμός αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής, και με την πάροδο του χρόνου δεν προκαλούσε καμία εντύπωση ή αρνητικό συναίσθημα στους πολίτες. Το ηθικό διατηρούνταν υψηλό και στο άκουσμά του με τάξη και πειθαρχία προσέρχονταν στα πλησιέστερα καταφύγια, «τό ανατριχιαστικό σύριγμα τῶν σειρήνων ἀκούγεται σχεδόν μέ ἀπάθεια ἀπό τούς περισσότερους».¹⁶⁸

Προκλήθηκαν ανατροπές στην καθημερινότητα, καθώς οι χώροι κοινωνικής συναναστροφής και ιδιαίτερα τα καφενεία επηρεάστηκαν από αυτούς. Η κίνηση στα τελευταία περιορίστηκε, ενώ θύματα των συναγερμών υπήρξαν ακόμη και οι κηδείες, ώστε

¹⁶⁴ *Η Θεσσαλία*, 30 Οκτωβρίου 1940.

¹⁶⁵ *Ταχυδρόμος*, 1 Νοεμβρίου 1940.

¹⁶⁶ *Η Θεσσαλία*, 29 Οκτωβρίου 1940.

¹⁶⁷ *Ταχυδρόμος*, 24 Ιανουαρίου 1941.

¹⁶⁸ *Η Θεσσαλία*, 2 Νοεμβρίου 1940.

οι νεκρικές πομπές να μην αποτελούν στόχο στη διάρκεια των βομβαρδισμών. Οι νεκροί θα μεταφέρονταν απευθείας στο χώρο του νεκροταφείου, όπου σύντομα θα τελούνταν η νεκρώσιμη ακολουθία.¹⁶⁹ Η ΔΠΑ ανακοίνωσε ότι θα συλλαμβανόταν κάθε μικρός που θα μιμούνταν τον ήχο της σειρήνας, οι παραβάτες κοινοποιούνταν στον τοπικό τύπο, ενώ και η ΙΜΔ αποφάσισε τις Κυριακές και τις εορτές να μη χτυπούν οι καμπάνες των εκκλησιών για τη Θεία Λειτουργία, ώστε να μη δημιουργείται σύγχυση στους κατοίκους.¹⁷⁰

Στο Βόλο οι περιορισμοί για τη συσκότιση τέθηκαν σε εφαρμογή με την υπ' αριθμ. 44 Αστυνομική Διάταξη «Περί καθορισμοῦ φωτισμοῦ ἀσφαλείας καί συσκοτίσεως ἀπὸ ἀπόψεως ἀντιαεροπορικῆς ἀμύνης. Προπαρασκευή φωτισμοῦ ἀσφαλείας». Η τελευταία είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα τόσο για τους πολίτες του πολεοδομικού συγκροτήματος, όσο και για εκείνους που βρίσκονταν στα χωριά σε απόσταση 20 χιλιομέτρων από αυτό. Η ύπαρξη εξαιρέσεων ή ειδικών κατηγοριών θεωρούνταν αδιανόητη, καθώς η διάταξη περιλάμβανε και τους διευθυντές καταστημάτων, δημοσίων κέντρων, εργοστασίων, εργαστηρίων, τους οδηγούς αυτοκινήτων-τροχοφόρων οχημάτων, ακόμη και των ποδηλάτων. Οι ελάχιστες διαφοροποιήσεις αφορούσαν τα εντεταλμένα αστυνομικά όργανα και ορισμένα μέλη της ΕΟΝ που επέβλεπαν την πιστή εφαρμογή των κανόνων συσκότισης. Η απαγόρευση της ανθρώπινης κυκλοφορίας και το σβήσιμο των φώτων διαρκούσαν από τις 10 μ.μ. μέχρι την ανατολή του ηλίου, ενώ οι ανακοινώσεις ήταν συνεχείς σε όλη τη διάρκεια του πολέμου.¹⁷¹

Η συσκότιση των οικιών περιλάμβανε ασφαλές κλείσιμο των παραθύρων με ανάρτηση στο πίσω μέρος και σε όλη την έκταση υαλοπινάκων, παραπετασμάτων (μπερντέδες) από χοντρό ύφασμα (κουβέρτες) ή χοντρό χαρτί μαύρου χρώματος. Τα μέτρα ίσχυαν για όλα τα δυνατά σημεία διέλευσης του φωτός, όπως οι φωταγωγοί, τα παράθυρα σε σκάλες και στην είσοδο των οικιών, ενώ οι ηλεκτρικοί λαμπτήρες θα έπρεπε να καλύπτονται με χοντρό, σκούρο χαρτί εκτός από την κάτω πλευρά. Οι ένοικοι θα έπρεπε πριν βγουν από το σπίτι να κλείνουν το φως και να σβήνουν έγκαιρα τα τζάκια ή τις θερμάστρες για να μην προκαλούνται σπίθες ή αναλαμπές τη νύχτα.¹⁷²

Τα τροχοφόρα (αυτοκίνητα, ποδήλατα, ιπήλατα) θα έπρεπε να έχουν καλυμμένα τα μπροστινά φώτα με μουσαμά συγκεκριμένων διαστάσεων, περιορισμοί ίσχυαν και για τον πίσω φωτισμό, ενώ ως όριο ταχύτητας μέσα στην πόλη ορίστηκαν τα 20 χιλιόμετρα.¹⁷³ Σύντομα υπήρξαν συνέπειες για όσους αγνόησαν τις υποδείξεις, οι οποίες για

¹⁶⁹ *Η Θεσσαλία*, 8, 29 Νοεμβρίου 1940.

¹⁷⁰ *Ταχυδρόμος*, 14, 20 Νοεμβρίου 1940, 24 Ιανουαρίου 1941.

¹⁷¹ *Ταχυδρόμος*, 29, 30 Οκτωβρίου, 3 Νοεμβρίου 1940, 7 Απριλίου 1941.

¹⁷² *Ταχυδρόμος*, 29 Οκτωβρίου, 11 Νοεμβρίου 1940.

¹⁷³ *Η Θεσσαλία*, 10 Δεκεμβρίου 1940.

παραδειγματισμό και συμμόρφωση δημοσιεύονταν στον τοπικό τύπο. Αφορούσαν περιπτώσεις συλλήψεων και παραπομπής στο Βασιλικό Επίτροπο του Στρατοδικείου Λάρισας για παραβίαση φωτισμού σε σπίτια και καταστήματα,¹⁷⁴ χωρίς να λείπουν και οι συστάσεις προς τους πολίτες για να καταγγέλλουν όσους αρνούνταν να συμμορφωθούν στους κανόνες συσκότισης. «Οί άμελοῦντες τήν συσκότισιν τοῦ φωτισμοῦ ἐχθροί τῆς Πατρίδος. Κατά τῶν ἐγκληματιῶν... μή ἀρκεῖσθε εἰς παρατηρήσεις, ἀλλά... καταγγεῖλατε αὐτούς εἰς τὰς ἀρχάς...».¹⁷⁵ Οι παραπομπές στο Στρατοδικείο και η κοινωνική διαπόμπευση αποτέλεσαν μέσα κοινωνικού ελέγχου και επιτήρησης, ώστε ο καθένας σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές να συνειδητοποιήσει την ευθύνη του απέναντι στην κοινωνία. Ήταν διαδικασίες με τις οποίες ενισχυόταν το αίσθημα της κοινότητας και ελαχιστοποιούνταν οι αποκλίνουσες συμπεριφορές προς τα μέτρα της ΠΑ, που υπονόμειαν την ιδέα της συλλογικότητας και έθεταν σε κίνδυνο τη ζωή των υπολοίπων μελών.

Ανάλογες διαταγές έλαβε και ο Λιμενάρχης Βόλου, πλωτάρχης Σ. Κουτούπης. Η κυκλοφορία των πλωτών μέσων θα γινόταν μόνο με έγγραφη άδειά του, οι παραβάτες θα αντιμετώπιζαν το Ναυτοδικείο, ενώ τα εμπορικά πλοία ήταν υποχρεωμένα να απαλείψουν τα διακριτικά γνωρίσματα στις πλευρές και στα καταστρώματα. Αμέσως μετά την έναρξη του συναγερμού όλα τα πλοία εντός του λιμανιού έπρεπε να ακινητοποιούνται και να σβήνουν τις μηχανές, ενώ τα εκτός να απομακρύνονται ολοταχώς.¹⁷⁶ Τα καταστήματα και σπίτια της λιμενικής ζώνης απαγορευόταν να διατηρούν αναμμένα τα εξωτερικά φώτα, ο εσωτερικός τους φωτισμός θα ήταν ελάχιστος, αλλά και τα πλωτά μέσα που ήταν ήδη προσορμισμένα έπρεπε να έχουν καλυμμένα τα εσωτερικά φώτα. Επιβλήθηκαν πρόστιμα από το Λιμεναρχείο στους ιδιοκτήτες των παραλιακών εστιατορίων «Γαλλία» και «Χαλκιά», ενώ ο Ναυτικός Διοικητής, πλωτάρχης Β. Λυκουρέζος (διαταγή αριθ. 386) επέβαλε από τις πρώτες μέρες την απαγόρευση κυκλοφορίας και στα Πευκάκια.¹⁷⁷

Ο απολογισμός της προσαρμογής των πολιτών στις περιοριστικές διατάξεις κρίθηκε θετικός από τις πρώτες μέρες, «... τὰ μέτρα τῆς συγκαλύψεως τῶν φῶτων ἐφηρμόσθησαν ἄριστα. Οἱ κάτοικοι ἐκτός ὀλίγων, συνεμορφώθησαν πλήρως πρὸς τὰς ὁδηγίας...»¹⁷⁸ «Πουθενά φῶς, πουθενά κίνηση, πουθενά ἐξωτερική ζωή. Πειθαρχημένα τὰ πάντα εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀνάγκην».¹⁷⁹ «Οἱ Βολιῶται ἀντιμετωπίζουν τὴ σημερινή κατάσταση μὲ ψυχραιμία... καὶ εὐρίσκονται εἰς τὸ ὕψος τῶν περιστάσεων», ενώ εξαιρείται μέσω του

¹⁷⁴ *Νέα Ἑλλάς*, 31 Οκτωβρίου 1940, 24 Φεβρουαρίου 1941.

¹⁷⁵ *Ἡ Θεσσαλία*, 15 Νοεμβρίου 1940.

¹⁷⁶ *Ἡ Θεσσαλία*, 31 Οκτωβρίου, 15 Νοεμβρίου 1940.

¹⁷⁷ *Ταχυδρόμος*, 3, 10 Νοεμβρίου 1940.

¹⁷⁸ *Ταχυδρόμος*, 1 Νοεμβρίου 1940.

¹⁷⁹ *Ἡ Θεσσαλία*, 30 Οκτωβρίου 1940.

τοπικού Τύπου και η συμβολή των μελών της ΕΟΝ, τα οποία «καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τῆς νυκτός περιέρχονται τάς ὁδούς τῆς πόλεως καί συνιστοῦν εἰς τούς μή συμμορφουμένους νά σπεύσουν νά καλύψουν τά φῶτα τῶν οἰκιῶν των».¹⁸⁰

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Δ. Τσιλιβίδη: «Αυστηρή διαταγή, μπερντέδες στα παράθυρα, στις πόρτες... ἔξω στους δρόμους κανένα φως, ἀπολύτως τίποτε... Δεν υπήρχε ζωή το βράδυ... Ἡ συσκότιση ἦταν ἀπόλυτη. Ἦταν τραγική ἡ κατάσταση. Οὔτε ἴχνος ζωῆς. Με τῆ δύση τοῦ ἡλίου δεν υπήρχε πόλη. Το σκότος ἦταν πλήρες. Το βράδυ γινόταν περιπολίες ἀπό αστυνομικούς, ἀπό στρατιώτες καί Φαλαγγίτες τῆς ΕΟΝ... αυτοί τῆς Παθητικῆς Αεράμυνας φορούσαν περιβραχιόνια «ΠΑ». Γενικά ἡ πόλη τῆ νύχτα ἦταν ἀνύπαρκτη ἀπό κίνηση...». Παρόμοια ἐπιτυχία εἶχε ἡ εφαρμογή τῶν μέτρων καί στήν Αθήνα. Αποκαλυπτική εἶναι ἡ ἐκθεση τοῦ τότε Γερμανοῦ πρεσβευτῆ Ἑρμπαχ στίς 15 Νοεμβρίου πρὸς τὸ Βερολίνο: «Αληθινὰ ἐκπληκτικὴ ἦταν ἡ οργάνωση καί ἡ εφαρμογή τῆς συσκότισης στήν Αθήνα, ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα, ἀν καί δεν εἶχαν προηγηθεῖ σχετικὲς ἀσκῆσεις».¹⁸¹ Στήν πρωτεύουσα «τρέχουν ὅλοι νὰ προμηθευτοῦν μπλε κόλλες, ἀπ' αὐτές πού ντύνανε οἱ μαθητές τὰ βιβλία καί τὰ τετράδιά τους, γιὰ νὰ τίς τοποθετήσουν στα παραθυρόφυλλα... καρφώνουν μάλλινες χοντρές κουβέρτες στα παράθυρά τους... βγήκαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὰ μπαούλα ὅλες οἱ ἀντίκες κουρτίνες...».¹⁸²

Βέβαια, τὸ σκοτάδι στήν ὁποῖο βυθίστηκαν τὰ ἀστικά κέντρα τῆς χώρας, ἀλλά καί τῆς Ἑυρώπης εἶχε καί τίς παρενέργειές του, με τὴν ἔξαρση τῶν ὀρθοπεδικῶν ἀτυχημάτων στίς δρόμους.¹⁸³ Στὸ Βερολίνο «εἶναι σπάνια τὰ βράδια πού δεν σκοντάφτω πάνω σε καμιά κολώνα ἢ στήν πυροσβεστικὸ ἀγωγὸ ἢ σε κανένα σκαλοπάτι πού ἐξέχει ἢ πού δεν πέφτω με τὸ κεφάλι σε κάποιο σωρὸ ἀπὸ χιόνι».¹⁸⁴ Ὁ καθένας τῶρα προσπαθοῦσε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κατάσταση με τούς δικούς του ἐσωτερικούς μηχανισμούς ἀμυνας, ἐνῶ τὸ χιούμορ ἀποτελοῦσε τὸν καλύτερο σύμμαχο. Τὸ σκοτάδι καί ἡ ἀπαγόρευση τῆς κυκλοφορίας ἀντιμετωπίζονταν ἀπὸ πολλούς ὡς καλοδεχούμενες καταστάσεις, γιὰτί χάρη στίς Ἰταλούς εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ κοιμούνται ἡσυχῶ ἀπὸ τίς 9 μ.μ., ἐνῶ ὁ μὴ βομβαρδισμὸς τοῦ Βόλου ἀποδιδόταν στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἰταλικὴ ἀντικατασκοπεῖα θεωροῦσε τὴν πόλη συμμαχική, ἀφοῦ κατοικοῦνταν ἀπὸ «Αυστριακούς»!¹⁸⁵

Στὴ Μόσχα, ὅπου πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο υπήρχαν 26.000 φῶτα στίς δρόμους καί χρειαζόταν μιὰμιση ὥρα γιὰ τὸ ἀνοίγμα ἢ τὸ σβῆσίμὸ τους ἀπὸ διαφορετικὰ σημεῖα, ὁ

¹⁸⁰ *Ταχυδρόμος*, 1, 4 Νοεμβρίου 1940.

¹⁸¹ Δημοσθένης Κούκουνας, *Ἱστορία τῆς κατοχῆς* (τόμ. Α'), Λιβάνης, Αθήνα, 2013, σ. 91.

¹⁸² Καιροφύλας, ὁ.π., σ. 15.

¹⁸³ *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου 1940.

¹⁸⁴ Σίρερ, ὁ.π., σ. 219.

¹⁸⁵ *Ἡ Θεσσαλία*, 3 Νοεμβρίου 1940.

Δήμος ανέπτυξε σύστημα κεντρικού κλεισίματος με μία κίνηση. Δεν έλειψαν οι περιορισμοί στο φωτισμό και στο όριο ταχύτητας των αυτοκινήτων, με τη συσκότιση να επιτηρείται αυστηρά από έφιππους αστυνομικούς και στρατιωτικές περιπόλους.¹⁸⁶

Στα ιταλικά αστικά κέντρα η συσκότιση και οι συναγερμοί ενέτειναν το αίσθημα της ανασφάλειας, ενώ η έλλειψη ύπνου προκάλεσε σωματική εξάντληση και μεγαλύτερο ψυχολογική πίεση στους κατοίκους. Ο ύπνος αποτελούσε πλέον πολυτέλεια για τη συντριπτική πλειονότητα των πολιτών επηρεάζοντας με αυτόν τον τρόπο αναπόφευκτα και τη βιομηχανική πολεμική παραγωγή.¹⁸⁷

Οι περιορισμοί της συσκότισης είχαν καθολική ισχύ για τους κατοίκους της Γερμανίας και της Αγγλίας, ενώ ο ρόλος της ήταν κομβικός για τη διαμόρφωση του πνεύματος της κοινότητας. Έμπρακτη επιβεβαίωση για τη συνείδηση της ατομικής ευθύνης απέναντι στο κοινωνικό σύνολο αποτελούσε η συμμόρφωση του πολίτη προς τις απαγορευτικές διατάξεις, στοιχείο που διασφαλιζόταν τόσο από το δημόσιο φόβο των αεροπορικών επιθέσεων, όσο και από τον αναπόφευκτο κοινωνικό στιγματισμό, αλλά και τις κυβερνητικές κυρώσεις.¹⁸⁸

Στη Γερμανία η κοινωνική ευθυγράμμιση με τις απαιτήσεις της ΠΑ είχε ξεκινήσει μέσω των σχολείων από την ειρηνική περίοδο. Η συναίνεση στους περιορισμούς ήταν εθνικό καθήκον, καθώς το καθεστώς υπολόγιζε να χαλυβδώσει την κοινωνία αποφεύγοντας την κατάρρευση του ηθικού στα μετόπισθεν, που σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη ευθυνόταν για την ήττα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι επιτηρητές της συσκότισης ήταν αξιωματούχοι του ναζιστικού κόμματος, ενώ από το 1940 ο ίδιος ο Χίτλερ διέταξε οι παραβάτες να στερούνται το ηλεκτρικό ρεύμα το λιγότερο για οκτώ ημέρες.¹⁸⁹

Στην Αγγλία οι συζητήσεις και οι ραδιοφωνικές εκπομπές έδωσαν τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να προπαγανδίσει την έννοια της ατομικής ευθύνης απέναντι στη συσκότιση, ενισχύοντας την ιδέα της κοινότητας. Μετά τις πρώτες ημέρες του πολέμου, όταν ο κόσμος κλείστηκε στο σπίτι και η διασκέδαση περιορίστηκε, το ραδιόφωνο του BBC αποτελούσε μία από τις ελάχιστες διεξόδους ψυχαγωγίας και ενημέρωσης. Ήδη από το 1938 ο J. Haldane σημείωνε: «Αν χάσω τη μάσκα μου ή αν ανέβω στην ταράτσα στη διάρκεια του συναγερμού βάζω σε κίνδυνο μόνο τη ζωή μου. Αλλά αν αφήσω ένα αναμμένο φως... βάζω σε κίνδυνο το βασιλιά στο Μπάκιγγαμ ή τον πρωθυπουργό στη

¹⁸⁶ Braithwaite, ό.π., σ. 190.

¹⁸⁷ Fincardi, ό.π., σ. 243.

¹⁸⁸ Marc Wiggan, «The Blackout and the Idea of Community in Britain and Germany», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples*, Continuum Books, London, 2011, σ. 43-44.

¹⁸⁹ Στο *ίδιο*, σ. 52-54.

Downing Street». ¹⁹⁰ Το φως ισοδυναμούσε με τεκμήριο ενοχής, οι παραβάτες εισέπρατταν ποινές και η έννοια της κοινότητας είχε τόσο έντονα αφομοιωθεί από το κοινωνικό σύνολο, ώστε, και όταν ακόμα οι περιορισμοί χαλάρωσαν το Σεπτέμβριο του 1944, οι κάτοικοι παρέμεναν διστακτικοί και τους δέχτηκαν με έλλειψη ενθουσιασμού, όπως μαρτυρεί τον ίδιο μήνα μία από τις αναφορές στον τύπο: «Δεν είναι ωραία. Είχαμε τόσο συνηθίσει τη συσκότιση. Η έλλειψη κουρτινών... στα παράθυρα μάς έκανε να αισθανόμαστε τόσο ένοχοι, γυμνοί και απροστάτευτοι, ώστε έπρεπε να τις τοποθετήσω ξανά...». ¹⁹¹

Η συσκότιση, ο διαπεραστικός – ανατριχιαστικός ήχος των σειρήνων και η απαγόρευση της κυκλοφορίας συνόδευσαν τους κατοίκους του Βόλου σε όλη τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Ακόμα και μετά τις νίκες στο μέτωπο και την αλλαγή στην ατμόσφαιρα και στην ψυχολογία της τοπικής κοινωνίας έμειναν εκεί, για να υπενθυμίζουν σε όλους την κρισιμότητα των στιγμών και την αποφυγή κάθε σκέψης για χαλάρωση και αδιαφορία απέναντι στις περιοριστικές διατάξεις. Ειδικότερα οι συναγερμοί ηχούσαν ως ένας τρόπος εγρήγορσης του πληθυσμού, ενώ τόσο η συχνότητα, όσο και η διάρκειά τους αυξήθηκαν πάλι θεαματικά μετά την εκδήλωση της επίθεσης των Γερμανών (6 Απριλίου 1941), την ταχύτερη προέλαση προς νότο και την επικείμενη άφιξή τους στην πόλη. ¹⁹²

Η σύγκριση ανάμεσα στο Βόλο και στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα στον τομέα της πολεμικής προπαρασκευής αναδεικνύει ομοιότητες και διαφορές. Οι ομοιότητες περιλαμβάνουν το ρυθμό προετοιμασίας, αφού τόσο στην ελληνική περίπτωση, όσο και στις ευρωπαϊκές πόλεις οι όποιες αποφάσεις ήταν άμεση συνάρτηση των πολιτικοστρατιωτικών διεργασιών. Η επιδείνωση των τελευταίων συνοδευόταν από αυξημένη κάθε φορά δραστηριότητα με βούληση για αποφάσεις, διάθεση οικονομικών κονδυλίων και προσπάθεια για την κινητοποίηση της κοινής γνώμης, που όμως στη διάρκεια της ειρηνικής περιόδου δεν προχωρούσαν με τους προσδοκώμενους ρυθμούς. Από την άλλη, η αναβλητικότητα για την εφαρμογή των αποφάσεων διέκρινε εξίσου το Βόλο και τα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, καθώς πάντοτε διατηρούνταν από τους υπεύθυνους κρυφές ελπίδες και ευσεβείς πόθοι για την αποφυγή της τελικής σύρραξης. Στην πράξη η αναποφασιστικότητα ενισχυόταν και από το

¹⁹⁰ Στο *ίδιο*, σ. 48.

¹⁹¹ Στο *ίδιο*, σ. 54-56.

¹⁹² Από την 28^η Οκτωβρίου μέχρι και το Μάρτιο του 1941 ακούστηκαν στην πόλη περίπου 68 συναγερμοί. Αυτό σημαίνει ότι κάθε μήνα ηχούσαν περίπου 14 φορές ή ότι αναλογούσε ένας συναγερμός κάθε δύο ημέρες. Στις πρώτες 20 μέρες του Απριλίου μόνο οι καταγεγραμμένοι συναγερμοί φτάνουν τους 38 (ξεπερνώντας το σύνολο των 34 συναγερμών στο τρίμηνο Ιανουαρίου, Φεβρουαρίου, Μαρτίου), ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις δεν αναφέρεται καθόλου ο αριθμός τους, καθώς ήταν συνεχείς σε όλη τη διάρκεια της μέρας. *Η Θεσσαλία, Ταχυδρόμος, Νέα Ελλάς*, 28 Οκτωβρίου 1940 – 20 Απριλίου 1941.

μεγάλο οικονομικό κόστος των μέτρων, που προκαλούσε στους αρμόδιους φορείς ενδοιασμούς και προσδοκίες αποφυγής του.

Οι μεταξύ τους διαφορές αφορούν το βαθμό της κοινωνικής δυσφορίας προς τις ηγεσίες στη διάρκεια της πολεμικής περιόδου. Για την πρωτεύουσα της Μαγνησίας το πρωτογενές υλικό που αξιοποιήθηκε στα πλαίσια της παρούσας μελέτης και που θα μπορούσε να παρέχει ενδείξεις για τη συμπεριφορά της κοινωνίας (τοπικός Τύπος, Πρακτικά Δ. Παγασών) βρισκόταν υπό αυστηρή εποπτεία. Η υπόθεση εργασίας που θα μπορούσε να γίνει είναι ότι ο συγκεκριμένος δείκτης απέναντι στα κενά και τις ελλείψεις των κρατικών φορέων παρουσιάστηκε χαμηλός, καθώς ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την οικονομική καχεξία, τον ίδιο το Μεταξά, αλλά και το χαρακτήρα του ελληνοϊταλικού πολέμου. Όλοι γνώριζαν τη δύσκολη οικονομική κατάσταση της χώρας με την ανεργία, την υποαπασχόληση και τον υποσιτισμό να πλήττουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Μία οικονομία και ένα κράτος περιορισμένων δυνατοτήτων δε θα μπορούσαν εύκολα να κατηγορηθούν στη συνείδηση των πολιτών για τη δυσχέρεια παροχής των αναγκαίων υποδομών. Οι πολίτες, όμως, στην Ευρώπη (Αγγλία, Ιταλία, Γερμανία, Σοβιετική Ένωση) είχαν κάθε λόγο να διαμαρτύρονται προς τις ηγεσίες τους. Οι εμπορικές ή στρατιωτικές αυτοκρατορικές υποσχέσεις και η συνεχής προσπάθεια για την εμπέδωση της εικόνας μιας ισχυρής οικονομίας προκάλεσαν σε αυτούς αλγεινή εντύπωση, όταν στην έναρξη του πολέμου βρέθηκαν αντιμέτωποι με τα κρατικά κενά και τις ελλείψεις. Το όραμα της εδαφικής επέκτασης και το αίσθημα της Μεγάλης Δύναμης βρίσκονταν σε πλήρη αναντιστοιχία με την αδυναμία των κυβερνήσεων να εγγυηθούν τα αυτονόητα αγαθά, τη ζωή και την περιουσία των υπηκόων τους. Νομιμοποιούνταν, επομένως, οι τελευταίοι με έντονο τρόπο να διαμαρτυρηθούν προς τις ηγεσίες απαιτώντας εξηγήσεις και κυρίως άμεσες λύσεις.

Επιπρόσθετα, η υψηλή δημοτικότητα που τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή απολάμβανε ο ίδιος ο Μεταξάς απορροφούσε τις όποιες κοινωνικές ενστάσεις και διαμαρτυρίες. Αν και η 4^η Αυγούστου συγκέντρωνε όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά των δικτατορικών καθεστώτων της εποχής (διώξεις πολιτών, λογοκρισία, αστυνόμευση της καθημερινότητας) η απόρριψη των ιταλικών απαιτήσεων και η νικηφόρα εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων συσπείρωσε, όπως πάντα συμβαίνει σε συνθήκες κρίσης, γύρω από την ηγεσία το σύνολο ενός λαού ναρκώνοντας την αντιπάθεια και την άρνηση του προς αυτή. Ήταν ένας ρομαντικός πόλεμος «υπέρ βωμών και εστιών» και όχι προς επιβεβαίωση ματαιόδοξων επεκτατικών βλέψεων και αυτοκρατορικών συνδρόμων, που έδειχνε να ενώνει μία κοινωνία ταλαιπωρημένη από τους πολιτικούς διχασμούς και την τετραετή παρουσία της δικτατορίας, διευρύνοντας η τελευταία με αυτό τον τρόπο και την πολυπύθητη κοινωνική

αποδοχή. «Ο Μεταξάς είχε συνδέσει το όνομά του με το ‘Όχι’... και είχε ακόμη αποκτήσει το κύρος, που χρειαζόταν εκείνες τις ώρες ένας ηγέτης, με τις εξελίξεις στο μέτωπο, που είχαν οδηγήσει σε περιλάμπρες νίκες».¹⁹³ Στις ευρωπαϊκές, όμως, χώρες ο πόλεμος δεν έγινε δεκτός ούτε με ανακούφιση, ούτε με ενθουσιασμό, ούτε με υπερηφάνεια. Με την εμπειρία του Πρώτου Μεγάλου Πολέμου να είναι ακόμα νωπή, η νέα, απρόβλεπτη διάρκεια σύγκρουση προκάλεσε πολλά ερωτηματικά, έκπληξη και απορία, ενώ τα αισθήματα της ανασφάλειας και αβεβαιότητας ήταν πιο έντονα από ποτέ. «Βρισκόμουν, κατά το μεσημέρι, στη Βίλχελμπλατς, όταν ξαφνικά τα μεγάφωνα ανακοίνωσαν ότι η Αγγλία κήρυξε τον πόλεμο... κάπου 250 άτομα στέκονταν... κατάπληκτοι. Οι άνθρωποι δεν μπορούν ακόμη να το χωνέψουν ότι ο Χίτλερ τους οδήγησε σε παγκόσμιο πόλεμο... Σε όλα τα πρόσωπα απογοήτευση... δεν υπάρχουν ζητωκραυγές, ούτε ενθουσιασμός..., ούτε πολεμική υστερία».¹⁹⁴ Πολύ φυσιολογικά οι πολίτες ήταν τώρα διστακτικοί στις πολεμικές διαθέσεις των ηγετών τους με αποτέλεσμα ο φόβος για την εκδήλωση της κοινωνικής δυσαρέσκειας να είναι υψηλός, ενώ αντίθετα η διάθεση κατανόησης προς τις ηγεσίες τους να παρουσιάζεται εξαιρετικά χαμηλή.

Εκκένωση πληθυσμού

Η απομάκρυνση μέρους του πληθυσμού από τα αστικά κέντρα αποτελεί έναν από τους βασικούς τρόπους για την προστασία της ανθρώπινης ζωής στην περίοδο του πολέμου. Όταν μάλιστα πραγματοποιείται με συντεταγμένο τρόπο, ελαχιστοποιούνται τα διαλυτικά φαινόμενα πανικού, διαμορφώνεται αίσθημα ασφάλειας και ενισχύεται ο δείκτης εμπιστοσύνης από την πλευρά των πολιτών προς τις κυβερνήσεις. Η πρώτη πληθυσμιακή ομάδα που αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, ήταν αυτή που πάντα δικαιολογημένα συγκεντρώνει την ύψιστη φροντίδα-ευαισθησία του κοινωνικού συνόλου· τα μικρά παιδιά, ιδίως τα ορφανά, που μέχρι τότε φιλοξενούνταν στο Ορφανοτροφείο και στο «Άσυλο Παιδιού Βόλου». Από τις πρώτες κιόλας ώρες, όταν οι σειρήνες ηχούσαν στην πόλη και ο φόβος των βομβαρδισμών ήταν πιο έντονος από ποτέ, αποφασίστηκε η μετακίνησή τους στις κατασκηνώσεις του «Ασύλου» στο Σουτραλί Αγριάς, με απώτερο

¹⁹³ Καιροφύλας, ό.π., σ. 78.

¹⁹⁴ Σίρερ, ό.π., σ. 151-152.

στόχο τη μεταφορά στον Άγιο Βλάσιο Πηλίου, ενώ το Δεκέμβριο τα παιδιά βρίσκονταν ήδη στα Λεχώνια.¹⁹⁵

Ήταν μία πρακτική που στη διάρκεια του πολέμου εφαρμόστηκε και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Στο Λονδίνο το κύμα μεταφοράς των παιδιών ξεκίνησε στις αρχές Σεπτεμβρίου 1940. Εκδηλώθηκε, όμως, αντίδραση από τις μητέρες και γι' αυτό οργανώθηκε μεγάλη κυβερνητική καμπάνια προκειμένου οι τελευταίες ν' αλλάξουν στάση. Στις νέες περιοχές φιλοξενούνταν σε συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα, σε άγνωστες οικογένειες, ενώ ορισμένα αναχώρησαν για την Αμερική, τον Καναδά, τη Ν. Αφρική και την Αυστραλία. Άλλα απολάμβαναν τη ζωή της εξοχής, με τα περισσότερα να αντιμετωπίζουν προβλήματα προσαρμογής και να ανησυχούν για τους γονείς στην πόλη.¹⁹⁶

Η μεταφορά των παιδιών, ηλικίας 6 έως 14 ετών, από τα ιταλικά αστικά κέντρα έγινε υπό την επίβλεψη της φασιστικής νεολαίας και έπρεπε να αντιμετωπίσει την έλλειψη κατάλληλων χώρων στέγασης, όπως επίσης και των μέσων που ήταν απαραίτητα για τη διαμονή (κρεβάτια, κουβέρτες, στρώματα). Για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες αποφασίστηκε οι οικογένειες που θα προθυμοποιούνταν να φιλοξενήσουν παιδιά να λάβουν ημερήσια οικονομική ενίσχυση. Υπολογίζεται ότι από το Νοέμβριο του 1942 ως το Δεκέμβριο του 1943 μόνο από τη Γένοβα, το Μιλάνο και το Τορίνο φιλοξενήθηκαν στην ύπαιθρο τουλάχιστον 5.640 παιδιά.¹⁹⁷

Στο Λένινγκραντ επιχειρήθηκε η απομάκρυνση των παιδιών τον Αύγουστο του 1941. Αυτή ήταν υποχρεωτική για όσα ήταν κάτω των 14 ετών, αλλά η έλλειψη οργανωμένου σχεδίου και η καθυστέρηση στην υλοποίηση της απόφασης αποδείχτηκαν μοιραίες καταδικάζοντας την προσπάθεια σε αποτυχία, τις μητέρες να αρνούνται να συνεχίσουν την εκκένωση και τους κατοίκους να αμφιβάλουν έντονα για την ικανότητα των αρχών να διαχειριστούν την έκτακτη κατάσταση. Η ταχύτατη προέλαση της Βέρμαχτ συνέπεσε στις κατασκηνώσεις των περιοχών, όπου οι αρχές είχαν στείλει τα παιδιά, με

¹⁹⁵ *Η Θεσσαλία*, 29 Οκτωβρίου 1940. Το «Άσυλο» ήταν γυναικείο, φιλανθρωπικό σωματείο που ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1922 για τη φροντίδα των ορφανών προσφυγόπαιδων. Το 1939 με ΒΔ μετατράπηκε σε Νομικό Πρόσωπο για την περίθαλψη κοριτσιών και αγοριών νηπιακής ηλικίας, αλλά και για την προστασία και επαγγελματική καθοδήγηση κυρίως των απόρων κοριτσιών. Αννίτα Πρασά, «Το Άσυλο Παιδιού Βόλου (1922-1996)», *Εν Βόλω*, 21, 2006, σ. 53-54. Στην περίοδο του πολέμου πρόεδρος του ήταν η Κ. Κασσιπούλου. Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου Ασύλου Παιδιού, τχ, 127 Πράξις 1^η, 10-10-1939.

¹⁹⁶ Gardiner, ό.π., σ. 126-129, 193, 218.

¹⁹⁷ Elena Cortesi, «Evacuation in Italy during the Second World War: Evolution and Management», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples*, Continuum Books, London, 2011, σ. 67-68, 72.

αποτέλεσμα το βομβαρδισμό των τρένων μεταφοράς και τον τελικό εγκλωβισμό περίπου 500.000 από αυτών στην πολιορκημένη πόλη.¹⁹⁸

Στη Μόσχα η απομάκρυνσή τους κράτησε από τις πρώτες εβδομάδες του πολέμου μέχρι το Δεκέμβριο του 1941. Αρχικά οδηγήθηκαν στην περιφέρειά της, αλλά καθώς δεν ήταν μακριά από την εμβέλεια των γερμανικών αεροπλάνων αποτέλεσαν στόχο επιθέσεων. Άλλα κατευθύνθηκαν σε πιο ασφαλείς περιοχές στο Βόλγα, στα Ουράλια και στην Κ. Ασία. Όταν τον Οκτώβριο οι Γερμανοί πλησίαζαν, επιταχύνθηκε η απομάκρυνσή των γυναικών που δεν πρόσφεραν κάπου υπηρεσίες, όπως και των παιδιών τους, αφού μόνο στις 11 Οκτωβρίου 300.000 από αυτά μεταφέρθηκαν με αεροπλάνα.¹⁹⁹

Στη ναζιστική Γερμανία υπήρχε το οργανωμένο πρόγραμμα εκκένωσης «Μεταφορά των παιδιών στην ύπαιθρο» (Kinderlandverschickung). Όσα ήταν άνω των 10 προορίζονταν για κατασκηνώσεις στη νότια Γερμανία, τη Σαξονία και την Ανατολική Πρωσία, ενώ τα παιδιά κάτω των 10 ετών θα φιλοξενούνταν στις ίδιες περιοχές από τοπικές οικογένειες. Μέχρι το τέλος του 1940 περίπου 300.000 είχαν σταλεί σε 2.000 κατασκηνώσεις, ενώ το 1943 υπήρχαν 1.000.000 σε 5.000 κατασκηνώσεις. Το πρόγραμμα όμως συνάντησε δυσκολίες, όταν οι κάτοικοι της υπαίθρου, παρά τα οικονομικά κίνητρα, έδειξαν αφιλόξενη έως εχθρική στάση απέναντι στα αυθάδη και δύσκολα στη μεταχείριση παιδιά από τις φτωχές και εργατικές συνοικίες των πόλεων.²⁰⁰

Το παράδειγμα των παιδιών πολύ σύντομα και για τους ίδιους λόγους ακολούθησε ένα μέρος του πληθυσμού της πόλης. Σύμφωνα με ανακοίνωση της ΔΠΑ στη διάρκεια του πολέμου ήταν δυνατή η εγκατάσταση εκτός Βόλου για όσους κατάγονταν από χωριά, ενώ η μετακίνηση θα γινόταν ύστερα από άδεια της ΔΧΜ και με δικά τους μέσα.²⁰¹ Το ρεύμα εξόδου παρατηρήθηκε από τις πρώτες στιγμές λόγω της διάχυτης ανησυχίας και του φόβου και έγινε εντονότερο μετά τους πρώτους βομβαρδισμούς. «Οι ιταλικοί οὔτοι βομβαρδισμοί... ἤρχισαν νά κλονίζουν τήν ψυχικήν ἀντοχήν τοῦ λαοῦ, γυναῖκές τινες ἔφθασαν μέχρι ὑστερίας ἐκ τοῦ φόβου καί πολλοί ἤρχισαν φεύγοντες συνεχῶς τήν ἡμέραν πρὸς τὰ πέριξ τῆς πόλεως χωρία, εἰς τινά σπήλαια καί εἰς τούς ἐλαιῶνας, ἐπιστρέφοντες τήν ἐσπέραν, ἄλλοι δέ μονίμως εἰς τὰ πέριξ χωρία».²⁰² Στον τοπικό Τύπο αναφέρονται ως «νεοπρόσφυγες» του πολέμου οι τρομοκρατημένοι άνθρωποι όλων των ηλικιών και των κοινωνικών στρωμάτων που χωρίς ἶχνος οργάνωσης, πάνω σε κάρα μετέφεραν

¹⁹⁸ Τζονς, ό.π., σ. 183-194.

¹⁹⁹ Braithwaite, ό.π., σ. 261-263.

²⁰⁰ Evans, ό.π., σ. 450-451.

²⁰¹ *Η Θεσσαλία*, 29-10-1940.

²⁰² Ιωακείμ, ό.π., σ. 11.

κλινοσκεπάσματα, μέσα σε κοφίνια μπρίκια ή μέσα σε μπόγους ό,τι άλλο θεωρούσαν πολύτιμο για την παραμονή τους στην ύπαιθρο. Παρά το συνωστισμό, το κρύο και την πείνα πολλοί προτίμησαν να εγκατασταθούν σε εγκαταλελειμμένα κτήματα και καλύβια, άλλοι στις εκκλησίες, ενώ άλλοι επέλεξαν τα προς την πλευρά της θάλασσας σπήλαια της Γορίτσας. Υπήρξαν και πολλές άπορες οικογένειες που μακριά από την πόλη θα έχαναν τα λαϊκά συσσίτια, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη της μέριμνας έστω για ψωμί.²⁰³

Μεταξύ εκείνων που έφυγαν από την πόλη ήταν και αυτή του Δ. Τσιλιβίδη: «Μετά τους βομβαρδισμούς το αποτέλεσμα ήταν να αδειάσει η πόλη από κόσμο. Τα 2/3 περίπου των κατοίκων φύγανε και πήγαν στα χωριά. Εμείς... η οικογένειά μου πήγαμε στην Αγριά... όσοι κάθονταν σε κοντινά χωριά, Μακρυνίτσα, Πορταριά, Κατηχώρι και πιο πέρα Αγριά, αυτοί όσοι είχαν μαγαζιά πήγαιναν και έρχονταν... είχαν την οικογένεια στο χωριό, κατεβαίνουν στην πόλη, κάνουν τη δουλειά τους και γύριζαν. Άλλοι μέναν και τη νύχτα, κάπου βολεύονταν στο σπίτι τους εκεί... πήγαιναν και έρχονταν οι άνθρωποι στα κοντινά χωριά, στα μακρύτερα δεν ήταν και τόσο εύκολο, διότι τα λεωφορεία είχαν επιταχθεί απ' το στρατό... μόνο το τρένο ήταν». Τα χωριά ήταν όμως αυτάρκη μόνο για τον πληθυσμό τους, ανέτοιμα να φιλοξενήσουν και να συντηρήσουν τον κόσμο της πόλης με αποτέλεσμα η συσσώρευση του τελευταίου και η διατροφική δυσκολία να αναγκάσουν κάποιους από την πρώτη κιόλας εβδομάδα να επιστρέψουν.²⁰⁴

Η έλλειψη κλειστών καταφυγίων, αποτελεσματικής ενεργούς αεράμυνας μέχρι τα Χριστούγεννα, αλλά και ο χαρακτήρας των αεροπορικών επιδρομών που ήταν περισσότερο επικεντρωμένες στον κατοικημένο χώρο και όχι τόσο σε υποδομές ή στις λιμενικές εγκαταστάσεις, αποθάρρυναν την παραμονή του κόσμου στην πόλη, αφού από τις πρώτες στιγμές είχε ταυτίσει τη σωτηρία με την παρουσία του στην ύπαιθρο. Οι συναγερμοί και η συσκότιση σε όλη τη διάρκεια του πολέμου διαμόρφωσαν καινοφανείς όρους διαβίωσης για τους κατοίκους, που μετά από κάθε βομβαρδισμό εκδήλωναν βεβιασμένα τάσεις φυγής ακόμα και στους πρώτους μήνες του νέου έτους, όταν οι περισσότεροι είχαν ήδη επιστρέψει στην πόλη πριν από τα Χριστούγεννα.²⁰⁵ Το φαινόμενο έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις τον Απρίλιο στη διάρκεια των γερμανικών βομβαρδισμών, «ώστε ο λαός μη δυνάμενος νά κοιμάται, έκνευριζόμενος καί καταφοβισμένος κατέφευγεν ομαδικῶς πλέον εις τὰ περίξ χωριά, σπήλαια καί έλαιῶνας ἀναμένων τό τέλος».²⁰⁶

²⁰³ *Νέα Ελλάδα*, 9 Νοεμβρίου 1940.

²⁰⁴ *Η Θεσσαλία*, 1 Νοεμβρίου 1940.

²⁰⁵ *Ταχυδρόμος*, 28 Ιανουαρίου 1941.

²⁰⁶ Ιωακείμ, ό.π., σ. 16.

Η έντονη αραίωση όμως του πληθυσμού προκάλεσε δυσλειτουργία και στα οικονομικά του Δ. Παγασών. Ήταν ένα στοιχείο που συνεχώς καταγράφεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων, όπως αναφέρουν και τα μέλη της Διοικούσης Επιτροπής Αν. Λάμπρος²⁰⁷ και Σ. Αξελός: «... ή πόλη όλη έχει τρομοκρατηθεί εκ τῶν βομβαρδισμῶν καί ἄρχισε νά ἐκκενοῦται αὐτή πρὸς ζημίαν τῶν συμφερόντων τοῦ Δήμου ἐλλείψει καταφυγίων ἐν τῇ πόλει πρὸς ἀσφάλειαν αὐτῶν».²⁰⁸ Ο ίδιος ο Ν. Σαράτσης είχε χαρακτηρίσει τραγική την κατάσταση των δημοτικών οικονομικών, καθώς λόγω του πολέμου είχαν μειωθεί στο 1/5 σε σχέση με την προπολεμική περίοδο.²⁰⁹

Το φαινόμενο της φυγής από τα αστικά κέντρα κυρίως μετά τους βομβαρδισμούς παρατηρήθηκε και στην υπόλοιπη χώρα. Στην Πάτρα σύμφωνα με την έκθεση της Αστυνομίας η πρώτη αεροπορική επιδρομή στις 28 Οκτωβρίου προκάλεσε την έξοδο 30.000 κατοίκων, καθώς πίσω έμειναν όσοι αδυνατούσαν να μετακινηθούν, οι ηλικιωμένοι και τα όργανα της τάξης που ανέλαβαν και την ταφή των νεκρών. Το ρεύμα εξόδου ήταν τόσο έντονο που ανάγκασε το Μεταξά να προτείνει στις αρχές Νοεμβρίου την άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, αφού ένας μεγάλος αριθμός από αυτούς ήταν μεταξύ εκείνων που πρώτοι έφυγαν από την πόλη.²¹⁰ Όπως σημειώνει η Άννα Σταματοπούλου: «... μ' ένα κάρο και με τα ρούχα που φορούσαμε φεύγαμε για ένα χωριό έξω από την Πάτρα... μια ατέλειωτη ουρά από κόσμο μ' ένα μπογαλάκι στο χέρι... έφευγε μακριά από την κόλαση. Αργά το βράδυ η Πάτρα ερήμωσε».²¹¹ Στη Θεσσαλονίκη οι βομβαρδισμοί στις αρχές Νοεμβρίου προκάλεσαν τη φυγή των πολιτών του κέντρου, καθώς αυτό χτυπήθηκε περισσότερο από την ιταλική αεροπορία. Πολλοί επέλεξαν να καταφύγουν στην πρωτεύουσα λόγω των διαδόσεων που την ήθελαν ανοχύρωτη πόλη, άλλοι προτίμησαν τους κοντινούς συνοικισμούς, ενώ η λύση της Αθήνας επιλέχτηκε σε μεγάλο ποσοστό και από τους κατοίκους του Πειραιά.²¹²

²⁰⁷ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΓ' 27-1-1941 (Πράξη 904).

²⁰⁸ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΖ' 11-2-1941 (Πράξη 922).

²⁰⁹ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΓ' 27-1-1941 (Πράξη 904).

²¹⁰ Είναι η «Εισηγητική έκθεσις διά τήν ἄρσιν ἰσοβιότητος καί μονιμότητος τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων σύμφωνα με την οποία «ἐκρίθη ἐπιβεβλημένον, ὅπως διά τυχόν παραβάσεις καταστή δυνατή ἡ ἄμεσος κύρωσις διά τῆς ἀπολύσεως του παραβάτου ἀπό τῆς θέσεως εἰς ἣν ἔχει τάξει αὐτόν ἡ Πολιτεία... καί ἐάν οὗτος κατά τὰς κειμένας διατάξεις τυγχάνῃ ἰσοβιότητος ἢ μονιμότητος», Μεταξάς, ὁ.π., σ. 367. Η παραπάνω έκθεση μετατράπηκε σε Συντακτική Πράξη, που προέβλεπε ότι «Ἀναστέλλεται... ἡ μονιμότης παντός Δημοσίου, Ἐκκλησιαστικοῦ, Δημοτικοῦ καί Κοινοτικοῦ Ὑπαλλήλου καί Ὑπηρετου... », ενώ οι πράξεις οποιασδήποτε υπηρεσιακής μεταβολής «δέν ὑπόκεινται εἰς προσφυγὴν ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας», Συντακτική Πράξη, Περὶ ἀναστολῆς τῆς ἰσοβιότητος καί μονιμότητος, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 367, 6 Νοεμβρίου 1940.

²¹¹ Χατζηπατέρας – Μ. Φαφαλιού, ὁ.π., σ. 42.

²¹² Πετράκη, 2014¹, σ. 235-236, 244-245, 260.

Στην Ευρώπη το προσφυγικό ρεύμα εμφανίστηκε από την πρώτη μέρα του πολέμου. Στη Σοβιετική Ένωση η σαρωτική προέλαση της Βέρμαχτ το 1941 οδήγησε σε πρόγραμμα μεταφοράς βιομηχανικών εργατών στις ανατολικές της περιοχές, όπου μεταφέρονταν και τα εργοστάσια της εμπόλεμης ζώνης. Από αυτούς 1.000.000 μεταφέρθηκε από τη Λευκορωσία και 400.000 από το Λένινγκραντ.²¹³ Η πρωτεύουσα γνώρισε μεγάλο κύμα εξόδου, καθώς οι κάτοικοι απομακρύνονταν με κάθε τρόπο· άλλοι με αυτοκίνητα, άλλοι με τα πόδια, ενώ οι περισσότεροι έφυγαν με τα 70.000 τρένα που διατέθηκαν γι' αυτόν το σκοπό. Υπολογίζεται ότι μόνο από τη Μόσχα μεταφέρθηκαν 500 εργοστάσια και 2.000.000 κάτοικοι σε μία επιχείρηση που ολοκληρώθηκε στις 25 Νοεμβρίου 1941. Στις νέες περιοχές οι συνθήκες ήταν όμως άσχημες, καθώς πολλοί υποχρεώθηκαν να μένουν σε σκηνές ανάμεσα σε αφιλόξενες περιοχές και καχύποπτους ανθρώπους.²¹⁴

Στη Γερμανία ο αριθμός των ανθρώπων που απομακρύνθηκαν από τα αστικά κέντρα από τις αρχές του 1944 μέχρι τις αρχές του 1945, όταν οι γερμανικές πόλεις ισοπεδώνονταν από τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς, υπολογίζεται στα 8.000.000. Διατυπώθηκαν, όμως, έντονες ενστάσεις από τις γυναίκες που αναγκάστηκαν να αφήσουν πίσω τους άνδρες, αλλά και από τους συζύγους που αναζητούσαν διαρκώς τα παιδιά τους. Οι οικογένειες των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων στριμώχτηκαν σε χωριά και αγροτικές κοινότητες καθολικών με μικρά σπίτια και περιορισμένους χώρους και όχι σε οικίες της μεσαίας και ανώτερης τάξης, που διέθεταν άδεια και ευρύχωρα δωμάτια, προκαλώντας την οργή τους εναντίον των τοπικών αξιωματούχων του ναζιστικού κόμματος. Οι καθολικού δόγματος οικοδεσπότες του Μονάχου και της Νυρεμβέργης δε δίστασαν μάλιστα να αποδώσουν τις γερμανικές στρατιωτικές αποτυχίες στο γεγονός ότι οι πρόσφυγες από το Αμβούργο και συνολικά από το βορρά απείχαν από την εκκλησία!²¹⁵

Στην Ιταλία η απομάκρυνση των πολιτών από τα αστικά κέντρα πραγματοποιήθηκε με την ενθάρρυνση του φασιστικού καθεστώτος σε τρεις φάσεις, από το Μάιο του 1940 μέχρι το Φεβρουάριο του 1945. Περιλάμβανε ανθρώπους όλων των ηλικιών που κατά χιλιάδες εγκατέλειπαν τις εστίες τους υπό την πίεση των συμμαχικών βομβαρδισμών, ενώ μετά τη συμπίεση της χώρας με τους Συμμάχους πολλοί αναγκάστηκαν να φύγουν εξαιτίας των γερμανικών αντιποίνων, που διέταζαν τις εκκενώσεις για στρατιωτικούς

²¹³ Davies, ό.π., σ. 568-570.

²¹⁴ Braithwaite, ό.π., σ. 262-265.

²¹⁵ Evans, ό.π., σ. 451-452.

λόγους. Μέχρι τέλος Μαΐου του 1944 υπολογίζεται ότι 2.300.000 μετακινήθηκαν από τις μεγάλες πόλεις προς διάφορα σημεία της ιταλικής χερσονήσου.²¹⁶

Αλλά και ως προς την εκκένωση του πληθυσμού παρατηρούνται ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στο Βόλο και τις ευρωπαϊκές πόλεις. Στις πρώτες περιλαμβάνεται η ενστικτώδης αντίδραση του ανθρώπου να ξεφύγει από το εφιαλτικό πλέον αστικό περιβάλλον αναζητώντας αλλού προστασία. Το τελευταίο, ενώ μέχρι τότε αποτελούσε στη συνείδηση των ανθρώπων χώρο τάξης και ασφάλειας, ταυτισμένο με την οικονομική και την τεχνολογική εξέλιξη, την πνευματική ανάπτυξη, τη γοητευτική δυνατότητα της κατανάλωσης, συνολικά ένα τεκμήριο κοινωνικής ανωτερότητας, υποβαθμίστηκε και έχασε τη λάμψη του. Μετατράπηκε σε πηγή θανάσιμων κινδύνων, σε γκρίζο και μουντό τοπίο, που οι μέχρι τότε θαυμαστές του το απαρνήθηκαν αναζητώντας στην περιθωριοποιημένη ύπαιθρο ασφάλεια, ελευθερία και ελπίδα. Επιπλέον, εμφανίστηκαν κοινά προβλήματα απορρύθμισης της οικογενειακής ζωής με τα χωρισμένα ζευγάρια και τα απομακρυσμένα παιδιά να αναζητούν την παρουσία του άλλου εισπράττοντας αβάστακτη ψυχική φθορά. Ο ξεριζωμός από τον οικείο χώρο του σπιτιού και της ιδιοκτησίας επιδείνωνε τη συναισθηματική κατάσταση καθιστώντας από την πρώτη στιγμή βασική προτεραιότητα την επάνοδο σε αυτά.

Οι αποκλίσεις αφορούν το βαθμό οργάνωσης, το κριτήριο της πληθυσμιακής αραιώσης και την απόσταση από τα αστικά κέντρα. Στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας, με εξαίρεση την περίπτωση των παιδιών, η φυγή των μεγάλων έγινε πρόχειρα μέσα σε συνθήκες πανικού και αταξίας, χωρίς οι αρχές να μπορούν να την ανακόψουν μεταπείθοντας τους «νεοπρόσφυγες». Στην Ευρώπη, όπου και εδώ δεν έλειψαν τα προβλήματα οργάνωσης, κριτήριο για την αραιώση του πληθυσμού αποτέλεσε ο βαθμός προσφοράς των πολιτών στην πολεμική παραγωγή. Οι λιγότερο χρήσιμοι, όπως τα παιδιά και οι γυναίκες, ήταν οι πρώτοι που επιλέχθηκαν να απομακρυνθούν το συντομότερο δυνατό από τις βομβαρδισμένες πόλεις. Η φιλοξενία τους, όμως, σε ακατάλληλα σπίτια μακρινών και άγνωστων περιοχών, προκάλεσε αναπόφευκτα συνάντηση ετεροτήτων. Έπρεπε να συνυπάρξουν άνθρωποι διαφορετικής κοινωνικής και οικονομικής προέλευσης, θρησκευτικού δόγματος, προκαταλήψεις και στερεότυπα που ήταν εντελώς ξένα μεταξύ τους. Ήρθαν στην επιφάνεια συγκρούσεις και αντιπαλότητες, οι οποίες λόγω του πολέμου είχαν ατονήσει, ραγίζοντας την εικόνα της ενωμένης και συντονισμένης κοινωνίας που οι ηγεσίες πάσχιζαν να εξασφαλίσουν και να επιβάλουν. Στο Βόλο αντίθετα το φαινόμενο αυτό ήταν πιο ήπιο. Οι νέες περιοχές διαμονής ήταν πολύ κοντά στην πόλη, το φυσικό περιβάλλον και οι άνθρωποι στις

²¹⁶ Cortesi, ό.π., σ. 59-66, 70-71.

περισσότερες περιπτώσεις ήταν οικεία, ο αριθμός των συγγενικών προσώπων αρκετά υψηλός, ενώ οι μικρές αποστάσεις καθιστούσαν εφικτή την επάνοδο σε αυτή λειτουργώντας ευεργετικά στην ψυχολογία των κατοίκων.

Διατροφή πληθυσμού

Επάρκεια αγαθών

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που προκύπτουν σε εμπόλεμες καταστάσεις είναι αυτό της διατροφής του άμαχου πληθυσμού. Στα αστικά κέντρα, τα οποία χαρακτηρίζονται από συγκέντρωση μεγάλου αριθμού κατοίκων και περιορισμένη δυνατότητα έως αδυναμία παραγωγής ειδών στον πρωτογενή τομέα, το πρόβλημα του επισιτισμού κάνει εντονότερη την παρουσία του σε σχέση με την ύπαιθρο. Οι άδειες βιτρίνες, τα άδεια ράφια των καταστημάτων, οι απαγορευτικές τιμές των προϊόντων αποτελούν αποκαρδιωτικό συνδυασμό που κλονίζει το ηθικό και την ψυχολογία των πολιτών, αφού η έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης μπορεί να οδηγήσει σε κρίση εμπιστοσύνης προς την ηγεσία της χώρας, να διαμορφώσει στα μετόπισθεν κλίμα ηττοπάθειας επιδεινώνοντας τις ανθρώπινες σχέσεις. Οι τελευταίες, καθώς τώρα κυριαρχούνται από το ένστικτο της επιβίωσης, καταλύουν κάθε έννοια αλληλεγγύης και ομοψυχίας διαρρηγνύοντας τον κοινωνικό ιστό και υπονομεύοντας την εθνική προσπάθεια. Αντίθετα, η θέα των άφθονων αγαθών, η δυνατότητα του εφοδιασμού σε τρόφιμα και οι ικανοποιητικές τιμές λειτουργούν καθησυχαστικά, διαμορφώνουν αίσθημα ασφάλειας διατηρώντας σε υψηλό επίπεδο την ψυχολογία στο εσωτερικό μέτωπο.

Αμέσως μετά την 1^η Σεπτεμβρίου 1939 σε όλη την επικράτεια ξεκίνησε ο έλεγχος της αγροτικής παραγωγής με τη συγκέντρωση σε αποθηκευτικούς χώρους των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, ιδίως του σίτου, για την πολυπόθητη επάρκεια του πληθυσμού, αλλά και του στρατού. Η κυβερνητική προσπάθεια για αυτάρκεια γεωργικών προϊόντων μετά τη μείωση των εισαγωγών πήρε τη μορφή σταυροφορίας, καθώς επιχειρήθηκε η καλλιέργεια ακόμα και του τελευταίου στρέμματος, ενώ από τις αρχές Ιουνίου 1940 οι Νομαρχίες άρχισαν την υποχρεωτική συγκέντρωση του σίτου σε τιμές, όμως, καθορισμένες από το κράτος.²¹⁷ Στο Βόλο καταγράφονται διαρκείς παραινήσεις προς τους αγρότες μέσω του

²¹⁷ Πετράκη 2014¹, σ. 75-77· Η αγροτική επιστράτευση εγκαινιάστηκε από το Μεταξά στις 9 Σεπτεμβρίου 1939 με την «Έγκυκλιο προς όλας τας αρχάς», όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: «'Εντέλλομαι όπως καταβληθῆ ἔντονος προσπάθεια ἐκ μέρους ὄλων σας ὅπως ὁ Ἑλληνικός Λαός καί ἰδίᾳ ὁ ἀγροτικός κόσμος κατανοήσουν ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς εἶναι σήμερα ἔθνικόν καθήκον ὁμοιον πρὸς τό καθήκον τοῦ στρατεύεσθαι... Οὔτε σπιθαμὴ γῆς δέν ἐπιτρέπεται νά μείνῃ ἀκαλλιέργητος, οὔτε χῶρος αὐλῆς... Ὁ ἀγροτικός κόσμος... Ζητῶ νά εἶναι ὁ στρατός τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς... Ὅλη ἡ Ἑλλάς πρέπει νά μεταβληθῆ εἰς ἕνα ἀγροτικόν στρατόπεδον...», Μεταξάς, ὁ.π., σ. 138-139· Λίγες εβδομάδες αργότερα (13 Νοεμβρίου 1939) σημείωσε στο προσωπικό του ημερολόγιο το μονόδρομο της αυτάρκειας: «Ἐάν ὁ πόλεμος συνεχισθῆ γιά πολλά χρόνια, ἡ γενική πτώχεια

τοπικού Τύπου για να αξιοποιήσουν κάθε διαθέσιμη σπιθαμή γης, ακόμη και στις αυλές των σπιτιών τους, αλλά και για να δηλώσουν στις αστυνομικές αρχές τις κατεχόμενες ποσότητες σίτου.²¹⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η Διοικούσα Επιτροπή αποφάσισε τη διάθεση 50.000 δρχ. για την εκμετάλλευση κάθε δυνατού χώρου για καλλιεργητικούς σκοπούς.²¹⁹ Αρχές Οκτωβρίου έδωσε την έγκρισή της για την παραχώρηση στην ΕΟΝ μέρους της πλατείας Ρήγα Φεραίου, των κτημάτων του Δήμου δυτικά της οδού Ορμινίου (δωρεά Α. Τσιμπούκη) και του αγρού στο δημοτικό νεκροταφείο. Ο τελευταίος διέθετε συνολική έκταση περίπου πέντε στρέμματα, ενώ μέσω της αξιοποίησής τους υπολογιζόταν να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο η προσπάθεια που κατέβαλλε το αστικό κέντρο, για να αντιμετωπίσει τις επισιτιστικές του ανάγκες.²²⁰

Με την έναρξη του πολέμου παρατηρείται κινητοποίηση των αρμόδιων αρχών για τη διαχείριση του διατροφικού ζητήματος. Ο Νομάρχης Λάρισας, για να καθησυχάσει, αλλά και να προειδοποιήσει τον πληθυσμό στις πρώτες στιγμές, όταν τα φαινόμενα σύγχυσης, παραπληροφόρησης ή πανικού παρουσιάζονται πιο εύκολα, κοινοποίησε απόφαση σύμφωνα με την οποία «... ειδοποιούνται οι κάτοικοι ότι ή διανομή τροφίμων και άρτου εξακολουθήσωσι γενόμενα κανονικῶς. Απαγορεύεται... ή δημιουργία αποθεμάτων τροφίμων πέραν τῶν ἀπαραιτήτων καθημερινῶν ἀναγκῶν τῶν οἰκογενειῶν. Οἱ παραβάται θέλουσι παταχθῆ ἀυστηρῶς παρά τῶν... στρατοδικείων».²²¹ Η ΔΧΜ ήταν υπεύθυνη για την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς, διαμόρφωνε το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων, επέβλεπε την πιστή εφαρμογή από την πλευρά των ιδιοκτητών τους, ενώ όσοι δεν ακολουθούσαν τις υποδείξεις της αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο παραπομπής στην Επιτροπή Δημόσιας Ασφάλειας. Η Επιτροπή Διατίμησης Βόλου καθόριζε τις τιμές πώλησης, με τους ελέγχους να είναι συνεχείς για την τήρησή τους κυρίως στα είδη υψηλής ζήτησης.²²² Βασικό στόχο των αρχών αποτελούσε η πάταξη των φαινομένων αισχροκέρδειας και καταγράφονται προτροπές μέσω των τοπικών εφημερίδων για την καταγγελία όσων πουλούσαν αγαθά σε τιμές υψηλότερες από τις προβλεπόμενες.

ὄλων τῶν ἐμπολέμων θά εἶναι τό ἐπακολούθημα. Καί φυσικά ή γενική πτῶσις τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου ὄλων... κανείς δέ θά ἔχη νά ἀγοράσῃ τά ἰδικά μας προϊόντα παρά σέ πολύ χαμηλές τιμές. Καί ή μόνη λύσις γιά ἐμᾶς εἶναι ή αὐτάρκεια», Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. 7, Γκοβόστης, Αθήνα, 1972, σ. 406.

²¹⁸ *Η Θεσσαλία*, 14, 15 Οκτωβρίου 1940.

²¹⁹ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία Ξ' 28-9-1939 (Πράξη 485).

²²⁰ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία ΞΑ' 6-10-1939 (Πράξη 502).

²²¹ *Η Θεσσαλία*, 30 Οκτωβρίου 1940. Στις «Ανακοινώσεις διά τήν καθιέρωσιν τοῦ δελτίου τροφίμων» είχαν διατυπωθεῖ ἀπό το Μεταξά στις 15 Ιουνίου 1940 οι συνέπειες για τη μη συμμόρφωση των πολιτών στους διατροφικούς περιορισμούς, «... θά παταχθῆ ἀμείλικτα ὅποιος προσπαθήσῃ νά ἀποθηκεύσῃ ή νά ἀποκρύψῃ τρόφιμα ή νά ζητήσῃ νά ἀισχροκερδήσῃ ή ὅπωςδήποτε νά θελήσῃ νά ἐπωφεληθῆ ἀπό τίς περιστάσεις εἰς βάρος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου». Μεταξάς, 1969, σ. 316.

²²² Ενδεικτικά η τιμή του άρτου είχε καθοριστεί στις 13.10 δρχ., ενώ της πατάτας στις 3 με 3.50 δρχ. την οκά. *Η Θεσσαλία*, 30 Οκτωβρίου, 18, 24 Νοεμβρίου 1940.

«Καθήκον πατριωτικόν παντός πολίτου Ἕλληνας εἶναι νά καταγγέλλῃ ἀμέσως πρός τάς ἀρχάς τούς αἰσχροκερδοῦντας ἐμπόρους... ὁ ἀποκρύπτων τούς αἰσχροκερδεῖς ἐγκληματεῖ κατά τῆς Πατρίδος».²²³ Οἱ ποινές γιά τίς αγορανομικές παραβάσεις (πώληση σε υπερβολικές τιμές, διακίνηση νοθευμένων προϊόντων, ἀπόπειρα διάθεσης ἀπαγορευμένων ειδῶν, δημιουργία ἀποθέματος) προέβλεπαν φυλάκιση ἀπό λίγες ἡμέρες μέχρι και μήνες, αστυνομική ἐπιτήρηση μέχρι δύο ἔτη, χρηματικά πρόστιμα ἀπό 200 μέχρι 2.000 δρχ., ἀκόμη και κλείσιμο καταστημάτων γιά συγκεκριμένο ἀριθμό ἡμερῶν.²²⁴ Με τόν ΑΝ 2698 ορίστηκε ὅτι τὰ ἀποκρυπτόμενα τρόφιμα κατάσχονταν και μεταβιβάζονταν στήν ἀρμοδιότητα τοῦ Υπουργείου Ἐθνικής Πρόνοιας, το ὁποῖο και θα ἀποφάσιζε γιά τόν τρόπο διάθεσῆς τους.²²⁵

Εἶναι χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι στήν πρώτη εβδομάδα ὄχι μόνο δέν παρατηρήθηκε ἔλλειψη ἀρτοῦ, ὅπως ἴσως ἀναμενόταν, ἀλλά συνέβη ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Ορισμένοι φούρνοι τῆς πόλης δε χρειάστηκε νά ζυμώσουν καθόλου ψωμί, ἀφοῦ ἡ υπερένταση τῶν ἡμερῶν οδήγησε σε περιορισμένη κατανάλωσή του και στή δημιουργία ἀποθεμάτων. Ἡ δυσκολία στή μεταφορά ἀνθρώπων και προϊόντων λόγω τῆς ἐπίταξης τῶν οχημάτων και καυσίμων δέν ἀπέκτησε ἀπαγορευτικό χαρακτήρα, καθὼς ἀπό τίς πρώτες εβδομάδες ἀρχισε σταδιακά ἡ ἀποκατάσταση τῆς συγκοινωνίας με τὰ χωριά τοῦ Πηλίου.²²⁶ Αὐτό εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὁ Βόλος νά μὴν ἀποκοπεί ἀπό τή νευραλγική ροή ἀγαθῶν τῆς ἀγροτικῆς τοῦ ἐνδοχώρας, σε ἀντίθεση με τίς εἰσαγωγές ειδῶν ἀπό ἄλλες περιοχές τῆς ἐπικράτειας, ὥστε ἡ ὑπαρξη ικανοποιητικῶν ποσοτήτων νά λειτουργεῖ εὐεργετικά και πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς μείωσης τῶν τιμῶν. Οὔτε στα πολεμικά Χριστούγεννα καταγράφηκε ἔλλειψη ἀγαθῶν, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις ἡ ἐπάρκεια τῆς αγοράς παρέπεμπε στήν εἰρηνική περίοδο, ἐνῶ οἱ τιμές δέν ἦταν ἰδιαίτερα υψηλές.²²⁷

Ἀν και δε διαμορφώθηκαν συνθήκες «διατροφικοῦ συναγεροῦ», σταδιακά ἐμφανίστηκαν και οἱ πρώτες ἀνακοινώσεις τοῦ δελτίου διανομῆς τροφίμων, τό διαχρονικό σύμβολο τῆς κατάστασης ἐκτακτῆς ἀνάγκης και τῆς στέρησης, ἐνῶ οἱ ὅποιες ἀυξομειώσεις στίς τιμές τῶν ἀγαθῶν κοινοποιούνταν ἀμέσως στο καταναλωτικό κοινό.²²⁸ Ἡ διάθεση τῶν

²²³ *Ἡ Θεσσαλία*, 15 Νοεμβρίου 1940.

²²⁴ *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου 1940, 6 Φεβρουαρίου, 4 Ἀπριλίου 1941.

²²⁵ ΑΝ 2698, Περὶ τροποποιήσεως τοῦ ἀρθροῦ 36 τοῦ Ἀγορανομικοῦ Κώδικος, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 422, 7 Δεκεμβρίου 1940.

²²⁶ *Ἡ Θεσσαλία*, 2, 11 Νοεμβρίου 1940· Σύμφωνα με ἀνακοίνωση τοῦ Υπουργείου Σιδηροδρόμων και Ἀυτοκινήτων ἀπό τήν 1^η Δεκεμβρίου 1940 θα ὑπῆρχε προσωρινή ἀναστολή τοῦ δελτίου διανομῆς βενζίνης, με ἐξαίρεση τίς περιφέρειες Ἀττικῆς και Μεγαρίδας. *Ἡ Θεσσαλία*, 15 Νοεμβρίου 1940.

²²⁷ *Ἡ Θεσσαλία*, 25 Δεκεμβρίου 1940.

²²⁸ Ἡ ἀτομική μερίδα ζάχαρης ἦταν 50 δράμια, ἐνῶ τό Δεκέμβριο καθορίστηκε και δελτίο γιά τό ρύζι. *Ἡ Θεσσαλία*, 9 Νοεμβρίου, 13 Δεκεμβρίου 1940.

συγκεκριμένων ποσοτήτων γινόταν μόνο από τα παντοπωλεία της πόλης, στα οποία έπρεπε να προσφύγουν για να τις εξασφαλίσουν και όσοι από τους κατοίκους είχαν καταφύγει στα χωριά λόγω του φόβου των βομβαρδισμών. Η κατανάλωση κρέατος επιτρεπόταν μία φορά την εβδομάδα, ενώ περιστασιακά μόνο παρατηρήθηκε έλλειψη στο νωπό βούτυρο, στο κασέρι και στον καφέ, που υποκαθιστούσαν κυρίως από τον κριθαροκαφέ και τον ρεβυθοκαφέ. Η απουσία του προκάλεσε πλήγμα στην κίνηση των τοπικών καφενείων, αφού οι τακτικοί πελάτες μειώθηκαν αισθητά, ενώ, όπου ο αγνός καφές εξακολουθούσε να υπάρχει, παρατηρήθηκε αύξηση της τιμής.²²⁹ Με ιδιαίτερη αγωνία αναμενόταν στα τέλη Ιανουαρίου η αποστολή 100 σάκων γνήσιου καφέ, η διανομή του οποίου πραγματοποιήθηκε για 10 ημέρες μετά τις 20 Φεβρουαρίου. Η ποσότητα δόθηκε στα καφεκοπτεία για την απαραίτητη κοπή, ενώ στη συνέχεια θα διοχετευόταν στα καφενεία και στο κοινό της πόλης με την κάθε οικογένεια να δικαιούται 25 δράμια. Κατά περιόδους παρατηρούνταν έλλειψη ψαριών, διότι εξαιτίας του πολέμου είχε απαγορευτεί το ψάρεμα τη νύχτα με γρι-γρι, με τις ποσότητες που αλιεύονταν από τις ανεμότρατες να προορίζονται μέσω Στυλίδας για την Αθήνα, όπου και πωλούνταν σε υψηλότερες τιμές.²³⁰

Στο ίδιο διάστημα καταβάλλονταν προσπάθειες, ώστε οι γεωργικές εργασίες να συνεχιστούν ομαλά σε όλη την περιοχή. Η Αγροτική Τράπεζα χορηγούσε στους καλλιεργητές σπόρους σίτου, ενώ πριν τα Χριστούγεννα μόνο στη Ζαγορά η συγκομιδή της πατάτας έφτασε στις 3.000.000 οκάδες. Σε κάθε χωριό και με την παρότρυνση της ΙΜΔ, των υπεύθυνων γεωπόνων και των τοπικών επιτροπών Πολιτικής Επιστράτευσης δημιουργήθηκαν ομάδες χωρικών οι οποίες ανέλαβαν τη σπορά των κτημάτων για όσους αγρότες είχαν ήδη επιστρατευτεί, ώστε μέσα από τέτοιες συλλογικές πρακτικές να ενισχύεται το πνεύμα αλληλεγγύης και ομοψυχίας.²³¹ Στην ύπαιθρο παρά τις δυσκολίες (επιτάξεις ανδρών και ζώων) οι εκτάσεις που καλλιεργήθηκαν έφτασαν σε ποσοστό το 80% της προηγούμενης χρονιάς.²³² Ικανοποιητικές κρίνονταν τόσο η παραγωγή εσπεριδοειδών και λαδιού, όσο και οι τιμές τους για τον παραγωγό, ενώ η αντίστοιχη παραγωγή των οπωροφόρων θα ξεπερνούσε κατά 50% αυτήν του περασμένου έτους, διαμορφώνοντας ιδιαίτερα ενθαρρυντικές συνθήκες για τη διατροφή του άμαχου πληθυσμού.²³³

²²⁹ *Ταχυδρόμος*, 14, 20, 24 Ιανουαρίου, 26 Φεβρουαρίου 1941.

²³⁰ *Ταχυδρόμος*, 29 Ιανουαρίου, 6, 26 Φεβρουαρίου, 29 Μαρτίου 1941.

²³¹ *Η Θεσσαλία*, 22 Νοεμβρίου 1940.

²³² *Ταχυδρόμος*, 8 Φεβρουαρίου, 19 Ιανουαρίου 1941· Είχε προηγηθεί στις 2 Οκτωβρίου 1940 «Έγκυκλιος διά τήν έντασιν τής καλλιέργειας» από τον ίδιο το Μεταξά: «Η εργασία εις τήν ύπαιθρον πρέπει νά εἶναι ἀκόμη πλέον έντατικὴ ἀφ' ὅ,τι ὑπῆρξεν πέρυσι, διότι αἱ σημεριναὶ περιστάσεις ἀποστεροῦν δυστυχῶς τήν ύπαιθρον μέρους τῶν ἀγροτικῶν τῆς δυνάμεων... Κατὰ τόν χρόνον αὐτόν δέν θά ὑπάρξει ἀνάπαυσις». Μεταξάς, 1969, σ. 347.

²³³ *Ταχυδρόμος*, 19 Ιανουαρίου, 17 Φεβρουαρίου, 2 Απριλίου 1941.

Οι κάτοικοι του Βόλου στη διάρκεια του εμπόλεμου εξαμήνου δε γνώρισαν, επομένως, τις συνέπειες μιας επισιτιστικής κρίσης. Παρά τη μείωση της αγροτικής παραγωγής εξαιτίας της απουσίας των επιστρατευμένων ανδρών από τις γεωργικές καλλιέργειες, την έλλειψη των επίσης επιστρατευμένων αροτριώντων ζώων, τη δυσκολία διάθεσης σπόρου στους παραγωγούς και της μεταφοράς των αγαθών λόγω έλλειψης μεταφορικών μέσων, τις επιτάξεις προϊόντων για τις ανάγκες του στρατού και τη δυσχέρεια των εισαγωγών, η τοπική αγορά γνώρισε συνθήκες διατροφικής ομαλότητας.²³⁴ Η τελευταία απέτρεψε την υπερβολική αύξηση των τιμών και την εμφάνιση των αρνητικών μορφών της παραοικονομίας, όπως είναι η μαύρη αγορά και ο υπερπληθωρισμός, ενώ δεν καταγράφηκαν ούτε περιπτώσεις εμφάνισης της ανταλλακτικής οικονομίας (ανταλλαγή αγαθών χωρίς τη διαμεσολάβηση του χρήματος). Ο Δ. Τσιλιβίδης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τα μαγαζιά είχανε, δε θυμάμαι να έλειψε τίποτε».

Η ίδια κατάσταση ίσχυσε και στην υπόλοιπη επικράτεια, αφού δεν παρουσιάστηκαν ουσιαστικές ελλείψεις στα βασικά είδη διατροφής, με τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν να έχουν περισσότερο προληπτικό παρά αντικειμενικό χαρακτήρα.²³⁵ Στην Αθήνα βέβαια ήταν πιο έντονο το πρόβλημα σε σχέση με την επαρχία και ο δείκτης ανησυχίας των κατοίκων υψηλότερος. «Κάποια μέρα... οι Αθηναίοι διαπιστώνουν από την επίσκεψή τους... ιδιαίτερα στους μπακάληδες ότι αρχίζει σοβαρή έλλειψη τροφίμων. Η έλλειψη πατάτας... οδηγεί την αγορανομία στο να βάλει διατίμηση... αρχίζει να διαφαίνεται μια τάση μαύρης αγοράς». Διάσημο έγινε το «Αισχροδικείο», όπου δικάζονταν τα κρούσματα αισχροκέρδειας, ενώ η κυβερνητική έκκληση για εντατική καλλιέργεια βρήκε μεγάλη ανταπόκριση. «Όσοι διαθέτουν κήπους και αυλές με παρτέρια, δεν έχουν πρόβλημα. Φυτεύουν ό,τι μπορούν... Αλλά κι οι άλλοι που δεν έχουν κομμάτι γης, φυτεύουν στις γλάστρες τους πατάτες... δείχνει πόσο πειθάρχησε ο κόσμος σ' αυτή την εθνική επιταγή για μια εντατικότερη καλλιέργεια».²³⁶

Τα δελτία διανομής τροφίμων κυριάρχησαν και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες μέχρι και το τέλος του πολέμου. Η βρετανική δίαιτα θεωρούνταν απαράδεκτη από τους Αμερικανούς, αν και ήταν ελαφρώς καλύτερη από την αντίστοιχη γερμανική. Στη διάρκεια του πολέμου οι εβδομαδιαίες μερίδες άρτου σε γραμμάρια ήταν απεριόριστες, οι μερίδες κρέατος ήταν περίπου 500 γρ., ενώ οι μερίδες για τα λίπη που στα πρώτα τρία χρόνια ήταν

²³⁴ Με την υπ' αριθ. 186048 διαταγή του Υπουργείου Στρατιωτικών η ΔΧΜ ανέλαβε να δεσμεύσει όλα τα αποθέματα ελαιών του Πηλίου. *Ταχυδρόμος*, 9, 13 Φεβρουαρίου 1941.

²³⁵ Πετράκη, 2014¹, σ. 78.

²³⁶ Καιροφύλας, ό.π., σ. 34, 38, 72.

απεριόριστες προς το τέλος του πολέμου περιορίστηκαν στα 200 γρ.²³⁷ Μία μεγάλη κυβερνητική εκστρατεία έλαβε χώρα, ώστε οι πολίτες να καλλιεργούν σε κήπους, σε πάρκα και με όποια μέσα διέθεταν βασικά διατροφικά είδη, όπως πατάτες και λαχανικά. Έφερε τον τίτλο «DIG FOR VICTORY» (σκάβω για τη νίκη) και η ανταπόκριση του κόσμου ήταν πολύ ικανοποιητική.²³⁸

Στα γερμανικά αστικά κέντρα η επιβολή του δελτίου τροφίμων για τον έλεγχο και περιορισμό των καταναλωτικών αγαθών εξυπηρετούσε την ανάγκη του καθεστώτος να μην επιβάλλει φόρους στους πολίτες, από τη στιγμή που οι στρατιωτικές δαπάνες απορροφούσαν το σύνολο σχεδόν του προϋπολογισμού. Η χρηματοδότηση του πολέμου στηρίχτηκε στη σιωπηρή εκμετάλλευση των αποταμιεύσεων των νοικοκυριών, όπως επίσης και στην περικοπή των κοινωνικών προγραμμάτων με χαρακτηριστική περίπτωση την κατασκευή νέων κατοικιών. Το φθινόπωρο του 1939 καθορίστηκε η ποσότητα των παρεχόμενων θερμίδων προς τους κατοίκους με κριτήριο τη συμμετοχή τους στην πολεμική παραγωγή. Οι απλοί πολίτες δικαιούνταν 2.570 θερμίδες ημερησίως, τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων 3.600, ενώ οι εργάτες στη βιομηχανία 4.652. Όσο όμως προχωρούσε ο πόλεμος οι παραπάνω ποσότητες άρχισαν σταδιακά να μειώνονται προκαλώντας δυσαρέσκεια, ιδίως μεταξύ των εργατών που ήδη θεωρούσαν τις παρεχόμενες ποσότητες πολύ μικρές. Βέβαια, η Γερμανία σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες είχε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα. Αυτό σχετίζεται με την εκμετάλλευση των κατακτημένων χωρών, η οποία στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης έφτασε σε ακραία μορφή. Όλος ο παραγωγικός πλούτος χρησιμοποιούνταν για την επιμελητεία του στρατού κατοχής, ενώ ένα μεγάλο μέρος μεταφερόταν στα γερμανικά αστικά κέντρα, για να καθησυχάσουν οι υπεύθυνοι τους πολίτες και να διατηρηθεί η παρεχόμενη ποσότητα με δελτίο ψωμιού σε αποδεκτό επίπεδο. Ο εφιάλης της λιμοκτονίας, που ευθυνόταν σύμφωνα με τις θεωρίες εσωτερικής κατανάλωσης για την ήττα του 1918, έπρεπε τώρα να αποφευχθεί.²³⁹

Στο Βερολίνο για πρώτη φορά το δελτίο τροφίμων εμφανίζεται λίγο πριν την έναρξη του πολέμου, στις 27 Αυγούστου 1939, ενώ το δελτίο ρουχισμού στις 13 Νοεμβρίου. «Σήμερα εφαρμόστηκε το δελτίο τροφίμων και άκουσα ότι πολλοί Γερμανοί γκρινιάζουν για την ποσότητα. Το νέο για το δελτίο ήταν ένα δυνατό χτύπημα στο λαό».²⁴⁰ Στην πρωτεύουσα, καθώς ο ανεφοδιασμός σε τρόφιμα ήταν επισφαλής, αξιοποιήθηκαν για αγροτικούς σκοπούς και όλοι οι διαθέσιμοι χώροι πρασίνου. Για το μέτωπο της πατρίδας

²³⁷ Davies, ό.π., σ. 575.

²³⁸ Gardiner, ό.π., σ. 222, 336, 349.

²³⁹ Evans, ό.π., σ. 426-431.

²⁴⁰ Σίφερ, ό.π., σ. 143.

(Heimatfront) πατάτες και σαλατικά καλλιεργούνταν στο Mitte, δηλ. στο κέντρο της πόλης και στην Platz der Akademie απέναντι από τον καθεδρικό ναό, την Deutcher Dom, ενώ τα παιδιά του Βερολίνου έπαιζαν καθημερινά τους μικρούς καλλιεργητές.²⁴¹

Στη Σοβιετική Ένωση, όπως και στη Γερμανία, δινόταν ιδιαίτερη μέριμνα για τη σίτιση των εργατών της βαριάς βιομηχανίας, καθώς αυτοί σήκωναν το βάρος της πολεμικής παραγωγής. Οι ημερήσιες μερίδες τροφίμων ήταν τριπλάσιες ή τετραπλάσιες (περίπου 3.700 θερμίδες) από εκείνες των απλών εργαζομένων (1.100 θερμίδες), ενώ τα εξαρτώμενα μέλη των οικογενειών λάμβαναν μικρότερες (780 θερμίδες). Η διατροφή, όμως, των χωρικών ήταν σε ακόμη πιο άσχημη θέση, αφού το καθεστώς θεωρούσε ότι είχαν τη δυνατότητα να αυτοσυντηρηθούν στην ύπαιθρο.²⁴² Στο Λένινγκραντ το δελτίο διανομής τροφίμων εμφανίστηκε στις 18 Ιουλίου 1941 χωρίς να προκαλέσει πανικό, καθώς η θέα των γεμάτων βιτρινών λειτούργησε καθησυχαστικά για τους κατοίκους. Όπως αναφέρει η Γ. Σκριάμπινα: «Νομίζω ότι ο σκοπός... είναι ψυχολογικός παρά πρακτικός. Όταν βλέπεις μια βιτρίνα γεμάτη προϊόντα, δεν μπορείς να πιστέψεις τις κουβέντες για επικείμενο λιμό».²⁴³

Η εκστρατεία για την καλλιέργεια των βασικών αγροτικών προϊόντων σε δημόσιους χώρους παρατηρείται τόσο στον προπολεμικό Βόλο, όσο και στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα. Στα τελευταία η ημερήσια παροχή θερμίδων καθορίστηκε από το βαθμό συνεισφοράς των κατοίκων στη διαδικασία της πολεμικής παραγωγής, η οποία σταδιακά αντικατέστησε τη βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών της ειρηνικής περιόδου. Το ευρωπαϊκό κριτήριο της θερμιδικής ποσόστωσης προς τους πολίτες δεν ισχύει, όμως, στην ελληνική περίπτωση, όπου η εφαρμογή του μέτρου είχε περισσότερο προληπτικό χαρακτήρα, ενώ και η διαδικασία της πολεμικής παραγωγής δεν μπορεί να συγκριθεί με τα αντίστοιχα μεγέθη των ευρωπαϊκών πόλεων. Κοινή ήταν επίσης η ανησυχία των κυβερνήσεων για την εκδήλωση κοινωνικής δυσαρέσκειας σε όλη τη διάρκεια του πολέμου με αφορμή την ποσότητα και την ποιότητα του δελτίου διανομής, αλλά και τον πιθανό κίνδυνο έλλειψης βασικών διατροφικών ειδών.

Λαϊκά Συσσίτια

Άμεσα συνδεδεμένη με το διατροφικό ζήτημα του Βόλου ήταν και η απρόσκοπτη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων, καθώς η στήριξη των ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων

²⁴¹ Marabini, ό.π., σ. 130.

²⁴² Davies, ό.π., σ. 574.

²⁴³ Τζονς, ό.π., σ. 178-180.

αποτελεί ή πρέπει να αποτελεί μία από τις βασικές προτεραιότητες των κυβερνήσεων και των τοπικών αρχών κατά τη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων. Η οργανωμένη κοινωνική επιμελητεία εκτός από την αυτονόητη στήριξη που παρέχει στους απόρους, στους ανέργους και στους υποαπασχολούμενους επιδρά θετικά και στον υπόλοιπο πληθυσμό. Σε έκτακτες καταστάσεις ενισχύει το δείκτη εμπιστοσύνης των πολιτών προς τις κυβερνήσεις, εμπεδώνει αίσθημα δικαίου ενδυναμώνοντας την πολύτιμη κοινωνική συνοχή, ενώ αποτελεί και ωστικό παράγοντα για την ενεργοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στα μετόπισθεν. Η διατροφική ανακούφιση αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις και η αντιμετώπισή της καθίσταται πιο ουσιαστική, όταν στηρίζεται σε ανάλογο μηχανισμό στήριξης κατά τη διάρκεια της ειρηνικής περιόδου και όταν οι υπεύθυνοι φορείς, αλλά και η τοπική κοινωνία συντονίζουν τις ενέργειές τους.

Στο εσωτερικό της χώρας οι εικόνες των συσσιτίων ήταν ήδη γνωστές από την προπολεμική περίοδο. Η μεσοπολεμική Ελλάδα αποτελούσε μία φτωχή περιοχή με ανεπαρκή διατροφή στα όρια του υποσιτισμού και χαμηλό το δείκτη της ποσότητας και της ποιότητας των θερμίδων. Ο μέσος Έλληνας έπαιρνε τα 2/3 των θερμίδων σε σύγκριση με το μέσο Άγγλο, η κατά κεφαλή κατανάλωση κρέατος έφτανε στο 28% της αντίστοιχης βρετανικής, ενώ στις χώρες της Δ. Ευρώπης η κατανάλωση γαλακτοκομικών προϊόντων ήταν εννιά φορές μεγαλύτερη. Άμεσο αποτέλεσμα ήταν ο υψηλός δείκτης νοσηρότητας και θνησιμότητας, ιδίως στη βρεφική και παιδική ηλικία, με τη φυματίωση στα αστικά κέντρα και την ελονοσία στην ύπαιθρο να αναδεικνύονται σε αληθινή μάστιγα για τον πληθυσμό. Σε μία χώρα που απορροφούσε από μόνη της το 1/4 της παγκόσμιας παραγωγής κινίνης, ο μέσος όρος ζωής έφτανε μετά βίας τα 50 χρόνια, όταν στη Βόρεια Ευρώπη άγγιζε τα 62.²⁴⁴

Αν και η ύπαιθρος μπορούσε να θρέψει από μόνη της, στις πόλεις το 1/4 του πληθυσμού ήταν άποροι: ηλικιωμένοι χωρίς σύνταξη, πολυμελείς οικογένειες ανέργων, ενώ πολλές δε διέθεταν αρσενικό μέλος. Κυριαρχούσε η υποαπασχόληση, η εργασιακή αστάθεια, αλλά και όσοι εργάζονταν έβλεπαν καθημερινά την απελπιστικά μικρή, αγοραστική δύναμη των ημερομισθίων τους. Το υψηλότερο ημερομίσθιο των 120 δρχ. που λάμβαναν οι εργοδηγοί επαρκούσε για 2.5 οκάδες ελαιόλαδο, ενώ οι 22 δρχ. που εισέπραττε η εργάτρια της κλωστοϋφαντουργίας μόλις που επαρκούσαν για 2 οκάδες ψωμί.²⁴⁵

Στο Βόλο, όπου προπολεμικά οι χορηγούμενες ημερήσιες μερίδες συσσιτίου έφταναν τις 2.500, η διαχείριση τους ήταν αρμοδιότητα του επαρχιακού παραρτήματος του

²⁴⁴ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Από τη φτώχεια στην πείνα. Η πολιτική οικονομία του λιμού». *Ιστορικά*, 80, Απρίλιος 2001, σ. 14-16.

²⁴⁵ Στο *ίδιο*, σ. 17-18.

ΠΙΚΠΑ.²⁴⁶ Προς την κατεύθυνση της οικονομικής ενίσχυσης προσπαθούσε να συμβάλει ανάλογα με την κατάσταση των οικονομικών του και ο Δήμος Παγασών. Κομβικό σημείο αποτέλεσε η απόφαση της Διοικούσας Επιτροπής το 1939 στα πλαίσια του ΑΝ 1610,²⁴⁷ να επιβάλλει για δύο έτη ερανική φορολογία, όχι ανώτερη των 5.000 δρχ., στους κατοίκους της πόλης ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες του καθενός, για να ενισχύσει όχι μόνο την τοπική επιτροπή για τα Λαϊκά και Μαθητικά συσσίτια, αλλά και το Δημοτικό Νοσοκομείο, το «Άσυλο Παιδιού», το Ορφανοτροφείο, το Βρεφικό σταθμό και τον Ερυθρό Σταυρό. Η απόφαση για την προσφυγή στα μέλη της τοπικής κοινωνίας κρίθηκε επιβεβλημένη, καθώς οι δαπάνες της ΠΑ θα απορροφούσαν σημαντικό μέρος των δημοτικών κονδυλίων.²⁴⁸ Για το οικονομικό έτος 1939-1940 προβλεπόταν συγκέντρωση ερανικού ποσού ύψους 1.000.000 δρχ., το οποίο και θα μεταφερόταν στα δημοτικά έσοδα. Από αυτό 550.000 δρχ. θα δίνονταν για τα Λαϊκά Συσσίτια και 200.000 δρχ. για τα αντίστοιχα Μαθητικά.²⁴⁹ Η ενίσχυση της Επιτροπής αποτελούσε σταθερή προτεραιότητα του δημοτικού συμβουλίου, όπως φαίνεται και από την έκτακτη οικονομική ενίσχυση των 200.000 δρχ. λίγες εβδομάδες αργότερα.²⁵⁰ Δύο ημέρες πριν από την έναρξη του πολέμου το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου οργάνωσε εκστρατεία για την ενίσχυση των μαθητικών συσσιτίων: «έφετος οι ανάγκαι είναι μεγαλύτεραι, διότι εις τά έντελῶς ἄπορα παιδιὰ προστίθεται καί μεγάλη μερίδα ἐπιστράτων οἱ ὅποιοι ἐγκατέλειψαν τάς ἐργασίας των καί ἐν γένει τά βιοποριστικά των ἐπαγγέλματα... Ζητῶ, λοιπόν, τήν συνδρομήν ὄλων τῶν Ἑλλήνων, ἀνδρῶν καί γυναικῶν».²⁵¹

²⁴⁶ Υπεύθυνο για τη λειτουργία των Λαϊκών συσσιτίων ήταν το ΠΙΚΠΑ με τα κατά τόπους παραρτήματά του σε όλη τη χώρα, ενώ στο Βόλο πρόεδρος του παραρτήματος ήταν ο Π. Χονδροδήμος, διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας. *Η Θεσσαλία*, 16 Νοεμβρίου 1940· Τα Μαθητικά συσσίτια που αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση του παιδικού υποσιτισμού καθιερώθηκαν ως εκπαιδευτικός θεσμός και εντάχθηκαν στη σχολική ζωή το 1939. Από το Νοέμβριο του 1939 μέχρι το Μάιο του 1940 και με εξαίρεση την Αθήνα, στις πόλεις-προτετεύουσες, όπου λειτουργούσε ο θεσμός, μοιράστηκαν 2.884.922 μερίδες με ἄρτο. *4 Αυγούστου 1936 – 4 Αυγούστου 1940. Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, τόμ. Γ', Έκδοσις 4^{ης} Αυγούστου, Αθήνα, 1940, σ. 165-166, 199-200· Ο ΑΝ 1787 δημιούργησε την Κεντρική Επιτροπή Μαθητικών Συσσιτίων, καθώς μέχρι το 1939 η κρατική μαθητική μέριμνα εκδηλωνόταν στα πλαίσια των Λαϊκών Συσσιτίων από το ΠΙΚΠΑ. Οι πόροι για τη λειτουργία τους ήταν η ετήσια επιχορήγηση από το Υπουργείο Υγιεινής και Αντιλήψεως, όχι μικρότερη των 12.000.000 δρχ. η υποχρεωτική εισφορά των 30 δρχ. για κάθε μη άπορο μαθητή, η βοήθεια των Δήμων, των Κοινοτήτων, των Ν.Π.Δ.Δ., οι ιδιωτικές και οι ερανικές προσφορές. ΑΝ 1787, Περί Ὄργανώσεως τῶν Μαθητικῶν Συσσιτίων, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 231, 9 Ιουνίου 1939· Τα Μαθητικά Συσσίτια ἄρχισαν να λειτουργούν το σχολικό έτος 1927-1928. Πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία τους είχαν οι σχολικές εφορείες με τη συνδρομή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Στο πρώτο έτος λειτουργίας συμμετείχαν 525 μαθητές, ενώ το σχολικό έτος 1935-1936 ο αριθμός έφτασε στις 24.000· Χρήστος Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ΟΕΣΒ, Αθήνα, 1942, σ. 514-515.

²⁴⁷ ΑΝ 1610, Περί μεταρρυθμίσεως διατάξεων τῆς περί Δήμων καί Κοινοτήτων Νομοθεσίας, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 50, 10 Φεβρουαρίου 1939.

²⁴⁸ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΞΑ' 6-10-1939 (Πράξη 508).

²⁴⁹ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΟΣΤ' 21-2-1940 (Πράξη 592).

²⁵⁰ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΠΒ' 17-5-1940 (Πράξη 752).

²⁵¹ Μεταξάς, 1969, σ. 354.

Μετά την 28^η Οκτωβρίου το θέμα των συσσιτίων απασχόλησε το Δήμο στην πρώτη συνεδρίασή του. Ο Ν. Σαράτσης προέβλεψε ότι λόγω της εμπόλεμης κατάστασης θα αυξανόταν σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά ο αριθμός των δικαιούχων απόρων συμπολιτών και γι' αυτό κρινόταν απαραίτητη η οικονομική ενίσχυση. Όμως, τα ασφυκτικά χρονικά περιθώρια που καθιστούσαν αδύνατη την κατάρτιση των ερανικών καταλόγων για το επόμενο έτος σε συνδυασμό με το γεγονός της κατεπείγουσας έναρξής τους, οδήγησε τη Διοικούσα Επιτροπή να εγκρίνει εσπευσμένα τη διάθεση της πίστωσης των 400.000 για τα Λαϊκά και Μαθητικά συσσίτια στο τοπικό παράρτημα του ΠΙΚΠΑ στο Βόλο.²⁵²

Οι πρώτες ανακοινώσεις για τη λειτουργία των Λαϊκών συσσιτίων άρχισαν να εμφανίζονται στον τοπικό Τύπο στα μέσα Νοεμβρίου.²⁵³ Ως ημερομηνία έναρξης ορίστηκε η 1^η Δεκεμβρίου (η διανομή ξεκίνησε στις 2), ενώ στόχος ήταν οι προσφερόμενες μερίδες να φτάσουν στις 4.500 ημερησίως. Συνολικά θα λειτουργούσαν έξι κέντρα διανομής, αντί των τεσσάρων που ίσχυε ως τότε και η διάθεση θα γινόταν καθημερινά εκτός από την Κυριακή και συγκεκριμένες εορτές. Οι δικαιούχοι από τις 29 Νοεμβρίου ήταν εφοδιασμένοι με τα δελτία άπορίας και δικαιούνταν μία μερίδα φαγητού αντί 2 δρχ. και 100 δράμια άρτου αντί 1 δρχ., ενώ κάθε Σάββατο θα προσφερόταν 1 ½ μερίδα φαγητού και διπλή μερίδα άρτου. Μία φορά την εβδομάδα προσφέρονταν όσπρια και κρέας, αν μπορούσε να εξευρεθεί η αναγκαία ποσότητα κρέατος, με τον αρχικό στόχο να είναι πιο φιλόδοξος, καθώς προβλεπόταν η παροχή του δύο φορές την εβδομάδα.²⁵⁴

Την πρώτη μέρα οι μερίδες άγγιζαν τις 3.500 με το φαγητό να είναι φασόλια σούπα. Ο αριθμός τους σταδιακά αυξήθηκε, ώστε να φτάσει στα μέσα Δεκεμβρίου στις 4.000 και στις πρώτες μέρες του νέου έτους στις 5.000 με το αντίτιμο των δύο δρχ. να καλύπτεται από το Υπουργείο Πρόνοιας. Η δαπάνη της αρτοδότησης εξασφαλιζόταν από ειδικό έρανο της Επαρχείου με συστάσεις προς τους εύπορους πολίτες να συνδράμουν οικονομικά. Διαγραφόταν μάλιστα ο κίνδυνος να διακοπεί η αρτοδότηση των απόρων μετά τις 10 Δεκεμβρίου, γεγονός που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη ενίσχυσής της με χρηματικές εισφορές ή σε είδος, ενώ από το Φεβρουάριο το ποσό καταβαλλόταν από το Υπουργείο Πρόνοιας.²⁵⁵ Για την περίοδο των Χριστουγέννων η Διοικούσα Επιτροπή αποφάσισε να

²⁵² Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία Ρ' 30-10-1940 (Πράξη 886).

²⁵³ *Η Θεσσαλία*, 17 Νοεμβρίου 1940.

²⁵⁴ Τα κέντρα ήταν τα εξής: 1^ο: κτήριο Θ. Λάιου απέναντι από την αποθήκη Αδαμοπούλου, 2^ο: Καπναποθήκη Αμερικανικής Εταιρείας (Κίτρινη Αποθήκη), 3^ο: Καπναποθήκη Παπαστράτου, 4^ο: Κτήριο Λαϊκών Συσσιτίων (Πατριωτικού Ιδρύματος), 5^ο: κτήριο Τρικεριώτη κοντά στο εργοστάσιο Ματσάγγου, 6^ο: οίκημα Χριστοφίδου στη Νέα Ιωνία. *Η Θεσσαλία*, 30 Νοεμβρίου, 5 Δεκεμβρίου, 19 Δεκεμβρίου 1940.

²⁵⁵ *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1940, 11 Ιανουαρίου, 9 Φεβρουαρίου 1941.

διαθέσει το ποσό των 50.000 δρχ., για την οικονομική στήριξη των απόρων συμπολιτών υπό την επίβλεψη του Μητροπολίτη Ιωακείμ και του Ν. Σαράτση.²⁵⁶

Με αφορμή το θάνατο του Ι. Μεταξά (29 Ιανουαρίου 1941) ο Δήμος χορήγησε στην Επιτροπή Λαϊκών Συσσιτίων έκτακτη οικονομική ενίσχυση 40.000 δρχ., ώστε μέσω αυτής να καλυφθεί το αντίτιμο της κάθε μερίδας για τρεις ημέρες.²⁵⁷ Λίγο αργότερα αποφάσισε να διαθέσει ολόκληρη την πίστωση των 100.000 δρχ. για τα Λαϊκά καί Μαθητικά Συσσίτια του έτους 1941-1942. Επιπλέον, η έξαρση της ανεργίας για τις λαϊκές τάξεις τον οδήγησε να ορίσει σε 150.000 δρχ. το ποσό ανά τρίμηνο που θα δινόταν για τη χορήγηση δωρεάν δελτίων συσσιτίων στους απόρους από δημοτικό κονδύλιο ύψους 600.000 δρχ.²⁵⁸ Για το Πάσχα αποφασίστηκε να παραχωρηθούν στον Επίσκοπο Δημητριάδος 50.000 δρχ., ώστε μέσω των καταλόγων της Ιεράς Μητροπόλεως να μεριμνήσει για τη διανομή στους άπορους συμπολίτες.²⁵⁹ Το Μάρτιο και στα πλαίσια του ποσού των 5.000.000 δρχ., που ο Αμερικανικός Έρανος πρόσφερε στην πόλη, αποφασίστηκε να διατεθούν για τη στήριξη των Λαϊκών συσσιτίων 1.316.400 δρχ. Με αυτό τον τρόπο η μερίδα του άρτου θα αυξανόταν στα 100 δράμια, θα διανέμονταν δωρεάν 1.000 μερίδες φαγητού σε όσους δεν μπορούσαν να καλύψουν ούτε το ποσό των δύο δρχ. για καθεμία και συνολικά θα αυξανόταν ο αριθμός τους για κάθε οικογένεια ανάλογα με τα μέλη της.²⁶⁰

Στην Αθήνα εκδηλώθηκε ανάλογη κινητοποίηση με την έκδοση μηνιαίων δελτίων συσσιτίου, ενώ σε κάθε γειτονιά έγινε και από μία εστία «με 7, 10 ή 20 καζάνια». Η πρώτη διανομή άρχισε στις 9 Δεκεμβρίου 1940, οι εστίες έφτασαν τις 36, από τις οποίες καθημερινά εξυπηρετούνταν 75.000 κάτοικοι.²⁶¹

²⁵⁶ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΒ΄ 9-12-1940 (Πράξη 899).

²⁵⁷ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΔ΄ 29-1-1941 (Πράξη 918).

²⁵⁸ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΙΑ΄ 19-3-1941 (Πράξη 952).

²⁵⁹ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΙΑ΄ 19-3-1941 (Πράξη 956).

²⁶⁰ *Ταχυδρόμος*, 12 Μαρτίου 1941.

²⁶¹ Καιροφύλας, ό.π., σ. 66.

Αναθεωρήσεις – Ανατροπές

Σχέση κράτους – ατόμου

Το Μάιο του 1940 ο Κλέμεντ Άτλη, επικεφαλής του βρετανικού Εργατικού Κόμματος, μιλώντας στη Βουλή των Κοινοτήτων για το νόμο της επέκτασης των έκτακτων εξουσιών ανέφερε: «Η κυβέρνηση έχει πάρει τον πλήρη έλεγχο των ατόμων και της ιδιοκτησίας και όχι μόνο κάποιων ατόμων μιας συγκεκριμένης τάξης της κοινότητας, αλλά όλων των ατόμων, πλούσιων και φτωχών, εργοδοτών και εργατών, ανδρών και γυναικών και όλων των περιουσιών». Μία δήλωση ολοκληρωτικού περιεχομένου, που όμως δεν προκάλεσε τότε την παραμικρή διαμαρτυρία, καθώς όλοι είχαν πλήρη συνείδηση των κρίσιμων χρονικών στιγμών και των αιτιών της.²⁶²

Η εμπόλεμη κατάσταση και η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου διαμόρφωσαν νέο τοπίο στην καθημερινότητα των πολιτών. Μέσα στην πρώτη κιόλας εβδομάδα πραγματοποιήθηκαν ρήξεις και ανατροπές πρωτόγνωρες ίσως για την τοπική κοινωνία επηρεάζοντας όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Αποτέλεσε το διάστημα στο οποίο κοινοποιήθηκαν όλες οι περιοριστικές διατάξεις, αλλά και οι συνέπειες της μη συμμόρφωσης προς αυτές, στοιχεία που επηρέασαν αναπόφευκτα τη σχέση κράτους – ατόμου, διαμορφώνοντας κλίμα επιτήρησης και ελέγχου. Ήταν η εβδομάδα των διαταγών. «Διατάσσομεν» τη στράτευση των εφεδρων κλάσης..., «Διατάσσομεν» την υποχρεωτική παρουσία των ανδρών για την ανόρυξη ορυγμάτων, «Διατάσσομεν» τη συσκότιση και την απαγόρευση της κυκλοφορίας στους δρόμους, «Διατάσσομεν» τη λειτουργία των καταστημάτων σε συγκεκριμένες ώρες, «Διατάσσομεν» την επίταξη των καυσίμων, όλων των τροχοφόρων μέσων, ακόμη των δίτροχων και τετράτροχων κάρων. Ο Δ. Τσιλιβίδης αναφέρει: «Είχαν όλα επιταχθεί από το στρατό. Λεωφορεία, ακόμη και τα άλογα επιστράτευσαν. Όσοι είχαν άλογο στον κάμπο το πήραν και αυτό». Γινόταν φανερό ότι στο εξής η κεντρική εξουσία θα οριοθετούσε ασφουκτικά τη δραστηριότητα των πολιτών με τρεις και μόνο ρηματικούς τύπους: *ἀπαγορεύομεν*, *διατάσσομεν*, *ἐπιτάσσομεν*, ενώ όλοι συνειδητοποιούσαν ότι όσο «*συστέλονταν*» τα ατομικά δικαιώματα και οι ελευθερίες, τόσο περισσότερο θα «*διαστέλονταν*», λόγω των συνθηκών κρίσης, οι εξουσίες και τα περιθώρια παρέμβασης των αρχών.

²⁶² Davies, *ό.π.*, σ. 576.

Στην καθημερινή επικοινωνία διαμορφώθηκε κλίμα επιτήρησης, καχυποψίας και φόβου για το ενδεχόμενο κατασκόπων και πληροφοριοδοτών. Ακόμα και οι υπεραστικές τηλεφωνικές συνδιαλέξεις απαγορεύτηκαν μέχρι νεωτέρας, ενώ επιτρέπονταν μόνο αυτές προς τα γειτονικά χωριά μέχρι τις Μηλιές και τον Αλμυρό.²⁶³ Η ΔΠΑ απαγόρευσε τη χρήση τηλεφώνου στη διάρκεια του συναγερμού και μισή ώρα μετά τη λήξη του.²⁶⁴ Η αποστολή των τηλεγραφημάτων ήταν δυνατή για τη Ν. Ελλάδα όχι όμως για τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θράκη.²⁶⁵ Ο σχετικός περιορισμός έπαψε να ισχύει από τις αρχές του 1941, όταν επιτράπηκε η χρήση τους για την επικράτεια, αλλά και για τις πόλεις του μετώπου, την Κορυτσά ή το Αργυρόκαστρο.²⁶⁶ Όσοι αλληλογραφούσαν θα έπρεπε να γράφουν σύντομα και καθαρά κείμενα στην ελληνική μόνο με μελάνι, να χρησιμοποιούν τα ατελή στρατιωτικά δελτάρια,²⁶⁷ ενώ οι επιστολές προς και από το μέτωπο σύμφωνα με απόφαση του Γενικού Στρατηγείου (αριθ. 592660/1270) θα περνούσαν από τα Γραφεία Λογοκρισίας.²⁶⁸

Η ΔΧΜ γνωστοποίησε ότι οι αλλοδαποί της πόλης ήταν υποχρεωμένοι να συμμορφώνονται με την απαγόρευση κυκλοφορίας, να μετακινούνται μόνο κατόπιν ειδικής άδειας, να ενημερώνουν τις αρχές για οποιαδήποτε αλλαγή στη διεύθυνση κατοικίας, ενώ όσοι φιλοξενούσαν αλλοδαπούς θα έπρεπε να δηλώνουν στις αστυνομικές αρχές την άφιξη και την αναχώρησή τους.²⁶⁹ Επιπλέον, απαγορεύτηκε η χρήση φωτογραφικών μηχανών και η συμμετοχή στο κυνήγι, καθώς ανακλήθηκαν όλες οι άδειες για όσους τις διέθεταν.²⁷⁰

Οι περιορισμοί αυτοί απόλυτα δικαιολογημένοι, λόγω της εθνικής πολεμικής προσπάθειας, ολοκλήρωσαν εκείνους της προπολεμικής περιόδου, όπως είχαν διαμορφωθεί από την 4^η Αυγούστου. Η ανυπαρξία πολιτικής ζωής, οι διώξεις και οι εξορίες ατόμων εξαιτίας ιδεολογικών πεποιθήσεων, η επιβολή λογοκρισίας στον Τύπο και στο ραδιόφωνο, όπως και η ασφυκτική αστυνόμευση, είχαν ήδη συντελεσθεί από τη δικτατορία με μια σειρά ΑΝ τραυματίζοντας τη σχέση ανάμεσα στο κράτος και στον πολίτη, ενώ η ελευθερία και η δημοκρατική νομιμότητα αποτελούσαν παρελθόν. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο ΑΝ 117 με κύριο σκοπό να αποτρέψει «τήν άνατροπήν τοῦ κρατοῦντος ἐν τῇ χώρᾳ κοινωνικοῦ καθεστώτος» από την αριστερή απειλή, που ουσιαστικά αποτελούσε μία επανάληψη και

²⁶³ *Ταχυδρόμος*, 1 Νοεμβρίου 1940.

²⁶⁴ *Η Θεσσαλία*, 6 Νοεμβρίου 1940.

²⁶⁵ *Νέα Ελλάς*, 4 Δεκεμβρίου 1940.

²⁶⁶ *Ταχυδρόμος*, 12 Ιανουαρίου 1941.

²⁶⁷ *Η Θεσσαλία*, 31 Δεκεμβρίου 1940.

²⁶⁸ *Νέα Ελλάς*, 20 Φεβρουαρίου 1941.

²⁶⁹ *Ταχυδρόμος*, 1 Δεκεμβρίου 1940.

²⁷⁰ *Η Θεσσαλία*, 31 Οκτωβρίου 1940.

αυστηροποιημένη προέκταση του νόμου 4229/1929, γνωστού ως Ιδιώνυμο. Τώρα δε διώκονταν η απόπειρα εφαρμογής των ανατρεπτικών ιδεών, αλλά ακόμα και η απλή προσπάθεια διάδοσής τους με οποιονδήποτε τρόπο, ενώ κάθε βιβλίο ή έντυπο με περιεχόμενο αντίθετο από αυτό του νόμου έπρεπε να παραδοθεί στις αστυνομικές αρχές.²⁷¹ Επιπρόσθετα, κομβικός αναδείχθηκε και ο ΑΝ 1075 με τον οποίο διευρύνθηκαν σημαντικά οι αρμοδιότητες του Υφυπουργού Δημοσίας Ασφαλείας, της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής. Θεσπίζονταν στρατόπεδα συγκέντρωσης για τον περιορισμό των εκτοπισμένων ατόμων, ενώ ήταν αυτός που εισήγαγε τις Δηλώσεις Μετανοίας, ως μέσο άσκησης πίεσης στους πολίτες και το Πιστοποιητικό Κοινωνικών Φρονημάτων, ως απαραίτητη προϋπόθεση διορισμού στο δημόσιο και σε μεγάλο μέρος του ιδιωτικού τομέα.²⁷² Ήταν μέθοδοι που απέβλεπαν στην ευθυγράμμιση του κοινωνικού συνόλου με τις επιθυμίες και τις επιταγές της δικτατορίας, ώστε η τελευταία να διασφαλίσει την ύπαρξη, αλλά και τον ηγεμονικό ρόλο στις καθημερινές δραστηριότητες των υπηκόων της.

Εκείνη την εποχή, όμως, οι συγκεκριμένες πρακτικές αποτελούσαν κοινό τόπο και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Σε μία ήπειρο, όπου οι ολοκληρωτικές ιδεολογίες κυριαρχούσαν ήδη από το Μεσοπόλεμο, τα ατομικά δικαιώματα και οι ελευθερίες είχαν ελαχιστοποιηθεί, καθώς ανελεύθερα καθεστώτα αποτελούσαν πλέον την επώδυνη πραγματικότητα. Ο διωγμός των πολιτικών αντιπάλων, ο εγκλεισμός σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, η φυσική και ηθική εξόντωσή τους αποτελούσαν φυσιολογικές καταστάσεις, ενώ η συμμόρφωση και ο συντονισμός των ατόμων στις επιταγές των καθεστώτων θεωρούνταν αυτονόητες αξίες, οδηγώντας στο περιθώριο τις δημοκρατικές αρχές και τη νομιμότητα. Η φασιστική Ιταλία, η χιτλερική Γερμανία και η σταλινική Σοβιετική Ένωση, μετατράπηκαν σε πρότυπα προπαγανδίζοντας αβάσταχτα μοντέλα πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης, εχθρικά προς

²⁷¹ ΑΝ 117, Περί μέτρων προς καταπολέμησιν τοῦ κομμουνισμοῦ καί τῶν ἐκ τούτου συνεπειῶν, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 402, 18 Σεπτεμβρίου 1936· Νόμος 4229, Περί τῶν μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καί προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 245, 25 Ιουλίου 1929· Το Ιδιώνυμο τέθηκε σε ισχύ από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, με εμπνευστή τον υπουργό Εσωτερικών Κων/νο Ζαβιτσιάνο. Ο Ε. Βενιζέλος αποβλέποντας στη νομιμοποίηση της δίωξης της ριζοσπαστικής αριστεράς αποδέχτηκε με ελάχιστες ενστάσεις την εισήγηση του υπουργού του παρά τις αντιδράσεις των Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρη και Γ. Παπανδρέου. Προέβλεπε φυλάκιση για όποιον οργάνωνε ή κατεύθυνε κομμουνιστική κίνηση που αποσκοπούσε στη βίαιη ανατροπή του ισχύοντος κοινωνικού συστήματος ή στη βίαιη επικράτηση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης, τιμωρούσε τη δημόσια στήριξη ή τον προσηλυτισμό στον κομμουνισμό, απαγόρευε τις κομμουνιστικές συγκεντρώσεις και τις ενώσεις φυσικών προσώπων που προπαγανδίζουν την κομμουνιστική ιδεολογία, ενώ η εκδίκαση των αδικημάτων θα γινόταν από τα κοινά ποινικά και όχι τα ορκωτά δικαστήρια. Ουσιαστικά, αποτελεί τον πρώτο θεσμοθετημένο αντικομμουνιστικό νόμο στην πολιτική ιστορία της χώρας. Ισοδυναμεί με ποινικοποίηση της ιδεολογικής ετερότητας και όχι των πράξεων, ακρωτηριάζει το αναφαίρετο δικαίωμα της έκφρασης γνώμης, εξασφαλίζοντας την επιτήρηση του εργατικού κινήματος και της διεκδικητικής δράσης των εργαζομένων. Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 352-375.

²⁷² ΑΝ 1075, Περί μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κοινωνικοῦ καθεστώτος καί προστασίας τῶν πολιτῶν, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 45, 11 Φεβρουαρίου 1938.

τις κοινοβουλευτικές δημοκρατικές αξίες, τα οποία αποσκοπούσαν στην πειθάρχηση των πολιτών στις ιδεολογικές τους εμμονές, διαιωνίζοντας ταυτόχρονα την παραμονή των ηγετών στην εξουσία.²⁷³

Η έναρξη του Β΄ΠΠ απλά ολοκλήρωσε τη διαδικασία αυτή. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Άγγλος, πρώην κυβερνητικός αξιωματούχος D. Cooper: «ένας πρώτος κανόνας για τη συμπεριφορά στην εμπόλεμη περίοδο είναι η υπακοή στις διαταγές και η αποχή από την κριτική...».²⁷⁴ Στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες χώρες, η επιβολή του στρατιωτικού νόμου ισοδυναμούσε με την άσκηση απεριόριστης εξουσίας στη ζωή, στις ελευθερίες, στα δικαιώματα και στην περιουσία των πολιτών. Ο κυβερνητικός έλεγχος είχε διεισδύσει παντού, σε κάθε χαραμάδα του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, καθώς η εθνική προσπάθεια επέβαλε την πλήρη υποταγή του ατόμου στο κράτος και την εμφάνιση της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης ως εκείνους τους παράγοντες που θα οδηγούσαν εκ του ασφαλούς στην αποτελεσματική διεξαγωγή του πολέμου και στην τελική νίκη.²⁷⁵ Στα πλαίσια του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης δημιουργήθηκε μια νέα εκδοχή του πολίτη με αποκλειστικό κριτήριο το βαθμό προσήλωσης στην έννοια του εθνικού καθήκοντος και όχι με γνώμονα τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα. Ακόμη και η Βρετανία μία από τις λίγες χώρες με κοινοβουλευτική δημοκρατία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου δεν μπόρεσε να αποφύγει τον κανόνα. «Αμφιβάλλω, αν κάποιος δικτάτορας άσκησε ποτέ μια τόσο αποτελεσματική εξουσία όση άσκησε το Βρετανικό Πολεμικό Συμβούλιο. Κάθε φορά που εκφράζαμε κάποια επιθυμία είχαμε την υποστήριξη των αντιπροσώπων του λαού και την ενθουσιώδη υπακοή όλων. Ουδέποτε όμως σε βάρος του δικαιώματος της κριτικής».²⁷⁶

Οικονομική Ζωή

Η πολεμική αναμέτρηση αποτέλεσε ένα τεράστιο σοκ για το χώρο της οικονομίας. Η αναπόφευκτη μείωση της αγροτικής παραγωγής, η εκμηδένιση των εισαγωγών και των εξαγωγών, η υποχώρηση της κατανάλωσης και της παραγωγής στο δευτερογενή τομέα διαμόρφωσαν αρνητικό περιβάλλον που σηματοδότησε την υποχώρηση των οικονομικών δεικτών στο σύνολό τους. Το Χρηματιστήριο Αθηνών διέκοψε τη λειτουργία του (άρχισε ξανά στις 19 Δεκεμβρίου 1940), οι αναλήψεις χρηματικών ποσών από τα τραπεζικά

²⁷³ S. Bernstein και Milza, ό.π., σ. 88-97.

²⁷⁴ Wiggan, ό.π., σ. 43.

²⁷⁵ Για τους εμπόλεμους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις βλ. σ. 32-33.

²⁷⁶ Τσώρτσιλ, ό.π., σ. 79.

ιδρύματα απαγορεύτηκαν και επιτρεπόταν μόνο για συμμετοχή στους εράνους.²⁷⁷ Με τον ΑΝ 2608 επιτρεπόταν η μηνιαία ανάληψη μόνο μέχρι 5% του συνόλου των καταθέσεων και για ποσά ως τις 10.000 δραχ.²⁷⁸ Με την πάροδο των εβδομάδων ο κόσμος συνειδητοποιούσε ότι το χρήμα έχανε διαρκώς την αξία του. Όλοι έθεσαν σε δεύτερη μοίρα την ανάληψη οικονομικών πρωτοβουλιών, αφού βασική προτεραιότητα αποτελούσε τώρα η ίδια η ζωή, αλλά και εξαιτίας της διάχυτης ανασφάλειας για την επόμενη μέρα.

Τα πρώτα ανησυχητικά σημάδια για την τοπική οικονομική δραστηριότητα και ειδικότερα τη βιομηχανία εμφανίστηκαν μετά την 1^η Σεπτεμβρίου 1939. Η έναρξη του Β' ΠΠ συνοδεύτηκε από κύμα αυξήσεων στις πρώτες ύλες και στα καύσιμα με άμεση συνέπεια την άνοδο στο κόστος παραγωγής και στις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων και των εμπορευμάτων τροφίμων σε μία περίοδο έντονης καταναλωτικής συρρίκνωσης και αβεβαιότητας, όπως επεσήμανε και ο πρόεδρος του τοπικού ΕΒΕ, Σπ. Τσαλαπάτας.²⁷⁹ Όμως, η έκτακτη κατάσταση μετά τις πρώτες πρωινές ώρες της 28^{ης} Οκτωβρίου με την επιστράτευση, τη δυσχέρεια στην καλλιέργεια της γης, στη μεταφορά των αγαθών και τις αμφιβόλου οικονομικού αντικρύσματος επιτάξεις για τους δικαιούχους, επιδείνωσε ακόμη περισσότερο τους οικονομικούς ρυθμούς. Στο ίδιο υπόμνημα σημείωνε: «Κηρύσσεται ο Έλληνοϊταλικός πόλεμος καί επιτάσσονται τρόφιμα, ύφασματα, υποζύγια, σφάγια, αυτοκίνητα... ἄτινα παρελήφθησαν δι' ἀποδείξεων τῶν στρατιωτικῶν καί ἄλλων ἀρχῶν. Ὅταν δέ ἐπληρώθησαν καί ἐάν ἐπληρώθησαν, διότι μερικά ἔμειναν καί ἀπλήρωτα ἐπληρώθησαν μέ ποσά μέ τά ὅποια δέν κατόρθωσαν οἱ δικαιούχοι νά ἀντικαταστήσουν τό 1/10 τῆς ἀξίας τῶν ἐπιταχθέντων ἐμπορευμάτων».²⁸⁰

Ο δευτερογενής τομέας εμφανίστηκε με δύο πρόσωπα στην εμπόλεμη περίοδο. Άλλα από τα εργοστάσια της πόλης επηρεάστηκαν από το δυσμενές οικονομικό περιβάλλον και υπολειτουρούσαν λόγω της έλλειψης των εισαγόμενων πρώτων υλών, των καυσίμων, των επιστρατευμένων εργατικών χεριών, των αναγκαίων κεφαλαίων με χαρακτηριστική περίπτωση το μεταξουργείο Ετμεκτζόγλου. Μετά το Σεπτέμβριο του 1939 το μετάξι θεωρήθηκε λεία πολέμου (αποτελούσε την πρώτη ύλη για τα αλεξίπτωτα) με αποτέλεσμα η επιχείρηση λόγω της έλλειψής του να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα λειτουργίας.²⁸¹ Δεν ίσχυσε όμως το ίδιο και για εκείνα που λόγω του χαρακτήρα της παραγωγής τους

²⁷⁷ Καιροφύλας, ό.π., σ. 57.

²⁷⁸ ΑΝ 2608, Περί περιορισμῶν εἰς τὰς ἀποδόσεις τῶν καταθέσεων παρά Τραπεζαῖς, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, φ. 339, 28 Οκτωβρίου 1940.

²⁷⁹ Υπόμνημα Τσαλαπάτας, ό.π., σ. 1-2.

²⁸⁰ Στο ἴδιο, σ. 2.

²⁸¹ «Βιομηχανία», στο *Βόλος, ἕνας αἰώνας. Από τὴν ἐντάξῃ στο ἐλληνικό κράτος (1881) ἕως τοὺς σεισμοὺς (1955)*, (επιμ.), Αἴγλη Δημόγλου, Α' τόμ., ΔΗ.Κ.Ι., 1999, σ. 148.

(σιδηροβιομηχανία, αλευροβιομηχανία, εριουργία) κρίθηκαν απαραίτητα και επιτάχτηκαν για τη στρατιωτική προσπάθεια. Τα τελευταία αξιοποίησαν τις νέες ευκαιρίες που τώρα διαμορφώθηκαν και προσάρμοσαν ανάλογα την παραγωγή τους διατηρώντας υψηλό κύκλο εργασιών. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αυτός ξεπέρασε τον αντίστοιχο της προπολεμικής περιόδου, γεγονός που επέδρασε θετικά και στην προστασία των θέσεων εργασίας.

Ένα από αυτά ήταν η Κλωστοϋφαντουργία Ντόβα που επικεντρώθηκε στην παραγωγή στολών και μάλλινων ειδών ένδυσης για το στρατό. Από τα μέσα Νοεμβρίου 1940, όταν και άρχισε η στρατιωτική προσαρμογή, η επιχείρηση απασχολούσε 29 εργαζόμενους, ενώ το εργατικό δυναμικό από τις αρχές του 1940 μέχρι και τα μέσα Νοεμβρίου του ίδιου έτους αριθμούσε 26 μέλη. Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου διατήρησε τη μισή προπολεμική παραγωγή απασχολώντας 1.150 εργαζόμενους, ενώ πρωταγωνίστησαν οι σιδηροβιομηχανίες ΑΕ Γκλαβάνη και Σταματόπουλου, με τη δεύτερη λίγο πριν την έναρξη του Β΄ΠΠ να δρομολογεί την παραγωγή πολεμικού υλικού για το πυροβολικό.²⁸²

Εκείνη, όμως, που ξεχώρισε ήταν η ΑΕ Γκλαβάνη. Εξασφάλισε το μεγαλύτερο μέρος των κρατικών πολεμικών παραγγελιών πιέζοντας τους τοπικούς ανταγωνιστές της και αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους προμηθευτές του Υπουργείου Στρατιωτικών μαζί με την ΑΕ Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου του Αθανασιάδη-Μποδοσάκη. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε η γειτνίαση της Μαγνησίας με τη ζώνη των επιχειρήσεων δίνοντας τη δυνατότητα στην επιχείρηση, ήδη τρία χρόνια πριν από το φθινόπωρο του 1940, να παράγει ανταλλακτικά, εξαρτήματα οχημάτων και σιδηροκατασκευές ιδιαίτερης τεχνογνωσίας. Εξασφαλίζοντας υψηλούς ρυθμούς παραγωγής λόγω της έναρξης του πολέμου, όχι μόνο διατήρησε, αλλά και αύξησε μάλιστα το εργατικό της δυναμικό, καθώς στο διάστημα Φεβρουαρίου – Μαρτίου 1941 απασχολούσε 360 εργαζόμενους, όταν το τρίμηνο Ιουνίου – Αυγούστου 1940 ο αντίστοιχος αριθμός έφτανε τους 260. Η ικανοποίηση για τη διοίκηση και το προσωπικό ήταν διπλή, καθώς δεν προερχόταν μόνο από τους πολύ θετικούς οικονομικούς δείκτες της επιχείρησης, αλλά και από την αίσθηση της προσφοράς στην εθνική προσπάθεια.²⁸³

Από τις άλλες επιχειρήσεις η βυρσοδεψία παρουσίασε γρήγορα σημάδια ανάκαμψης, σε μικρότερο βαθμό επηρεάστηκε η κεραμοποιία, ενώ η εμπορική αγορά έδειξε ιδιαίτερη ανθεκτικότητα στην πολεμική οικονομική κρίση, καθώς τα καταστήματα

²⁸² Τζαφλήρης, ό.π., σ. 267, 279-281.

²⁸³ Στο *ίδιο*, σ. 168-169, 225-231, 234.

τροφίμων (εδωδιμοπωλεία), αλλά και αυτά των αποικιακών ειδών παρουσίαζαν σταθερό κύκλο εργασιών.²⁸⁴

Η μεγαλύτερη, όμως, πρόκληση την οποία η τοπική κοινωνία έπρεπε άμεσα να αντιμετωπίσει ήταν αυτή της καλπάζουσας ανεργίας. Βέβαια, η υποαπασχόληση και η έλλειψη εργασίας δεν την απασχόλησαν για πρώτη φορά, καθώς είχαν κάνει αισθητή την παρουσία τους ήδη από την προπολεμική περίοδο. Μετά, όμως, την 28^η Οκτωβρίου αυξήθηκαν ακόμη περισσότερο πλήττοντας το μεγαλύτερο τμήμα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της πόλης. Ο κλάδος ο οποίος είδε τον κύκλο των δραστηριοτήτων του να συρρικνώνεται δραματικά ήταν αυτός των οικοδομικών εργασιών. Σε παρόμοια θέση βρέθηκαν και άλλοι επαγγελματικοί κλάδοι, όπως οι υποδηματοποιοί και οι ράπτριες, ενώ και ο καπνεργατικός κόσμος βρέθηκε άνεργος στο σύνολό του με μοναδικό εισόδημα τα επιδόματα από το ΤΑΚ, που στη δεκαπενθήμερη εκδοχή τους έφταναν τις 250-450 δρχ., όταν στα μέσα Ιανουαρίου 1941 σταμάτησε τη λειτουργία της και μία από τις τελευταίες ενεργές καπναποθήκες.²⁸⁵ Η ανέγερση νέων οικοδομών λόγω των βομβαρδισμών είχε σταματήσει, οι διαδικασίες δανεισμού λόγω αστάθειας και αβεβαιότητας έπαυσαν να υφίστανται, ενώ και οι αγοραπωλησίες ακινήτων, περισσότερο αυτές των σπιτιών και λιγότερο των οικοπέδων, μετά την απαγόρευση της ανάληψης των καταθέσεων ελαχιστοποιήθηκαν. Ακόμη και το πρόσκαιρο ενδιαφέρον που λόγω των ιταλικών βομβαρδισμών εκδηλώθηκε για την αγορά οικιών στα γειτονικά χωριά του Πηλίου ακυρώθηκε γρήγορα λόγω των υψηλών τους τιμών. Δεν προξενεί, επομένως, καμία

²⁸⁴ *Ταχυδρόμος*, 5 Απριλίου 1941.

²⁸⁵ Πρόκειται για την καπναποθήκη Μπενζονάνα, ενώ τέλη Μαρτίου μόνο μία παρέμενε ανοιχτή (Χριστοφορίδου) απασχολώντας 200 καπνεργάτες. *Νέα Ελλάδα*, 13 Ιανουαρίου 1941, *Ταχυδρόμος*, 29 Μαρτίου, 6 Φεβρουαρίου 1941. Το ΤΑΚ άνοιξε το δρόμο για τη διεύρυνση των κοινωνικών ασφαλίσεων και ουσιαστικά αποτέλεσε τον προθάλαμο του ΙΚΑ. Προετοιμάστηκε από την κυβέρνηση Α. Μιχαλακόπουλου, αλλά τελικά επιβλήθηκε από τον Θ. Πάγκαλο με το Ν.Δ. «Περί έπεξεργασίας του καπνού και άσφαλισης καπνεργατών», *Έφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 177, 15 Ιουλίου 1925. Λειτουργήσε στις 11 Αυγούστου 1926 και, όταν επικυρώθηκε από τη Βουλή του 1927 (ΝΔ 3460, *Έφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 234, 29 Οκτωβρίου 1927), περιέλαβε τρεις ασφαλιστικούς κλάδους: της ανεργίας, της ασθένειας και των συντάξεων. Ο πρώτος πέτυχε μέσω της χρήσης επαγγελματικού βιβλιαρίου να καταργήσει την ελεύθερη είσοδο στο επάγγελμα εκτοπίζοντας όσους είχαν πρόσκαιρη σχέση με αυτό. Τα επιδόματα δηλαδή θα χορηγούνταν πλέον μόνο σε όσους συμπλήρωναν συγκεκριμένο αριθμό ημερομισθίων σε ετήσια βάση (125 στη Βόρεια και 115 στη Νότια Ελλάδα) με αποτέλεσμα οι 52. 393 καπνεργάτες του 1927 να μειωθούν στους 35.123 το 1939. Ήταν το αντίδοτο του πολιτικού κόσμου στην αναπόφευκτη δυσανεμία και ανεργία που θα προκαλούσε στο χώρο της καπνεργασίας η απελευθέρωση των εξαγωγών μη επεξεργασμένου καπνού, η διαχρονική αιτία πολέμου μεταξύ των καπνεργατών και της εργοδοσίας. Υπηρέτησε το κρατικό ιδεώδες του μικρού, πολιτικά ελεγχόμενου και ανεπηρέαστου από την αριστερή ιδεολογία καπνεργατικού κινήματος με σταθερή απασχόληση, μισθό και μικρό διάστημα ανεργίας. Η δημιουργία του εξυπηρετούσε, όμως, πολιτικές και όχι κοινωνικές ανάγκες με την προσδοκία ότι η ρύθμιση της καπνεργασίας θα μπορούσε να αμβλύνει τις αιτίες κοινωνικής αναταραχής. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1993, σ. 426-439.

εντύπωση το γεγονός ότι στην πόλη από την έναρξη του πολέμου μέχρι και το Φεβρουάριο του 1941 πωλήθηκαν μόνο δύο μικρές οικίες και λίγα περισσότερα οικόπεδα.²⁸⁶

Στην Αθήνα, όπου η κτηματαγορά πέρασε και εδώ δύσκολες ώρες, δημοσιεύονταν αγγελίες στις εφημερίδες σύμφωνα με τις οποίες οι ιδιοκτήτες των προς πώληση ακινήτων δέχονταν και χρηματικά ποσά υποψηφίων αγοραστών που λόγω της έκτακτης κατάστασης είχαν εγκλωβιστεί στα πιστωτικά ιδρύματα. Αυτά ήταν γνωστά με τον όρο «μπλοκέ», ενώ η συγκεκριμένη κίνηση στηριζόταν στην ελπίδα των ιδιοκτητών ότι κάποια στιγμή στο μέλλον θα ομαλοποιηθεί η οικονομική ζωή και η κίνηση των καταθέσεων, ώστε να μπορέσουν να εισπράξουν τα χρήματά τους.²⁸⁷

Η αδυναμία ανεύρεσης εργασίας απασχόλησε έντονα και το Δήμο Παγασών. Στην πρώτη συνεδρίαση μετά την έναρξη του πολέμου ο Ν. Σαράτσης επεσήμανε το ζήτημα όπως επίσης και τις δυσοίονες προοπτικές του λόγω του επερχόμενου χειμώνα.²⁸⁸ Οι δυνατότητες που υπήρχαν για την αντιμετώπιση του ζητήματος ήταν η με κάθε μέσο ενίσχυση της οικοδομικής δραστηριότητας, όπως επίσης και η εφαρμογή της εκ περιτροπής εργασίας σύμφωνα και με τον ΑΝ 2000.²⁸⁹ Ως προς το πρώτο ζήτημα η κατασκευή των αντιαεροπορικών καταφυγίων και ιδίως αυτών που θα πραγματοποιούνταν στα πλαίσια της αμερικανικής βοήθειας την άνοιξη του 1941, αποτελούσε έναν πρόσκαιρο τρόπο ανακούφισης για ορισμένους από τους εργαζόμενους στο χώρο της οικοδομής, ενώ με αγωνία αναμένονταν από τους ανέργους και οι εξαγγελίες για την ανέγερση των νέων κτηρίων του Δημοτικού Νοσοκομείου.

Η εφαρμογή της εκ περιτροπής εργασίας με αποφάσεις του υφυπουργείου Εργασίας επιβλήθηκε σε αρκετές επιχειρήσεις της πόλης.²⁹⁰ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι

²⁸⁶ *Ταχυδρόμος*, 15 Ιανουαρίου, 26 Φεβρουαρίου 1941.

²⁸⁷ *Καιροφύλας*, ό.π., σ. 37-38.

²⁸⁸ Πρακτικά Δ. Παγασών, Συνεδρία Ρ' 30-10-1940 (Πράξη 888).

²⁸⁹ Η εκ περιτροπής εργασία μπορούσε να εφαρμοστεί με απόφαση του Υφυπουργού Εργασίας και με τη σύμφωνη γνώμη του προεδρείου της επαγγελματικής ομάδας ή ύστερα από πρόταση της ΓΣΕΕ, ενώ στην επαρχία αρκούσε η απόφαση του τοπικού Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας ύστερα από σχετική εξουσιοδότηση του Υφυπουργού. Περιλάμβανε τον περιορισμό των ωρών της ημερήσιας εργασίας ή τον καθορισμό ανώτατου αριθμού ημερομισθίων τα οποία κάθε μισθωτός θα πραγματοποιούσε για εβδομάδα ή μήνα. ΑΝ 2000, *Περί λήψεως μέτρων καταπολεμήσεως της ανεργίας, Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 419, 2 Οκτωβρίου 1939· Η εκ περιτροπής εργασία είχε προταθεί από τους εργάτες στο Μεσοπόλεμο. Ήταν ένας τρόπος για να αντιμετωπιστεί η υψηλή ανεργία που σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους ήταν τεχνητή από την πλευρά των εργοδοτών. Θεωρούσαν ότι οι τελευταίοι λειτουργούσαν κερδοσκοπικά με κύριο στόχο τη μείωση του κόστους λειτουργίας των επιχειρήσεων μέσω της αναπόφευκτης για την εργοδοσία συρρίκνωσης των ημερομισθίων. Για να αντιμετωπίσουν τη συγκεκριμένη πρακτική πρότειναν επιπλέον την καταβολή χρηματικής αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσής τους, τη διαμόρφωση κλειστών επαγγελματιών για την προστασία της εργασίας και τη διασφάλιση ενός ελάχιστου αποδεκτού ημερομισθίου, ακόμα και τη βίαιη ανάληψη εργασίας, όταν οι εργοδότες τους καλούσαν να αποχωρήσουν από τον εργασιακό χώρο. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 311-313.

²⁹⁰ Εφαρμόστηκε στο τοπικό υποκατάστημα της εταιρείας Σίγγερ με αποτέλεσμα ο κάθε υπάλληλος να πραγματοποιεί 19 ημερομίσθια το μήνα. Τρία ημερομίσθια την εβδομάδα προβλέπονταν για τα εργοστάσια

υπάλληλοι των καφενείων ζήτησαν από τη ΓΣΕΕ την επιβολή της σε ορισμένα καφενεία του Βόλου, ενώ οι εργαζόμενοι στο σύνολό τους έδειξαν ιδιαίτερη ευαισθησία για την πιστή τήρησή της. Δε δίστασαν μάλιστα να προβούν και σε αγωγές στο Ειρηνοδικείο εναντίον εργοδοτών που επιχειρούσαν να την παραβιάσουν καθυστερώντας την καταβολή των ημερομισθίων που δικαιούνταν λόγω της εφαρμογής της.²⁹¹

Η εμπόλεμη κατάσταση προκάλεσε και επιπλέον προβλήματα στους χώρους εργασίας. Ένα μεγάλο θέμα που απασχόλησε έντονα εργοδότες και εργαζομένους ήταν η ακριβής τήρηση του οκτάωρου, με το ζήτημα του υπολογισμού των χαμένων ωρών λόγω των συχνών συναγερμών να αναδεικνύεται σημείο έντονης αντιπαράθεσης. Οι εργοδότες υποστήριζαν ότι αδυνατούσαν να προσμετρήσουν ως εργάσιμες ώρες τα νεκρά διαστήματα των συναγερμών και να καταβάλουν κανονικά τις αποζημιώσεις στους εργαζομένους. Θεωρούσαν ότι αυτό θα υπονόμει τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεών τους, που ήδη ταλαιπωρούνταν σε μεγάλο βαθμό από την καταναλωτική συρρίκνωση, με αποτέλεσμα να αναγκαστούν να μετακυλήσουν το κόστος στις τιμές των προϊόντων.²⁹² Οι εργαζόμενοι από την άλλη ζητούσαν την κανονική καταβολή των δεδουλευμένων τους, ενώ ο πρόεδρος του ΕΚΒ, Ε. Παλαμηδάς, με αναφορά στο υφυπουργείο Εργασίας (αριθ. 1754) ζήτησε την επίσημη κυβερνητική θέση. Η απάντηση του υφυπουργού Αρ. Δημητράτου ανέφερε ότι «τυχόν διακοπή τής εργασίας λόγω συναγερμού δέν απαλλάσσει τούς εργοδότης τής ύποχρεώσεως καταβολής όλοκλήρου τοῦ ἡμερομισθίου εἰς τούς εργάτας...».²⁹³

Το ΕΚΒ ανακοίνωσε ότι θα υποβάλλονταν μηνύσεις εναντίον των εργοδοτών που παραβίαζαν το οκτάωρο ζητώντας πρόσθετη εργασία από το προσωπικό τους για το διάστημα των συναγερμών. Αυτό συνέβη τον Ιανουάριο του 1941, όταν δικάστηκαν οι διευθυντές του εργοστασίου Παπαγεωργίου, γιατί απαίτησαν από το προσωπικό να καλύψουν με πρόσθετη εργασία τις ώρες του συναγερμού. Τελικά, ο ειρηνοδίκης Βόλου, Β. Πετρόπουλος, γνωστοποίησε ότι οι ώρες του συναγερμού θεωρούνταν εργάσιμες

Φίτσου, Χατζηβασίλογλου, Δημάδη, Γκανάκη, που το καθένα απασχολούσε περίπου 60 εργάτες, ενώ ο ίδιος αριθμός ημερομισθίων αφορούσε τα εργοστάσια, Τσούγκου, Σ. Μπένη, το βυρσοδεγείο Αρτ. Ταμβάκη και το εργοστάσιο χαλβαδοποιίας Παπαγιαννοπούλου. Τέσσερα ημερομίσθια την εβδομάδα προβλέπονταν για το εργοστάσιο Μεφσούτ, τα λατομεία Αλμπανέζου, Μυτιληναίου, Τσαλαπάτα, όπως επίσης και για το μηχανουργείο Μπελέση που απασχολούσε 16 εργάτες. *Η Θεσσαλία*, 27 Νοεμβρίου, 5 Δεκεμβρίου 1940, *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου 1940, *Νέα Ελλάδα*, 4 Απριλίου 1941.

²⁹¹ Η πρώτη περίπτωση αγωγής αφορά την κλωστοϋφαντουργία Αδαμόπουλου-Χατζηνικολάου, η οποία και τελικά απορρίφθηκε, *Ταχυδρόμος*, 28 Νοεμβρίου 1940. Η δεύτερη τους 13 απολυμένους εργάτες της επιχείρησης βυρσοδεψίας Τριβελά και Σιμωνίδη για τη μη καταβολή σε αυτούς των τριών εβδομαδιαίων ημερομισθίων που δικαιούνταν. *Η Θεσσαλία* 27 Νοεμβρίου 1940.

²⁹² *Ταχυδρόμος*, 7 Ιανουαρίου 1941.

²⁹³ *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου 1940.

απαλλάσσοντας, όμως, για πρώτη και τελευταία φορά τους ιδιοκτήτες του εργοστασίου.²⁹⁴ Το ίδιο ζήτημα προέκυψε και με τους ιδιωτικούς υπαλλήλους που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στην ΠΑ, καθώς ζητούσαν την καταβολή του μισθού από τον εργοδότη για όσο χρονικό διάστημα απασχολούνταν σε αυτή. Σύμφωνα με το νομικό σύμβουλο του κράτους Κ. Παπαδημητρόπουλο, «οί... έργοδοται υποχρεούνται να καταβάλλουν εις τούς υπαλλήλους εις τούς όποιους άνατέθησαν τοιαύτα καθήκοντα, άνελλειπώς τόν μισθόν».²⁹⁵

Οι βομβαρδισμοί αποδείχτηκαν απειλητικοί όχι μόνο για την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς, αλλά και για την ασφάλεια των προϊόντων. Ήταν τέτοια η αγωνία που επικρατούσε στον εμπορικό κόσμο του Βόλου, ώστε ζήτησαν από τη Διοικούσα Επιτροπή να τους επιτρέψει, όπως και τελικά έγινε, να μεταφέρουν τα αποθηκευμένα εμπορεύματα στις γειτονικές κοινότητες της πόλης, καθώς η παραμονή εντός του αστικού κέντρου κρινόταν ιδιαίτερα επισφαλής για την ύπαρξή τους. Η συγκεκριμένη διευκόλυνση αφορούσε εκείνα τα προϊόντα για τα οποία είχε καταβληθεί προπολεμικά ο καθορισμένος δημοτικός φόρος για την εισαγωγή τους στα όρια του Δήμου Παγασών, ενώ παράλληλα θα γινόταν και ακριβής καταγραφή λίγο πριν τη μεταφορά τους εκτός των ορίων του πολεοδομικού συγκροτήματος.²⁹⁶

Αλλά και οι εμπόλεμες ευρωπαϊκές οικονομίες δεν μπόρεσαν να αποφύγουν τις εργασιακές δυσλειτουργίες με πιο χαρακτηριστική τη βρετανική περίπτωση. Η απώλεια χιλιάδων εργατικών ωρών, λόγω των συνεχόμενων συναγερμών και βομβαρδισμών, απασχολούσε έντονα την κυβέρνηση και υπήρχαν βάσιμοι φόβοι για την πορεία της πολεμικής παραγωγής. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης οι εργοδότες, σε συμφωνία με την κυβέρνηση, αποφάσισαν να συνεχίζεται στα καταφύγια η δουλειά που είχαν αναλάβει οι εργάτες (αυτό ήταν εφικτό κυρίως στα εργοστάσια πυρομαχικών και κατασκευής αεροσκαφών), ενώ επιπλέον τοποθέτησαν στην οροφή των εργοστασίων παρατηρητές με τεράστια κιάλια. Οι τελευταίοι ενημέρωναν διαρκώς τη διοίκηση της επιχείρησης για την κατεύθυνση των γερμανικών αεροπλάνων δίνοντας το σήμα του συναγερμού μόνο όταν ήταν εντελώς βέβαιο ότι αυτά κινούνταν προς την πλευρά τους. Μεταξύ των ετών 1940 και 1945 η συνολική διάρκεια των συναγερμών ήταν 1.250 ώρες

²⁹⁴ *Ταχυδρόμος*, 5 Φεβρουαρίου 1941.

²⁹⁵ *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου 1940.

²⁹⁶ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία ΡΗ' 19-2-1941 (Πράξη 930): Ο δημοτικός φόρος για την εισαγωγή των αγαθών από άλλες περιοχές της επικράτειας αποτελούσε μορφή έμμεσης φορολογίας και ήταν γνωστός ως διαπύλια τέλη. Θεσπίστηκε το 1847 επί Όθωνα (Νόμος ΞΗ', Περί έπιβολής τών δημοτικών φόρων, *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 35, 29 Δεκεμβρίου 1847) και καταργήθηκε το 1948 με τον ΑΝ 843, (ΑΝ 843, Περί καταργήσεως τών φόρων επί τής κυκλοφορίας τών άγαθών καί άναπληρώσεως τών έξ αυτών έσόδων, *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 319, 20 Δεκεμβρίου 1948).

και 59 λεπτά, αλλά με το δίκτυο των εναέριων παρατηρητών αυτή περιορίστηκε για τις συγκεκριμένες επιχειρήσεις μόνο στις 207 ώρες και 41 λεπτά, εξοικονομώντας πάνω από 1.000 εργάσιμες ώρες.²⁹⁷

Δημογραφική κίνηση

Οι έκτακτες συνθήκες δε θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστη και την πληθυσμιακή εξέλιξη της πόλης. Ο πίνακας 1 παρουσιάζει τα αριθμητικά στοιχεία που αφορούν και τις τρεις δημογραφικές μεταβλητές (γαμηλιότητα, γεννητικότητα, θνησιμότητα) στη διάρκεια της προπολεμικής περιόδου, ο πίνακας 2 τα αντίστοιχα στο διάστημα του ελληνοϊταλικού πολέμου, ενώ ο πίνακας 3 περιλαμβάνει τα συγκριτικά δεδομένα για τον κάθε μήνα χωριστά. Η παράθεση των τελευταίων αναδεικνύει τη φθίνουσα πορεία και των τριών μεταβλητών. Περισσότερο δείχνει ότι επηρεάστηκε η γαμηλιότητα, ειδικά στο πρώτο τρίμηνο της σύρραξης έχοντας, όπως είναι φυσικό, άμεσο αντίκτυπο στη γεννητικότητα. Η φυγή των ανδρών για το μέτωπο και το σάστισμα της κοινωνίας απέναντι στα δεδομένα του πολέμου ερμηνεύουν την κατακόρυφη μείωση του αριθμού των γάμων. Στο επόμενο, όμως, διάστημα οι νίκες του στρατού με την αλλαγή της ψυχολογίας και το αίσθημα ασφάλειας που αυτές διαμόρφωσαν στο εσωτερικό, η σταδιακή εξοικείωση του πληθυσμού με τις έκτακτες συνθήκες, αλλά και η σπουδή των επιστρατευμένων να συνάψουν γάμο, λίγο πριν τη συμμετοχή τους στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, οδήγησαν σε μικρή βελτίωση του δείκτη της γαμηλιότητας.²⁹⁸ Αποκαρδιωτικός είναι ο αριθμός των τεσσάρων γάμων τον Απρίλιο του 1941. Η γερμανική εισβολή, η γρήγορη προέλαση προς νότο και οι αλληπάλληλοι βομβαρδισμοί της πόλης ανέτρεψαν εκ νέου βίαια την καθημερινότητα, επιβάλλοντας την αναθεώρηση των προτεραιοτήτων για τα μέλη της τοπικής κοινωνίας.

Πίνακας 1 Δημογραφική κίνηση Βόλου. Νοέμβριος – Απρίλιος 1939-40

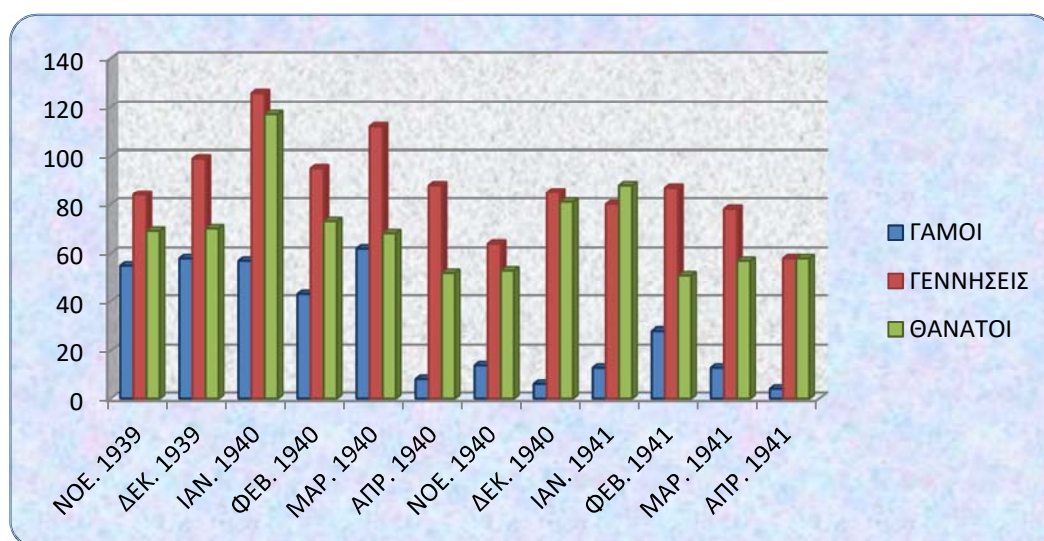
ΕΤΟΣ	1939	1939	1940	1940	1940	1940	ΣΥΝΟΛΟ
ΜΗΝΕΣ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	
ΓΑΜΟΙ	55	58	57	43	62	8	283
ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	84	99	126	95	112	88	604
ΘΑΝΑΤΟΙ	69	70	117	73	68	52	449

²⁹⁷ Gardiner, ό.π., σ. 51, 250-252.

²⁹⁸ *Νέα Ελλάς*, 6 Φεβρουαρίου 1941.

Πίνακας 2 Δημογραφική κίνηση Βόλου. Νοέμβριος – Απρίλιος 1940-41

ΕΤΟΣ	1940	1940	1941	1941	1941	1941	ΣΥΝΟΛΟ
ΜΗΝΕΣ	ΝΟΕ	ΔΕΚ	ΙΑΝ	ΦΕΒ	ΜΑΡ	ΑΠΡ	
ΓΑΜΟΙ	14	6	13	28	13	4	78
ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	64	85	80	87	78	58	452
ΘΑΝΑΤΟΙ	53	81	88	51	57	58	388

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Βόλου, Γάμοι: 437/Α'/1939 – 60/Α'/1941, Γεννήσεις: 1043/Β'/1939 – 290/Α'/1941, Θάνατοι: 606/Β'/1939 – 253/Α'/1941. Τα αριθμητικά δεδομένα περιλαμβάνουν τα στοιχεία των Κοινοτήτων της Αγίας Παρασκευής και του Αγίου Γεωργίου Ιωλκού, όπως επίσης και αυτά που είναι δηλωμένα στα βιβλία των εκπροθέσμων της εποχής.

Καθημερινότητα

Η καθημερινή ζωή στις κοινωνίες που βιώνουν έκτακτες συνθήκες οριοθετείται από ένα πλέγμα περιορισμών, απαγορεύσεων και διαταγών. Οι πολίτες που ανήκουν σε αυτές εμφανίζονται ανήμποροι είτε για να την ανατρέψουν ή τουλάχιστον για να την επηρεάσουν, αφού τα περιθώρια άσκησης των δραστηριοτήτων τους συρρικνώνονται δραματικά. Η ελευθερία έκφρασης ακρωτηριάζεται, η κριτική ακυρώνεται, η ετερότητα διώκεται, η μη συμμόρφωση στιγματίζεται. Πρόκειται για μια καθημερινότητα που επιβάλλεται «εκ των άνω» και διακρίνεται από πλήρη απουσία ποικιλότητας. Είναι σαν ένα ρούχο με συγκεκριμένες διαστάσεις που πρέπει υποχρεωτικά να φορεθεί από όλους ασχέτως, αν

ταιριάζει περισσότερο ή λιγότερο στον καθένα. Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί αν και κατά πόσο έχει νόημα να γίνεται λόγος για καθημερινότητα, όταν η τελευταία είναι μελαγχολικά τόσο όμοια και έντονα προβλέψιμη από τους συντελεστές της.²⁹⁹ Το ίδιο ερώτημα ισχύει και για την κοινή γνώμη. Μπορούμε να μιλούμε για κοινή γνώμη σε συνθήκες κρίσης, όταν αυτή στερείται τη δυνατότητα έκφρασης απέναντι σε δικτατορικά καθεστώτα, με αποτέλεσμα την ανικανότητα σφυγμομέτρησης των διαθέσεών της;³⁰⁰ Μπορούμε, επιπλέον, να μιλούμε για πολίτη, όταν αυτός στερείται τα πολιτικά του δικαιώματα και η θεσμοθέτηση ενός αυστηρού πλαισίου κανόνων του ακυρώνει τη δυνατότητα να κάνει χρήση της ελευθερίας λόγου και του αναφαίρετου δικαιώματός του για ατομική και συλλογική δράση;

Στο Βόλο η εμπόλεμη καθημερινότητα ολοκλήρωσε τα βασικά συστατικά της προπολεμικής περιόδου με τις απαγορεύσεις, τις διώξεις, την αστυνομική επιτήρηση και τον έλεγχο να έχουν ήδη επιβληθεί από την 4^η Αυγούστου διαμορφώνοντας ένα ασφυκτικό πλαίσιο για τους κατοίκους. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και σε άλλες χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου, ιδίως σε αυτές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο ανελεύθερων καθεστώτων. Η επίκληση του εθνικού συμφέροντος και η προστασία της πατρίδας διευκόλυναν τώρα την επιβολή των περιορισμών μετατρέποντας τη συμμόρφωση σε εθνικό καθήκον και έμπρακτη επιβεβαίωση της αφοσίωσης στον αγώνα.

Η καθημερινότητα στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας δε σημαδεύτηκε, όμως, μόνο από τους περιορισμούς. Οι συναγερμοί και οι βομβαρδισμοί ανέτρεψαν πλήρως τους προπολεμικούς ρυθμούς, κατέστησαν για τους περισσότερους αβάσταχτη τη διαβίωση στο αστικό κέντρο και προτιμότερη αυτή στην ύπαιθρο, δοκιμάζοντας σε μεγάλο βαθμό και τις αντοχές της οικογένειας. Σταδιακά αναπτύχθηκε ένας υπόγειος πόλεμος ανάμεσα στα χωριά και την πόλη. Για να διευκολύνουν την παραμονή τους, όσοι κατέφυγαν στα πρώτα, προσπάθησαν να μεταφέρουν τις συνήθειες και ένα μέρος της καθημερινότητάς τους, να τα μετατρέψουν, αν ήταν δυνατόν, σε μία μικρογραφία του αστικού κέντρου. Εξέλιξη, όμως, που δεν ήταν εφικτή, καθώς αυτά αντιστάθηκαν στην προσπάθεια αστικοποίησής τους, διατηρώντας τον ιδιαίτερο, άγραφο κώδικα στην ψυχαγωγία, στη διατροφή, στην καθημερινότητα, αρνούμενα να συμμορφωθούν με τις επιδιώξεις των νέων κατοίκων. Η ζωή κυλούσε ανιαρή για όσους επέστρεψαν προσωρινά σε αυτά με το αίσθημα της νοσταλγίας για την πόλη να γίνεται όλο και πιο έντονο. Καταγράφηκαν περιπτώσεις πολιτών που αφηφώντας τους κινδύνους άρχισαν από νωρίς δειλά-δειλά να πραγματοποιούν τις πρώτες

²⁹⁹ Χανδρινός, ό.π., σ. 40-46.

³⁰⁰ Mark Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος. Ο Ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σ. 50.

επισκέψεις στο Βόλο. Ήθελαν έστω και για λίγο να δουν ξανά το σπίτι, τη γειτονιά, τα καταστήματα, τους προηγούμενους χώρους συνάθροισης και ψυχαγωγίας. Ήταν επισκέψεις σύντομης διάρκειας, οι οποίες, όμως, εκτόνωναν την ισχυρή επιθυμία επιστροφής.³⁰¹

Το φαινόμενο έπαιρνε πιο έντονη μορφή με την πάροδο του χρόνου στη διάρκεια των συννεφιασμένων και βροχερών ημερών, όταν ελαχιστοποιούνταν ο κίνδυνος των αεροπορικών επιδρομών, παράγοντας που καθιστούσε ασφαλή τη σύντομη επίσκεψη στο αστικό κέντρο. Όλοι περίμεναν με ιδιαίτερη αγωνία τον ερχομό του χειμώνα, καθώς οι καιρικές συνθήκες θα αποτελούσαν ιδανικό σύμμαχο με αποτέλεσμα το φαινόμενο της επανόδου να αποκτήσει τότε μαζικότερο χαρακτήρα. Ο χειμώνας ήταν άλλωστε ιδιαίτερα δύσκολος στα χωριά, όπου οι λιγοστές ανέσεις και οι περιορισμένες δυνατότητες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης ωθούσαν τους ανθρώπους προς την πόλη.³⁰² Ο Δ. Τσιλιβίδης θυμάται: «Γυρίσαμε πάλι στο σπίτι, γιατί ο παππούς δεν μπορούσε να κάνει έξω από τα συνηθισμένα και ήρθαμε όλοι στο σπίτι και περάσαμε τότε εκείνα τα Χριστούγεννα...» Οι συνθήκες είχαν πλέον αντιστραφεί, αφού χρειαζόταν περισσότερος ηρωισμός και τόλμη, για να παραμείνει κανείς στην ύπαιθρο παρά στην πόλη. Ένα μήνα μετά την έναρξη των επιχειρήσεων και υπό την επήρεια της έντονης επιθυμίας άρχισε πράγματι η συστηματική επάνοδος στο Βόλο, που θα αποκτούσε ξανά τη χαμένη του ενότητα. Οι πρώτες κινήσεις σημειώθηκαν στα μέσα Νοεμβρίου, καθώς περιορίστηκαν όχι μόνο οι βομβαρδισμοί, λόγω της καλοδεχούμενης κακοκαιρίας και των περιπολιών των αγγλικών αεροπλάνων, αλλά και οι ίδιοι οι συναγερμοί μέσα σε κλίμα χαράς για την επιστροφή των κατοίκων στους ρυθμούς και στις συνήθειες της προπολεμικής ζωής.³⁰³

Ένα από τα στοιχεία που επανεκτιμήθηκε μέσα στην πολεμική περίοδο, διάστημα έντονων διλημμάτων και αναπροσανατολισμών, ήταν και η αξία της οικιακής ζωής στο αστικό κέντρο. Το σπίτι και οι οικιακές υποχρεώσεις, που για πολλούς στην ειρηνική περίοδο είχαν μετατραπεί σε αυτονόητες και μονότονες διαδικασίες, έγιναν τώρα αντικείμενο έντονης νοσταλγικής αναπόλησης. Η οικογένεια η οποία είχε καταφύγει στο χωριό δυσκολευόταν να προσαρμοστεί στο λιτό αγροτικό βίο και αναζητούσε διαρκώς τις ανέσεις και τη θαλπωρή του αστικού σπιτιού. Οι αγροτικές εργασίες, το σημείο αναφοράς για τους ανθρώπους της υπαίθρου και αποκλειστικό θέμα στις συζητήσεις τους, ήταν ξένες για την καθημερινή τους φιλοσοφία. Φάνταζαν δύο διαφορετικοί κόσμοι με άλλες προτεραιότητες, ανάγκες και ανέσεις. Οι αίθουσες κινηματογράφου, οι κοσμικές λέσχες, τα

³⁰¹ *Η Θεσσαλία*, 12 Νοεμβρίου 1940.

³⁰² *Η Θεσσαλία*, 11, 12 Νοεμβρίου 1940.

³⁰³ *Η Θεσσαλία*, 12, 21, 27 Νοεμβρίου, 7 Δεκεμβρίου 1940.

βιβλία, ακόμα και η διατροφική ποικιλία, αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της ζωής τους που τώρα ήταν υποχρεωμένοι να το απαρνηθούν με αποτέλεσμα οι μέρες να περνούν για όλους βασανιστικά αργά. Λίγοι ήταν και εκείνοι που κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν άνετη κατοικία, αφού οι περισσότεροι αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν με λύσεις περιορισμένου χώρου καθιστώντας τη σύγκριση αγροτικής-αστικής ζωής δυσβάστακτη. Η προετοιμασία των παιδιών για το σχολείο, η καθαριότητα του σπιτιού, η εικόνα του άνδρα να διαβάζει σκεφτικός την εφημερίδα και να συζητά για λίγο με τη γυναίκα τα θέματα της καθημερινότητας, ενώ προπολεμικά αποτελούσαν μία ανιαρή ρουτίνα, μετατράπηκαν σε πόλο έλξης και αντικείμενο ζωνής επιθυμίας.³⁰⁴

Η φυγή στο χωριό δημιούργησε νέα δεδομένα και για τη ζωή των ζευγαριών. Ο άντρας έμενε μόνος στην πόλη προσπαθώντας να διαχειριστεί τη μοναξιά, ενώ το ίδιο έκανε και η γυναίκα στο χωριό, που μπορεί να αισθανόταν περισσότερο ασφαλής χωρίς τους ενοχλητικούς ήχους των σειρήνων να ανατρέπουν την καθημερινότητά της, η απουσία όμως του συζύγου ήταν το ίδιο ενοχλητική και γι' αυτήν. Στο Βόλο οι άντρες έδειχναν να απολαμβάνουν την ανέλπιστα εργένικη ζωή περνώντας τον ελεύθερο χρόνο και απολαμβάνοντας την ατομική ελευθερία σε κοσμικές ταβέρνες ή συνοικιακά οινοπωλεία. Ήταν μία καλοδεχούμενη ανατροπή διαρκείας, λόγω και της παρατεταμένης φθινοπωρινής καλοκαιρίας, η οποία συγκρατούσε τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας στο χωριό.³⁰⁵

Ένα ζήτημα που συνδεόταν άμεσα με την έξοδο του πληθυσμού ήταν οι υψηλές τιμές των ενοικίων. Το πρόβλημα, που αφορούσε κυρίως τα καταστήματα των οποίων ο κύκλος εργασιών είχε συρρικνωθεί λόγω του πολέμου και κατά δεύτερο λόγο τις οικίες, εμφανίστηκε το Νοέμβριο με τις αξιώσεις των χωρικών να κρίνονται από τους κατοίκους της πόλης υπερβολικές, ενώ υποχώρησαν ύστερα από τις παρεμβάσεις των αστυνομικών και δικαστικών αρχών.³⁰⁶ Η μαρτυρία του Δ. Τσιλιβίδη είναι χαρακτηριστική: « Νομίζουν μερικοί ότι μας φιλοξενούσαν. Δε μας φιλοξένησε κανένας. Οι χωριάτες θέλαν ενοίκιο... εμείς στα Λεχώνια σ' ένα παλιό σπίτι πληρώναμε 500 δραχ. περίπου... πλήρωναν όλοι». Οι επαγγελματικές και βιοτεχνικές οργανώσεις του Βόλου είχαν αποστείλει σχετικά τηλεγραφήματα στο υπουργείο δικαιοσύνης με τα οποία ζητούσαν τη μείωση των ενοικίων σε ποσοστό 50%.³⁰⁷ Σε πολλές περιπτώσεις υπήρξαν συμφωνίες μείωσης μεταξύ ιδιοκτητών και ενοικιαστών, αλλά υπήρχαν και ιδιοκτήτες οι οποίοι δεν ήταν διατεθειμένοι να μειώσουν τις τιμές, αν και ήταν φανερή η αδυναμία των ενοικιαστών να ανταποκριθούν

³⁰⁴ *Η Θεσσαλία*, 27 Νοεμβρίου 1940.

³⁰⁵ *Η Θεσσαλία*, 9 Νοεμβρίου 1940.

³⁰⁶ *Ταχυδρόμος*, 22 Νοεμβρίου 1940.

³⁰⁷ *Ταχυδρόμος*, 5 Δεκεμβρίου 1940.

στις οικονομικές τους υποχρεώσεις.³⁰⁸ Μετά το βομβαρδισμό της 21^{ης} Ιανουαρίου παρατηρήθηκε ακόμη πιο έντονο ενδιαφέρον και ζήτηση για κατοικίες στα χωριά, αλλά τα ενοίκια κρίθηκαν και πάλι υπερβολικά.³⁰⁹ Η ΔΧΜ με έγγραφο προς τους αστυνομικούς σταθμάρχες των χωριών και τους διοικητές των τριών αστυνομικών τμημάτων της πόλης ζήτησε να προβούν σε ελέγχους για τις υπέρογκες τιμές με μέτρο σύγκρισης αυτές που ίσχυαν στην προπολεμική περίοδο. Οι παραβάτες θα διώκονταν σύμφωνα με ειδική διάταξη του ΑΝ 1984, που προέβλεπε αυστηρή τιμωρία, καθώς «ό πόλεμος δι' ουδένα άποτελεϊ κατάστασιν έπωφελή ή πηγή κερδών». Είχαν αναφερθεί περιπτώσεις πολυκατοικιών ή μονοκατοικιών που γειτνιάζαν με καταφύγια, στις οποίες οι τιμές σημείωσαν κατακόρυφη άνοδο σε σχέση με το προπολεμικό διάστημα. Ενοίκιο διαμερίσματος από 1.500 δρχ. αυξήθηκε τώρα σε 2.200 δρχ, στα χωριά για ενοίκιο ενός δωματίου ζητούνταν 500, 600 ή ακόμα και 800 δρχ., ενώ σε αρκετές περιπτώσεις υποβλήθηκαν μηνύσεις εναντίον όσων εισέπρατταν ή αξίωναν υπερβολικά ενοίκια.³¹⁰ Στα τέλη Μαρτίου με τον ΑΝ 2855 αναμενόταν η πολυπόθητη μείωση των ενοικίων για γραφεία και καταστήματα που θα ανερχόταν σε ποσοστό 25%, ίσως όμως να έφτανε και στο 50% των αρχικών τιμών.³¹¹

Οι εμπόλεμοι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις επηρέασαν και την κοινωνική ζωή της πόλης που εμφανίζεται ευθυγραμμισμένη με την πολεμική προσπάθεια. Στα τέλη Δεκεμβρίου η ΔΧΜ κοινοποίησε απόφαση του Υφυπουργείου Δημοσίας Ασφαλείας (αριθ. 71989) σύμφωνα με την οποία «άπαγορεύονται γενικώς καί άνεξαίρετως οί δημόσιοι χοροί, τά χορευτικά τέια καί αί παρεμφερείς συγκεντρώσεις εις δημόσια κέντρα, έστω καί διά φιλανθρωπικούς σκοπούς». Η ενέργεια αυτή ήταν σύμφωνη και με το κοινό αίσθημα της εποχής, που κατανοώντας απόλυτα την επιβολή της επιζητούσε τον περιορισμό ακόμη και των οικιακών διασκεδάσεων.³¹² Μέσα σε αυτό το κλίμα απουσίασαν πλήρως οι χοροεσπερίδες, οι θεατρικές παραστάσεις σταμάτησαν και απέμειναν μόνο αυτές της ΕΟΝ με θεματολογία εναρμονισμένη με τις στρατιωτικές εξελίξεις, ενώ οι δυνατότητες

³⁰⁸ *Ταχυδρόμος*, 23 Ιανουαρίου 1941.

³⁰⁹ Ο τρίτος βομβαρδισμός του Βόλου έλαβε χώρα στις 12:10 μ.μ. Η διάρκειά του ήταν τέσσερα λεπτά, πήραν μέρος πέντε αεροπλάνα με το σύνολο των βομβών να υπολογίζεται στις 56. Για άλλη μία φορά χτυπήθηκε κυρίως το βόρειο τμήμα της πόλης, η συνοικία της Αναλήψεως, ενώ ο απολογισμός περιλάμβανε δύο νεκρούς και έξι τραυματίες, από τους οποίους οι τρεις ήταν ελαφρά. Νεκροί ήταν μία γυναίκα από θραύσμα βόμβας και ένας νέος 19 ετών. Ο τέταρτος βομβαρδισμός πραγματοποιήθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1941. Συμμετείχαν εννιά αεροπλάνα τα οποία έριξαν 30 βόμβες, με τέσσερις νεκρούς και πέντε τραυματίες, ενώ η τελευταία ιταλική αεροπορική επιδρομή των τεσσάρων αεροπλάνων σημειώθηκε στις 2 Απριλίου 1941 με 19 βόμβες και εννιά τραυματίες. Ο Βόλος στη διάρκεια των πέντε ιταλικών βομβαρδισμών είχε συνολικά 17 νεκρούς και 36 τραυματίες. *Ταχυδρόμος*, 16, 17, 18 Μαΐου 1941.

³¹⁰ *Ταχυδρόμος*, 28 Ιανουαρίου, 4 Απριλίου 1941.

³¹¹ ΑΝ 2855, Περί ρυθμίσεως μισθώσεων καταστημάτων καί γραφείων, *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 80, 19 Μαρτίου 1941. *Νέα Ελλάδα*, 22 Μαρτίου 1941.

³¹² *Ταχυδρόμος*, 27 Δεκεμβρίου 1940.

κοινωνικών συναναστροφών περιορίστηκαν στα φιλικά ή συγγενικά σπίτια, στα καφενεύα και στα αρκετά ζαχαροπλαστεύα που διέθετε τότε η πόλη. Διέξοδο αποτέλεσαν επίσης οι διαρκείσ επισκέψεις στα νοσοκομεία, ώστε οι κάτοικοι να δουν από κοντά και να συνομιλήσουν με τους τραυματίες στρατιώτες, να τους προσφέρουν ό,τι θα μπορούσε να κάνει πιο άνετη και ευχάριστη την αποθεραπεία τους. Ο εορτασμός για την εθνική επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου περιορίστηκε σε δοξολογία στο Μητροπολιτικό Ναό με την παρουσία των αρχών και παρέλαση σύντομης διάρκειας στην παραλία της πόλης.³¹³

Η έναρξη του πολέμου μπορεί να ακύρωσε τις παραδοσιακές εορταστικές δυνατότητες, η εξέλιξή του, όμως, δημιούργησε νέες. Οι νίκες του ελληνικού στρατού, που λειτούργησαν ως καταλύτης στη θετική ψυχολογία των πολιτών εμπεδώνοντας κλίμα ασφάλειας, ελπίδας και αισιοδοξίας, αποτέλεσαν μία πρώτησ τάξης ευκαιρία για να διαμορφωθεί πανηγυρική ατμόσφαιρα με τη συμμετοχή όλων των μελών της τοπικής κοινωνίας. Η απελευθέρωση της Κορυτσάς (22 Νοεμβρίου 1940), που ήταν και η πρώτη επιτυχία, γιορτάστηκε με έντονο τρόπο. Η μεγάλη διαδήλωση του ενθουσιασμένου πλήθους στους κεντρικούς δρόμους, η κατάμεστη παραλία, η παρουσία της φιλαρμονικής του Δήμου, οι συνεχείς κωδωνοκρουσίες, το κλείσιμο των καταστημάτων, ο γενικός και με αγγλικές σημαίες σημαιοστολισμός, η δοξολογία στον Άγιο Νικόλαο παρουσία των αρχών, διαμόρφωσαν μία πρωτόγνωρη ατμόσφαιρα, ενώ οι ίδιες σκηνές επαναλήφθηκαν αργότερα με την απελευθέρωση του Αργυροκάστρου, των Αγίων Σαράντα³¹⁴ και της Κλεισούρας.³¹⁵

Η τελευταία περίπτωση είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τον Γρηγόρη Σφήνα, βαριά τραυματισμένο στο Β΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο. «Ήμουν κοντά του την άλλη μέρα, όταν άρχισαν να κτυπούν χαρμόσυνα οι καμπάνες. Οι καμπάνες των εκκλησιών ήταν που ανάγγελαν κάθε φορά κάποια νίκη μας. Ο Γρηγόρης ακούγοντας τις καμπάνες άνοιξε τα μάτια... Πετάχτηκα έξω. Έξω γινότανε χαμός! Αγκαλιάσματα, φιλιά, ζητωκραυγές. Έπεσε η Κλεισούρα. Ο ελληνικός στρατός συνεχίζει να νικάει! Ζήτω!... Και τότε είδα τον Γρηγόρη να ανοίγει διάπλατα τα μάτια του και μ' όση δύναμη του απόμεινε να σηκώνει το δεξί του χέρι και να σταυροκοπιέται... Αδελφή... ήμουν εκεί... κι εγώ!».³¹⁶ Η μαρτυρία του Δ. Τσιλιβίδη είναι χαρακτηριστική για την ατμόσφαιρα εκείνων των ημερών: «Η ψυχολογία ήταν πάρα πολύ καλή... μια ατμόσφαιρα ενθουσιαστική, κάθε φορά γινόταν πανηγύρι... στην Κορυτσά βγαίναν στην αγορά κάτι περιστασιακοί πωλητές με λιθογραφίες ζωγραφισμένες 'κατά φαντασίαν' και φωνάζαν· 'Ήραμε την Κορυτσά, πάρτε τα νέα κάδρα

³¹³ *Νέα Ελλάδα*, 24, 25 Μαρτίου 1941.

³¹⁴ *Η Θεσσαλία*, 23 Νοεμβρίου, 7 Δεκεμβρίου 1940.

³¹⁵ *Ταχυδρόμος*, 11 Ιανουαρίου 1941.

³¹⁶ Νίκη Σαμαρά, *Εξήντα αληθινές ιστορίες*, (γ' έκδοση), Ωρες, Βόλος, σ. 41.

του πολέμου... ένα τάλιρο'... αυτοί δημιουργούσαν μια ατμόσφαιρα τέτοια... και ο κόσμος με τα τραγούδια... ήταν ενθουσιασμένος από τις αλλεπάλληλες νίκες που συνέβησαν οι πιο πολλές μέχρι το Δεκέμβρη... Αργυρόκαστρο, Άγιοι Σαράντα... οι πλανόδιοι φώναζαν 'το κάστρο, το Αργυρόκαστρο πάλι δικό μας είναι'... λέγαν κάτι αυτοσχέδια και όλος αυτός ο ενθουσιασμός ήταν πραγματικά διάχυτος και ψύχωνε τους ανθρώπους...».

Μετά την 28^η Οκτωβρίου οι τρεις κινηματογράφοι (Αχίλλειο, Τιτάνια, Κύματα) εξακολούθησαν κανονικά τη λειτουργία τους αποτελώντας ουσιαστικά τη μοναδική δυνατότητα ψυχαγωγίας για τους κατοίκους. Οι προβολές για λόγους ασφαλείας γίνονταν μόνο από τις δύο το μεσημέρι ως τις οκτώ το βράδυ, ενώ αρχικά η προσέλευση του κοινού, ιδιαίτερα τις Κυριακές, θεωρούνταν ενθαρρυντική.³¹⁷ Τα οικονομικά προβλήματα στη λειτουργία τους εμφανίστηκαν λίγο αργότερα, όταν στα μέσα Ιανουαρίου ο κινηματογράφος «Τιτάνια» αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία του, ενώ το ίδιο συνέβη και με τα «Κύματα». Το «Αχίλλειο», παρά τις μειωμένες τιμές του (η τιμή είχε υποχωρήσει από τις 13 δρχ. στις 9), δοκιμάστηκε και αυτό από το μικρό αριθμό εισιτηρίων που έφταναν στο 1/5 της προπολεμικής περιόδου, παραμένοντας, όμως, ανοικτό μέχρι την είσοδο των Γερμανών.³¹⁸ Αρχές Φεβρουαρίου, άρχισε να λειτουργεί ξανά η πολυτελής αίθουσα της Λέσχης Χατζηνικολάου, που αποτελούσε σημείο αναφοράς στην κοσμική ζωή του προπολεμικού Βόλου.³¹⁹

Για την περίοδο της Αποκριάς απαγορεύτηκαν εκ νέου οι συγκεντρώσεις, οι χοροί και οι μεταμφιέσεις, καθώς θα ήταν αμφιλεγόμενο γεγονός τη στιγμή μιας υπέρτατης εθνικής προσπάθειας να διοργανώνονται εκδηλώσεις ξεφαντώματος. Άλλωστε, στη συνείδηση των πολιτών ως καλύτερο αποκριάτικο θέαμα θεωρήθηκε η παταγώδης αποτυχία των ιταλικών επιχειρήσεων με το ρόλο του καρνάβαλου να τον επωμίζεται ο Μουσολίνι και οι στενότεροι συνεργάτες του.³²⁰ Η εμπορική κίνηση κρινόταν ικανοποιητική με τον κόσμο να προσέρχεται άφοβα από τα χωριά στην πόλη, ενώ το έντονο κλίμα ενθουσιασμού οδηγούσε σε εκτιμήσεις ότι στις 50 μέρες που μεσολαβούσαν ως το Πάσχα ο στρατός θα έφτανε στα Τίρανα. Οι αισιόδοξες προβλέψεις όμως δεν επαληθεύτηκαν, αφού η γερμανική εισβολή, οι ασταμάτητοι συναγερμοί και οι καθημερινοί σχεδόν βομβαρδισμοί στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας ανέτρεψαν πλήρως την εορταστική ατμόσφαιρα.

³¹⁷ *Η Θεσσαλία*, 31 Οκτωβρίου, 10 Δεκεμβρίου 1940.

³¹⁸ *Ταχυδρόμος*, 15 Ιανουαρίου 1941.

³¹⁹ *Ταχυδρόμος*, 9 Φεβρουαρίου 1941· Η Λέσχη βρισκόταν στην παραλία και από τα εγκαίνιά της το 1936 ξεχώρισε για τις ονομαστές χοροεσπερίδες που διοργάνωνε. Ιδιοκτήτης ήταν ο Δ. Κυριαζής, δωρητής του οικήματος, όπου μέχρι και σήμερα στεγάζεται η «Λαϊκή Βιβλιοθήκη» της πόλης (Κ. Καρτάλη – Κωνσταντά). Τριάντου, ό.π., σ. 184.

³²⁰ *Νέα Ελλάς*, 18, 20 Φεβρουαρίου 1941.

Οι ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα στην καθημερινή ζωή δεν άφησαν ανεπηρέαστες και τις περιόδους των θρησκευτικών εορτών και εκδηλώσεων. Η ΙΜΔ αναγκάστηκε να προσαρμόσει το εκκλησιαστικό της πρόγραμμα στους πολεμικούς ρυθμούς. Ο κίνδυνος των συναγερμών επέβαλε την τέλεση απλής δέησης και όχι δοξολογίας για την Πρωτοχρονιά, ενώ και η κατάδυση του Τιμίου Σταυρού την ημέρα των Θεοφανείων στο Μητροπολιτικό ναό τελέστηκε χωρίς την πραγματοποίηση της καθιερωμένης πομπής, αλλά στα πλαίσια μιας απλής τελετής σε κολυπήθρα στον Άγιο Νικόλαο.³²¹ Στη διάρκεια των πολεμικών Χριστουγέννων και του Νέου Έτους η κίνηση στην αγορά θεωρούνταν θετική, αν και ήταν αισθητά μικρότερη από την προηγούμενη χρονιά. Τον πρώτο λόγο είχαν τα καταστήματα τροφίμων και τα ζαχαροπλαστεία, ενώ ο φόβος των συναγερμών οδήγησε τους περισσότερους να επιλέξουν τις απογευματινές ώρες για τις αγορές. Ακόμα και τα δώρα, ιδίως τα παιδικά, προσαρμόστηκαν στο πνεύμα των ημερών, καθώς είχαν περισσότερο χρησιμο-πρακτικό χαρακτήρα και ήταν λιγότερα από περασμένες χρονιές. Οι έμποροι δεν προμηθεύτηκαν μεγάλο αριθμό παιδικών παιχνιδιών, οι εισαγωγές από το εξωτερικό ήταν περιορισμένες, ενώ λίγα ήταν και αυτά που κατασκευάστηκαν στην Αθήνα. Πουλήθηκαν τα αποθέματα του περασμένου έτους και κυρίως εκείνα που είχαν σχέση με πόλεμο· μολυβένια στρατιωτάκια, τανκς, εξοπλισμένες μοτοσυκλέτες, ενώ τις περισσότερες προτιμήσεις συγκέντρωσαν τα αεροπλάνα.³²²

Η χριστουγεννιάτικη αγορά της πρωτεύουσας προσαρμόστηκε και αυτή στην πραγματικότητα του πολέμου. Οι μικροπωλητές στην Αιόλου διέθεταν δώρα σχετικά με τον αγώνα στο μέτωπο, ενώ ανάρπαστο έγινε το τσαρούχι, το σύμβολο της ελληνικής λεβεντιάς. Μάλιστα, προβαλλόταν από τους πλανόδιους ως το φόβητρο του Μουσολίνι, για να παρακινήσουν τον κόσμο να το προτιμήσει στις αγορές του.³²³

Το διάστημα των εορτών αποτέλεσε δύσκολη περίοδο και για τις εμπόλεμες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Τα Χριστούγεννα βρήκαν τους Λονδρέζους εξαντλημένους. Το κρέας ήταν σπάνιο, οι γαλοπούλες ελάχιστες, ενώ τα φρούτα, η μαρμελάδα και το τυρί ακριβά. Τα μαγαζιά στην Oxford Street είχαν ελάχιστη διακόσμηση, τα δώρα ήταν και εδώ πρακτικού χαρακτήρα και κυρίως ρούχα. Στους σταθμούς του μετρό οργανώθηκαν πάρτι με δώρα που για τα κορίτσια ήταν μία κούκλα, ενώ για τα αγόρια στρατιωτάκια. Υπολογίζεται ότι στις εορτές μοιράστηκαν στα παιδιά του μετρό περίπου 11.000 παιχνίδια.³²⁴

³²¹ *Νέα Ελλάς*, 6 Ιανουαρίου 1941.

³²² *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου 1940, 1 Ιανουαρίου 1941.

³²³ Καροφύλας, ό.π., σ. 54.

³²⁴ Gardiner, ό.π., σ. 221-223, 227.

Στο Βερολίνο τα πρώτα έκτακτα Χριστούγεννα έκαναν στους κατοίκους ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία του πολέμου. Ήταν σκυθρωποί, αφού τα αγαπημένα τους πρόσωπα βρίσκονταν στο μέτωπο, «με λίγα δώρα, με σπαρτιάτικο φαγητό... με τους δρόμους σκοτεινούς από τη συσκότιση, με τα παραθυρόφυλλα και τις κουρτίνες σφικτοκλεισμένα, σύμφωνα με τις οδηγίες της αστυνομίας... Οι Γερμανοί αισθάνονται απόψε τη διαφορά. Είναι σκυθρωποί, απογοητευμένοι, μελαγχολικοί.»³²⁵

³²⁵ Σίρερ, ό.π., σ. 197.

Προσφορά για τον Αγώνα

Ρητορική κινητοποίησης

Σε κάθε έκτακτη κατάσταση κρίσιμος αποδεικνύεται και ο «πόλεμος των λέξεων». Αυτός περιλαμβάνει το λεξιλόγιο που συστηματικά χρησιμοποιεί η ηγεσία της κάθε χώρας αρχικά για να κινητοποιήσει, αλλά και στη συνέχεια για να διατηρήσει σε εγρήγορση τον ένοπλο και άμαχο πληθυσμό. Είναι ο αποτελεσματικότερος τρόπος για να υψώσει το ηθικό και την ψυχολογία στο μέγιστο δυνατό επίπεδο, αλλά και να αποτρέψει κάθε πιθανότητα ηττοπάθειας με την πίστη στην τελική νίκη να παραμένει το σημείο αναφοράς για όλους. Μία κοινωνία ευθυγραμμισμένη με τη ρητορική της ηγεσίας εξασφαλίζει την απαραίτητη ενότητα στο εσωτερικό μέτωπο, ελαχιστοποιεί τη δυνατότητα διείσδυσης από την πλευρά της εχθρικής προπαγάνδας διαμορφώνοντας ταυτόχρονα συνθήκες ανυποχώρητου αγώνα και αντίστασης.

Ο Τύπος διαχρονικά αποτελεί το σημαντικότερο μέσο διατύπωσης πολιτικών απόψεων και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, καθώς, όποιος τον θέσει υπό τον έλεγχό του, εξασφαλίζει τη χειραγώγηση του πληθυσμού, εδραιώνει την πολιτική κυριαρχία και επιβάλλει την εικόνα του. Στην Ελλάδα αυτά είχαν ήδη επιτευχθεί από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, που ακολούθησε τις πρακτικές των ολοκληρωτικών καθεστώτων της εποχής (Ιταλία, Γερμανία, Σοβιετική Ένωση). Με τον ΑΝ 1092 πολλαπλασίασε τις δυνατότητες για την κατάσχεση των εφημερίδων, τις προϋποθέσεις για την έκδοση περιοδικών και του ημερήσιου Τύπου, αυστηροποίησε τις ποινές,³²⁶ ενώ με τον ΑΝ 1093 θέσπισε Μητρώο Τύπου, στο οποίο έπρεπε να εγγραφεί κάθε δημοσιογράφος μετά από απόφαση του υφυπουργού Τύπου και Τουρισμού, για να είναι ικανός να ασκήσει το επάγγελμά του.³²⁷ Συνολικά υπέταξε τα μέσα επικοινωνίας και της τέχνης (εφημερίδες, ραδιόφωνο, κινηματογράφος) εξασφαλίζοντας την πλήρη εποπτεία τους, εκθείαζε συνεχώς τα επιτεύγματά της, ενώ παράλληλα απαγόρευσε την οποιαδήποτε αναφορά στα πολιτικά κόμματα ή τους αρχηγούς τους. Ο λογοκριμένος Τύπος μοιραία μετατράπηκε από πηγή ενημέρωσης σε μέσο προπαγάνδας και καθοδήγησης, ενώ με τον έλεγχο της επαρχιακής του μορφής, η φωνή του καθεστώτος έφτανε και στο πιο απομακρυσμένο σημείο της

³²⁶ ΑΝ 1092, Περί Τύπου, *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 68, 22 Φεβρουαρίου 1938.

³²⁷ ΑΝ 1093, Περί δημοσιογραφικών οργανώσεων, *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, φ. 68, 22 Φεβρουαρίου 1938.

επικράτεια.³²⁸ Βέβαια, η απειλή του πολέμου επέβαλε τον αναπροσανατολισμό της ρητορικής του προπαγανδιστικού μηχανισμού, αφού τώρα αποτελούσε στόχο η ψυχολογική προετοιμασία των πολιτών και η θωράκιση του πατριωτικού φρονήματος. Οι εφημερίδες υποδαύλιζαν την οργή εναντίον αυτών που βύθισαν την «Έλλη», ενώ ακόμα και οι ομιλίες του ίδιου του Μεταξά διακρίνονταν από ανάγκη ομοψυχίας, αποστασιοποιούμενες από τη σταθερή έως τότε επίκληση του κοινοβουλευτικού και αριστερού κινδύνου ή την εμμονή στην προβολή του έργου της 4^{ης} Αυγούστου.³²⁹

Η 28^η Οκτωβρίου αποτέλεσε μία ιδιαίτερη στιγμή. Ήταν ένας πόλεμος που έγινε δεκτός με ενθουσιασμό από το σύνολο του πληθυσμού και με την ακλόνητη πεποίθηση ότι το δίκαιο ήταν με το μέρος της χώρας. «Γιατί τό πρωϊ τῆς 28^{ης} Ὀκτωβρίου γινόταν πραγματικά μιά ἀποκάλυψη: Διαφορετικά εἶχε πέσει νά κοιμηθεῖ τό ἔθνος τή νύχτα πού πέρασε, διαφορετικό ξυπνοῦσε τώρα. Ἡ εἶδηση πού ἔτρεχε ἀπό στόμα σέ στόμα. ‘Πόλεμος! Οἱ Ἴταλοί εἰσβάλλουν’, ἦτανε σάν γενική πρόσκληση σέ ξεφάντωμα. Περηφάνεια, φιλότιμο καί λεβεντιά φούσκωσαν τά στήθη».³³⁰ Η καλύτερη προπαγάνδα στη συνείδηση της κοινής γνώμης αποδεικνυόταν η ίδια η ιταλική επιθετικότητα που ενεργοποίησε, ένωσε και έστειλε μέσα σε ελάχιστες ώρες χιλιάδες Έλληνες στα κέντρα επιστράτευσης, «ώστε οὐδείς νά ἀκουσθῆ γογγυσμός διά τήν στράτευσιν καί τās λοιπās ὑποχρεώσεις, τās ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου».³³¹ Ταυτόχρονα χρησιμοποιήθηκαν όλα τα μέσα (ραδιόφωνο, εφημερίδες, αφίσες, περιοδικά, φυλλάδια) που θα μπορούσαν να διατηρήσουν σε εγρήγορση έναν ήδη ξεσηκωμένο και ενθουσιασμένο λαό. Ο Δημήτρης Τσιλιβίδης θυμάται: «Το ΟΧΙ πέτυχε μέσα από τη μεγάλη προπαγάνδα και από τον ενθουσιασμό που ενεφύσησε η κυβέρνηση μέσα από τραγούδια, από ραδιόφωνα, από την οργάνωση της νεολαίας που είχε ήδη... Υπήρχε μια λεβεντιά, μια τρέλα η οποία οφείλεται και στην πάρα πολύ καλή προπαγάνδα που έκανε η κυβέρνηση... είχαμε μία τρέλα στον πόλεμο ότι θα νικήσωμεν, ενώ τα μεγέθη ήταν δυσανάλογα... όμως ο κόσμος πίστευε έτσι... μια μεγάλη ψυχική δύναμη μας κρατούσε όρθιους...».

Στις πρώτες πρωινές ώρες η κοινωνία της Μαγνησίας, όπως και το σύνολο της χώρας, έγινε δέκτης των διαγγελμάτων από την πολιτειακή, την πολιτική, τη στρατιωτική ηγεσία, αλλά και των αντίστοιχων μηνυμάτων που της απηύθυναν οι τοπικές αρχές. Σε όλες τις περιπτώσεις τονιζόταν ο μακρόκοσμος και ο μικρόκοσμος των κινήτρων. Ο πρώτος περιλάμβανε αφηρημένες και συναισθηματικά φορτισμένες έννοιες, όπως την Πατρίδα, την

³²⁸ Πετράκη, 2014², σ. 101-103.

³²⁹ Πετράκη, 2014¹, σ. 73-74.

³³⁰ Άγγελος Τερζάκης, *Ελληνική εποποιία 1940-1941, Το Βήμα*, Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009, σ. 59.

³³¹ Ιωακείμ, ό.π., σ. 6.

ανεξαρτησία, την τιμή, την ελευθερία, τις παραδόσεις, ενώ ο δεύτερος περισσότερο συγκεκριμένες, όπως τις περιουσίες, τις γυναίκες και τα παιδιά. «Αγωνισθήτε διά τήν πατρίδα σας, τās γυναῖκες σας, τά παιδιά σας καί τās ὠραίας μας παραδόσεις». Η επίκληση του ένδοξου εθνικού, αλλά και τοπικού ιστορικού παρελθόντος και της εισφοράς των προγόνων κυριαρχούσε στις πρώτες ανακοινώσεις απέναντι στις οποίες οι νεότεροι Έλληνες καλούνταν να φανούν αντάξιοι, «Ἑλληνίδες φανήτε ἀντάξιες τῆς Ἱστορίας τῆς ἀγαπητῆς μας Θεσσαλίας». Τονίζόταν διαρκώς η ανάγκη ομόνοιας και ομοψυχίας μέσα από τις οποίες θα διεξαγόταν ο αγώνας εναντίον του προκλητικού εισβολέα, «...τό κοινόν ἄς ἐνωθῆ σύσσωμον», ενώ ως πρώτη αρετή σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές προβλήθηκε η τήρηση ψυχραιμίας, την οποία έπρεπε να διαθέτουν όλες οι ηλικιακές ομάδες, «Μητέρες, γυναῖκες, γέροι κρατήστε τήν ψυχραιμία σας...».³³²

Το ραδιόφωνο και κυρίως οι σελίδες του τοπικού Τύπου αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα του αγώνα στα μετόπισθεν αναλαμβάνοντας να διαμορφώσουν νικηφόρο κλίμα, να προσαρμόσουν τον άμαχο πληθυσμό στις εμπόλεμες απαιτήσεις, να προστατέψουν τη συνοχή, να εξασφαλίσουν τη συντονισμένη λειτουργία της τοπικής κοινωνίας και τη διάθεση της προσφοράς από την πλευρά της. Δεν έλειπαν οι υμνητικές αναφορές για την τότε κυβέρνηση και προσωπικά τον ίδιο το Μεταξά, ενώ οι ιστορικές και θρησκευτικές του εξάρσεις υπό την επίδραση των νικών στο μέτωπο απέβλεπαν στη διατήρηση κλίματος αισιοδοξίας και νίκης. Από την αρχή ξεχώρισε στη ρητορική της αρθογραφίας η αποφασιστικότητα και η αίσθηση του δικαίου που διέκριναν την ελληνική προσπάθεια, «ὁ ἑλληνικός λαός εἶναι ἄξιος νά ζήσῃ ἐλεύθερος καί ἐλεύθερος θά ζήσῃ», η ανυποχώρητη και γενναία στάση του «ἢ ὑπερήφανος ἑλληνική ἀπάντηση εἰς τήν ἰταλικήν πρόκλησιν», η πολύτιμη σε τέτοιες στιγμές για την ομαδική ψυχολογία θρησκευτική παραμυθία «ὁ Θεός κραταιός βοηθός», ενώ δεν έλειπαν και οι αναφορές ως ένα είδος εθνικού προσκλητηρίου «Ἑλληνες εἰς τό καθῆκον. Νῦν ὑπέρ πάντων ὁ ἀγών». Η ελληνική πολεμική συμμετοχή εμφανιζόταν να ξεπερνά τα εθνικά σύνορα, να αποτελεί αντικείμενο διεθνούς αναγνώρισης και εγκωμιαστικών αναφορών με την επιτυχημένη εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων να βρίσκεται στην καθημερινή αρθογραφία. Ο ελληνικός αγώνας στις στήλες των εφημερίδων παραλληλιζόταν διαρκώς με ξεχωριστές ιστορικές στιγμές «νέον Μαραθῶνα», ενώ συχνές ήταν οι αναφορές και σε αποφθέγματα του αρχαιοελληνικού παρελθόντος, «Εἶς οἰωνός ἄριστος, ἀμύνεσθαι περί πάτρης», «ἢ τάν ἤ ἐπί τᾶς».³³³

³³² *Η Θεσσαλία*, 29, 30 Οκτωβρίου 1940.

³³³ *Η Θεσσαλία*, 26 Νοεμβρίου 1940.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνταν και οι ανακοινώσεις της ΕΟΝ. Διακρίνονταν από έξαρση του θρησκευτικού στοιχείου, ακλόνητη πεποίθηση για το δίκαιο αγώνα, πίστη στη νίκη και περιφρόνηση της μαχητικής ικανότητας του αντιπάλου. «Ὁ Θεός δέν ἐγκατέλειψε τήν Φυλήν μας, γιατί πάντοτε ἀγωνιζόμεθα καί ἀμυνόμεθα τῶν ΔΙΚΑΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ, «Τά χάρτινα ἀεροπλάνα πέφτουν φλεγόμενα. Καί θά πέφτουν. Γιατί τά κυβερνοῦν χάρτινοι πιλότοι».³³⁴

Η ρητορική της κινητοποίησης διέθετε σε αρκετές περιπτώσεις και συναισθηματικά φορτισμένες έννοιες ή καταστάσεις, πολύ συχνά διατυπωμένες με ασύνδετο σχήμα, ώστε να μεγιστοποιείται η επίδρασή τους στη συνείδηση της κοινής γνώμης. «Ἐν ὀνόματι τῆς Πατρίδος, ἐν ὀνόματι τῆς νίκης τῶν ὄπλων μας, ἐν ὀνόματι τῶν πενομένων καί δυστυχούντων συμπολιτῶν μας, ἐν ὀνόματι τῶν καταστραφειῶν ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεώς μας, ἐν ὀνόματι τῶν τραυματιῶν μας... καλῶ τοὺς ἔχοντας καί κωφεύοντας...». Χαρακτηριστικός ἦταν και ο τρόπος παρουσίας των αεροπορικών επιδρομών μέσω του τοπικού Τύπου. Η διατήρηση υψηλού ηθικού και η αποτροπή ανάπτυξης φόβου μεταξύ των κατοίκων επέβαλαν την με κάθε μέσο και τρόπο αποδόμησή τους. Οι αναφορές στους βομβαρδισμούς και στις απώλειες που αυτοί προκαλούσαν σε ἔμψυχο και ἀψυχο υλικό, καταλάμβαναν μικρότερη ἔκταση ἀπό τις ἀντίστοιχες που ἀπέβλεπαν συστηματικά στη μείωση και την περιφρόνηση τους στη συνείδηση του κόσμου. Αναδεικνυόταν ἔτσι με ἔμφαση η μηδαμινή στρατιωτική αξία, η επιχειρησιακή αστοχία και η ἀνανδρη επικέντρωσή τους στον ἀμαχο πληθυσμό. Οι καταστροφές των ναῶν της πόλης τονίζονταν ἰδιαίτερος για την ἔξαρση του θρησκευτικού συναισθήματος και την ενωμένη στάση των πολιτῶν κατὰ των Ἰταλῶν. «Θέλουν κοντά στά ἀθῶα γυναικόπαιδα νά δολοφονήσουν καί τό Θεῖο».³³⁵

Αυτή η μεθοδική προσπάθεια απαξίωσης εφαρμόστηκε και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα. Στην Πάτρα η εφημερίδα *Βραδυνή* στις 31 Οκτωβρίου κατέγραψε τον απολογισμό των αεροπορικών επιδρομών ως «Ἰταλική ἀπό ἀέρος ἐπιδρομή μέ θύμα... ἕναν γάιδαρο», στη *Μακεδονία* στις 11 Φεβρουαρίου ο βομβαρδισμός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη ἦταν «ῥβρις», αφού «καί οἱ βάρβαροι ἀκόμη σέβονται τοὺς ναοὺς τῶν ἐχθρῶν των», ενώ στην Κέρκυρα οι εφημερίδες *Πρωῖα* και *Το Φως* (5, 27 Δεκεμβρίου 1940) ἀνέφεραν ὅτι «ἐγκληματίες καί ἄθρησκοι... ρίχνουν τίς βόμβες... εἰς ναοὺς, νοσοκομεῖα, εἰς σχολεῖα...».³³⁶

³³⁴ *Η Θεσσαλία*, 30 Νοεμβρίου, 2 Δεκεμβρίου 1940.

³³⁵ *Η Θεσσαλία*, 5, 7, 16 Νοεμβρίου 1940.

³³⁶ Πετράκη, 2014¹, σ. 239, 258, 271-272.

Επιστρατεύτηκε ακόμα και η τέχνη. Οι ομιλίες, αλλά κυρίως οι θεατρικές, παραστάσεις που πραγματοποιούνταν στη διάρκεια του πολέμου, κυρίως με πρωτοβουλία της ΕΟΝ, απέβλεπαν όχι μόνο στην αναγκαία ψυχαγωγία και στην εκτόνωση του κοινού, στη φυγή από την πολεμική καθημερινότητα, αλλά μετατράπηκαν σε αποτελεσματικά εργαλεία για τη διατήρηση της εγρήγορσης και της ενίσχυσης του ηθικού. Χαρακτηριστικοί είναι κάποιοι από τους τίτλους τους, «Τά Σουλιωτόπουλα δέν πέθαναν», «Νά ζή τό Μεσολόγγι» και οι πολεμικές επιθεωρήσεις «Μουσολίνι- Τσιάνο» και «Ηρωϊκή Άνοιξη 1941».³³⁷ Στις αρχές Φεβρουαρίου άρχισαν να προβάλλονται και τα «Επίκαιρα» στους κινηματογράφους της πόλης, όπως αποστέλλονταν από το υφυπουργείο Τύπου, για να ικανοποιηθεί η επιθυμία ενημέρωσης του κοινού για τις στρατιωτικές εξελίξεις, να εδραιωθεί κλίμα ασφάλειας, να ενισχυθεί το αίσθημα υπερηφάνειας και η βεβαιότητα στην τελική νίκη.³³⁸

Βέβαια, η αποτελεσματική εγχώρια προπαγάνδα επέβαλε τον παράλληλο αποκλεισμό οποιασδήποτε άλλης πηγής ενημέρωσης. Η τοπική κοινωνία έπρεπε να εθιστεί στην απόρριψη πληροφοριών ή διαδόσεων που δεν εκπορεύονταν από τις επίσημες αρχές. Οτιδήποτε ξένο προς αυτή έπρεπε να απορριφτεί και η λογοκρισία διείσδυσε σταδιακά σε κάθε πτυχή του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Αποτελούσε δείγμα ψυχικής πειθαρχίας η αδιαφορία των κατοίκων στις θετικές ή αρνητικές διαδόσεις και η εμπιστοσύνη που έδειχναν μόνο στις επίσημες κυβερνητικές ανακοινώσεις. Απαγορευόταν να συζητούν μεταξύ τους για στρατιωτικά ζητήματα και η επιχειρησιακή τους ενημέρωση γινόταν μόνο μέσω των ραδιοφωνικών σταθμών Αθηνών και Λονδίνου. Έπρεπε να είναι εξαιρετικά προσεκτικοί ακόμη και με ποιον μιλούν, διάχυτη ήταν η «κατασκοπομανία», ενώ η ηττοπάθεια βρισκόταν υπό ολοκληρωτικό διωγμό.³³⁹ Ο Δ. Τσιλιβίδης αναφέρει: «όλοι στην πόλη κυνηγούσαν φανταστικούς προδότες». Ακόμα και ο Μητροπολίτης Δημητριάδος υπέδειξε στους ιερείς να αποφεύγουν τις στρατιωτικές συζητήσεις και να είναι εξαιρετικά προσεκτικοί στην καθημερινή επικοινωνία με τους πολίτες. Οι προειδοποιήσεις και οι οδηγίες κοινοποιούνταν στον τοπικό τύπο, «ό διαδοσίας είναι έχθρός... καί πρέπει νά άποκρουσθή», «Οί τοίχοι καί οί πέτρες άκόμα έχουν αυτιά. Σάς άκοϋνε, μή μιλάτε, μή

³³⁷ *Ταχυδρόμος*, 31 Μαρτίου, 2, 6, 10 Απριλίου 1941.

³³⁸ *Ταχυδρόμος*, 7, 8 Φεβρουαρίου 1941.

³³⁹ Πρόκειται για τη δράση της περίφημης «Πέμπτης Φάλαγγας», που ως όρος προέρχεται από τον ισπανικό εμφύλιο. Με την έναρξη του πολέμου αποκαλύφθηκε στην Πελοπόννησο η ύπαρξη της Ριζοσπαστικής Εθνικής Οργάνωσης (ΡΕΟ). Έδρα της ήταν τα Μαζαίικα Καλαβρύτων και κεντρικό πρόσωπο ο Π. Καμπέρος. Αριθμούσε 1.740 μέλη με αποστολή την καλλιέργεια κλίματος ηττοπάθειας και τη δυσαρέσκεια προς την 4^η Αυγούστου με αφορμή την εξωτερική της πολιτική. Το δίκτυό της εξουδετερώθηκε από τη Χωροφυλακή Αχαΐας, ενώ τα μέλη φυλακίστηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Κόρινθο. Κούκουνας, ό.π., σ. 99-102.

συζητείτε και μη σχολιάζετε τίποτα», «Δίπλα σας στέκει πάντα κάποιος. Κι αν ακόμη τόν ξέρετε δεν πρέπει να μιλάτε καθόλου. Σιωπή! Εἶν' ἔθνική ἐπιταγή!». ³⁴⁰

Αυτές οι πρακτικές λογοκρισίας και κατευθυνόμενης πληροφόρησης του προπαγανδιστικού μηχανισμού για την ανύψωση του ηθικού, την κινητοποίηση και τον έλεγχο της κοινής γνώμης, που συνοδευόταν από αυστηρό πλαίσιο ποινών, αποτελούσαν κοινό τόπο σε όλα τα αστικά κέντρα των χωρών που είχαν εμπλακεί στη δίνη του πολέμου. Στη Μόσχα το καθυστερημένο διάγγελμα του Στάλιν στις 3 Ιουλίου 1941 (11 ημέρες μετά τη γερμανική εισβολή), οριοθέτησε τα θέματα της εγχώριας προπαγάνδας για το υπόλοιπο του πολέμου· σε μία σύγκρουση που διεξαγόταν για την ελευθερία υπέρτατος σκοπός ήταν η νίκη, όλα έπρεπε να θυσιαστούν σε αυτήν, ενώ η χώρα διέθετε και ισχυρούς συμμάχους. Το στοίχημα της άμεσης κινητοποίησης του πληθυσμού επέβαλε και εδώ, όπως και στην ελληνική περίπτωση, την αλλαγή της ισχύουσας ρητορικής. Σε μία ομιλία χωρίς θεωρητικές μεγαλοστομίες για τις ιδεολογικές αξίες του καθεστώτος, παρουσίασε την επώδυνη στρατιωτική εξέλιξη των επιχειρήσεων, έκανε τους κατοίκους να συνειδητοποιήσουν την κρισιμότητα της κατάστασης αγγίζοντας τους τελευταίους στο μέγιστο βαθμό, καθώς η επιλογή του να παρουσιάσει την αλήθεια ερμηνεύτηκε από αυτούς ως δύναμη και όχι ως αδυναμία. Αποδείχτηκε μία ομιλία που ανύψωσε το ηθικό, ενίσχυσε την αποφασιστικότητα εκατομμυρίων ανθρώπων στο εσωτερικό και γι' αυτό θεωρείται ως ένα από τα σημεία καμπής του πολέμου. ³⁴¹

Ο Τύπος βρισκόταν υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του καθεστώτος και τίποτα δεν επιτρεπόταν να δημοσιευθεί χωρίς την έγκριση του συμβουλίου της σοβιετικής πληροφόρησης. Την επομένη της γερμανικής εισβολής οι εφημερίδες της πρωτεύουσας δεν είχαν την παραμικρή αναφορά για τη συντριβή του σοβιετικού στρατού. Υπήρχαν ειδήσεις για τις συγκρούσεις Ιταλών και Βρετανών στην έρημο της Λιβύης, ανακοινώσεις για το ποδοσφαιρικό πρωτάθλημα και αναδημοσιεύσεις ποιημάτων για τη μάχη με τον Ναπολέοντα στο Μποροντίνο το 1812. Αλλά και στη συνέχεια του πολέμου απουσίαζαν δημοσιεύσεις για τις γερμανικές νίκες, την κατάληψη σημαντικών σοβιετικών πόλεων ή τις τεράστιες απώλειες των αεροσκαφών, ενώ μόνο στη Μόσχα στις πρώτες ημέρες εμφανίστηκαν πάνω από 100 πατριωτικά τραγούδια. ³⁴²

Στη διάρκεια της πολιορκίας του Λένινγκραντ οι αρχές απαγόρευαν τη δημοσίευση οποιασδήποτε φωτογραφίας από την πόλη στην οποία απεικονίζονταν πάνω από τρεις

³⁴⁰ *Η Θεσσαλία*, 5, 19, 22 Νοεμβρίου 1940.

³⁴¹ Braithwaite, ό.π., σ. 95-97.

³⁴² Στο *ίδιο*, σ. 97-102.

νεκροί. Οι κάτοικοι αποκλείστηκαν απότομα από κάθε μορφή εξωτερικής πληροφόρησης. Κατασχέθηκαν οι ιδιωτικοί ραδιοφωνικοί δέκτες, όλοι εγκατέστησαν υποχρεωτικά στα δωμάτια μικρά μεγάφωνα συνδεδεμένα με καλώδια στο τοπικό δίκτυο για τα επίσημα σοβιετικά νέα και την προπαγάνδα, ενώ μέσα Σεπτεμβρίου κόπηκαν και οι γραμμές των οικιακών τηλεφώνων. Από την άλλη, η διάχυτη ανασφάλεια και η συσσωρευμένη ανησυχία των κατοίκων βρήκαν διέξοδο και με την ώθηση της κρατικής προπαγάνδας σε μία υστερική «κατασκοπολαγνεία». Το ντύσιμο δυτικού στυλ, η διαφορετική κάπως προφορά ή οτιδήποτε ύποπτο στη συμπεριφορά στοιχειοθετούσαν κάποιον ως κατάσκοπο. Ακόμα και οι οδηγοί των τραμ έπαυσαν να ανακοινώνουν τα ονόματα των δρόμων και των σταθμών, ώστε οι κατάσκοποι να μην μπορούν να προσανατολιστούν!³⁴³

Στην Αγγλία το Πολεμικό Συμβούλιο επέτρεπε στα Δημαρχεία να αναρτούν ανακοινώσεις για τον αριθμό των τραυματιών ή των νεκρών, καθώς οι φήμες μεγιστοποιούσαν κατά πολύ τις ανθρώπινες απώλειες, υπονομεύοντας το ηθικό και την ψυχολογία των πολιτών. Απαγόρευσε, όμως, να γνωστοποιούνται οι περιοχές των καταστροφών, όπου αυτές ανήκαν, εμμένοντας ότι τα στοιχεία αυτά δεν θα έπρεπε να δημοσιεύονται στις εφημερίδες.³⁴⁴

Στη Γερμανία το σύνολο του Τύπου βρισκόταν υπό τον εναγκαλισμό του ναζιστικού κόμματος, ενώ οι δημοσιογράφοι δε θεωρούνταν απλοί ρεπόρτερ, αλλά στρατιώτες του γερμανικού λαού. Ο Υπουργός Προπαγάνδας Γιόζεφ Γκαίμπελς είχε τεράστια εξουσία στους τομείς της τέχνης, της κουλτούρας και των μέσων επικοινωνίας. Με εξαίρεση τα αμιγώς επιστημονικά βιβλία, όλα τα υπόλοιπα από εχθρικά κράτη απαγορεύτηκαν, ενώ από τη θεατρική λογοκρισία γλύτωσαν μόνο ο Σαίξπηρ και μέχρι την έναρξη της γερμανικής εισβολής ο Α. Τσέχοφ. Τα Επίκαιρα ήταν δημοφιλή και υπολογίζεται ότι κάθε φορά τα παρακολουθούσαν περίπου 20.000.000 πολίτες. Η προπαγάνδα καθιστούσε απαγορευτική και την παρακολούθηση των ξένων ραδιοφωνικών σταθμών, ενώ με την έναρξη του πολέμου η ακρόασή τους ήταν έγκλημα και τιμωρούνταν με θανατική ποινή. Τον πρώτο χρόνο του πολέμου 4.000 άνθρωποι δικάστηκαν γι' αυτό με την πρώτη εκτέλεση να γίνεται το 1941. Πολλοί Γερμανοί, όμως, με κίνδυνο της ζωής τους αγνοούσαν τη ραδιοφωνική απομόνωση, αφού τον Αύγουστο του 1944 το BBC θεωρούσε ότι 15.000.000 από αυτούς παρακολουθούσαν καθημερινά τις γερμανόφωνες εκπομπές του.³⁴⁵

³⁴³ Τζονς, ό.π., σ. 32, 166, 168-169, 199.

³⁴⁴ Gardiner, ό.π., σ. 37, 43.

³⁴⁵ Evans, ό.π., σ. 563-577.

Όπως στη Σοβιετική Ένωση, έτσι και εδώ ο Χίτλερ προσωπικά είχε απαγορεύσει τη δημοσίευση καταλόγων των νεκρών, καθώς θεωρούσε λάθος την αντίστοιχη πρακτική του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που κλώνισε το ηθικό του λαού. Η γερμανική προπαγάνδα μέσω του τύπου αναπαρήγαγε διαρκώς το διαχωρισμό ανάμεσα στους «καλούς» γερμανικούς βομβαρδισμούς, που έπλητταν μόνο στρατιωτικούς στόχους και στους «κακούς» βρετανικούς, που ήταν επικεντρωμένοι στον άμαχο πληθυσμό. Ο Γκαίμπελς ζήτησε από τις εφημερίδες να παρουσιάζονται με όσο το δυνατόν περισσότερες λεπτομέρειες οι καταστροφές των τελευταίων, για να εκμεταλλεύεται την οργή του κόσμου συσπειρώνοντάς τον γύρω από το καθεστώς.³⁴⁶ Όπως σημειώνει ο Γ. Σίρερ, ακόμα και η δημοσιογραφική ανάγνωση ενός ήδη λογοκριμένου κειμένου βρισκόταν υπό ασφυκτική επιτήρηση: «Απόψε είδα για πρώτη φορά ότι ένας από τους νεαρούς Γερμανούς, που συντονίζουν την εκπομπή μου... και παρακολουθούν το κείμενό μου, για να βεβαιωθούν ότι το διαβάζω όπως είναι γραμμένο και λογοκριμένο μελετούσε ένα αντίγραφο... τραβώντας μικρές παράξενες γραμμές κάτω από τις συλλαβές, όπως... όταν μαθαίναμε στο σχολείο πώς να απαγγέλουμε ποιήματα. Συμπεραίνω, ότι προσπαθούσε να σημειώσει σε ποιες λέξεις δίνω έμφαση, ποιες προφέρω με αδικαιολόγητο σαρκασμό και λοιπά».³⁴⁷

Προσφορά τοπικής κοινωνίας

Από την πρώτη μέρα κήρυξης του πολέμου η τοπική κοινωνία ενεργοποιήθηκε, για να προσφέρει ό,τι ήταν δυνατόν στον εθνικό αγώνα. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην κινητοποίηση διαδραμάτισαν οι αρχές της πόλης με τον Έπαρχο, το Δήμαρχο και το Μητροπολίτη, που επιπλέον ανέλαβαν να συντονίσουν και να διαχειριστούν αποτελεσματικά την προσφερόμενη βοήθεια. Αποδέκτες της τελευταίας ήταν οι στρατιώτες της πρώτης γραμμής, οι οικογένειές τους, οι άποροι συμπολίτες, οι πληγέντες από τους βομβαρδισμούς των οποίων καταστράφηκαν ή υπέστησαν μεγάλες ζημιές τα σπίτια και οι περιουσίες, όπως επίσης και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης.

Οι εκκλήσεις των αρμοδίων φορέων εμφανίστηκαν από την πρώτη στιγμή στον τοπικό Τύπο με αποδέκτες κυρίως τις γυναίκες του Βόλου: «Ξεχάστε κάθε άλλη υποχρέωσι, αφήστε κάθε άλλη φροντίδα καί ἐλάτε στή φωνή τῆς Πατρίδος μας. Ἔχουμε ἀνάγκη ἀπό τίς ὑπηρεσίες σας: Τά νοσοκομεῖα μας, τά συσσίτια, ἡ περίθαλψις καί ἡ κάθε βοήθεια ἔχουν

³⁴⁶ Marabini, ό.π., σ. 130.

³⁴⁷ Σίρερ, ό.π., σ. 374-375.

ανάγκη από έσας». ³⁴⁸ Η πρώτη ανταπόκριση στην έκκληση για εθελοντική βοήθεια είχε ως αποτέλεσμα να παρουσιαστούν στο Δημαρχείο 73 γυναίκες, από τις οποίες οι 50 ήταν οι εκπαιδευμένες εθελόντριες νοσοκόμες, στο Επαρχείο παρουσιάστηκαν για τον ίδιο σκοπό άλλες 10, ενώ στις πρώτες δύο ημέρες ο συνολικός αριθμός έφτασε στις 200. ³⁴⁹

Ο Σ. Μέξας, σε συνεργασία με τα αστυνομικά τμήματα της πόλης, ανέλαβε το συντονισμό των ενεργειών για τη σύνταξη των καταλόγων στους ενοριακούς ναούς με σκοπό την άμεση λήψη του εφεδρικού επιδόματος από τις οικογένειες των επιστρατευμένων. Η χορήγησή του άρχισε στις 13 Δεκεμβρίου, ενώ για την περαιτέρω οικονομική τους ενίσχυση λειτούργησε και ο έρανος «Υπέρ τῶν ἀπόρων οἰκογενειῶν τῶν στρατευθέντων». ³⁵⁰ Αποφασίστηκε η σύσταση «Ἐπιτροπῆς Ἐράνου γιά τίς ἀνάγκες τοῦ Βόλου καί τῆς περιφέρειάς του», ενώ μετά τους πρώτους βομβαρδισμούς στο επίκεντρο της μέριμνας βρέθηκε η στέγαση των βομβόπληκτων συμπολιτῶν και οι προσπάθειες για την υλική τους ανακούφιση. Δημιουργήθηκαν επιτροπές που μετά την απαραίτητη αυτοψία στις οικίες και στις κατεστραμμένες περιουσίες θα προχωρούσαν στην ακριβή καταγραφή των ζημιῶν για τη λήψη αποζημίωσης. Δεν έλειψε η βοήθεια από την αγγλική κυβέρνηση ύψους 500 λιρών προς τους βομβόπληκτους, όπως αυτή γνωστοποιήθηκε από τον υποπρόξενο της Αγγλίας στο Βόλο, Γρ. Αληφέρη, ενώ και στα πλαίσια της Επιτροπῆς Αμερικανικού Ἐράνου από τις αρχές Απριλίου άρχισε η παροχή οικονομικών βοηθημάτων προς αυτούς. ³⁵¹ Ταυτόχρονα απευθύνονταν από το Επαρχείο και αυστηρές προειδοποιήσεις προς όσους είχαν την παραμικρή διάθεση να υπεκφύγουν ή να εξαπατήσουν με ψεύτικες προσφορές: «Καλῶ... τούς ἔχοντας καί κωφεύοντας εἰς τάς ἐκκλήσεις μας, τούς νομίζοντας ὅτι δύνανται... νά ρίψωσι εἰς τήν λήθην τά ὀνόματά των μέ εὐτελεῖς προσφοράς, τούς μή καταθέσαντας τά ὑποσχεθέντα καί δημοσιευθέντα ποσά, ὅπως σπεύσωσι νά τακτοποιήσουν τάς... ὑποχρεώσεις, ἄλλως... θά ἀρχίσῃ ἡ διά τῶν ἐφημερίδων ὀνομαστική ὑπόμνησις». ³⁵²

Στις αρχές Νοεμβρίου στα πρωτοσέλιδα των τοπικών εφημερίδων έκανε την εμφάνισή της μία ξεχωριστή στήλη. Ἐφερε τον τίτλο «Στήλη Τιμῆς», βρισκόταν συνήθως στο πάνω δεξιό μέρος της πρώτης σελίδας και περιείχε τις ονομαστικές εισφορές των κατοίκων της περιοχῆς. Αυτές ήταν χρηματικές, αλλά και σε είδος (ρουχισμός, τρόφιμα),

³⁴⁸ *Ταχυδρόμος*, 29 Οκτωβρίου 1940.

³⁴⁹ Το κτήριο του Επαρχείου, όπως και η Σχολιατρική Υπηρεσία, με την έναρξη του πολέμου μεταφέρθηκαν στο οίκημα Κοσματοπούλου, στη διασταύρωση των οδῶν 4^{ης} Αυγούστου (σημερινή Ιωλκού) και Κωνσταντά, όπου στεγαζόταν μέχρι τότε η Οικονομική Εφορία της πόλης. *Ταχυδρόμος*, 1 Νοεμβρίου 1940.

³⁵⁰ *Ταχυδρόμος*, 30 Οκτωβρίου, 1 Νοεμβρίου 1940.

³⁵¹ *Ταχυδρόμος*, 10 Δεκεμβρίου 1940, 6, 9 Απριλίου 1941· Η αγγλική βοήθεια μεταφράστηκε σε οικονομικά ποσά που κυμαίνονταν από 500 έως 2.000 δρχ., ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις έφτασαν και τις 5.000 δρχ. *Ταχυδρόμος*, 20 Φεβρουαρίου 1941.

³⁵² *Η Θεσσαλία*, 16 Νοεμβρίου 1940.

αναφέρονταν όμως και τα ονόματα όσων αρνήθηκαν την προσφορά τους, όταν η τελευταία ζητήθηκε από τις αρχές. Η «Στήλη» περιλάμβανε ανθρώπους όλων των κοινωνικών τάξεων και επαγγελμάτων. Συμμετείχαν εργάτες, γιατροί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί, συνταξιούχοι, υπάλληλοι, αγρότες, ο καθένας ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες. Μετά τις νίκες του στρατού στο μέτωπο η έκτασή της διευρύνθηκε σε μεγάλο βαθμό, μέχρι την είσοδο των Γερμανών στο Βόλο συνέχισε την παρουσία της σχεδόν σε καθημερινή βάση, ενώ η δημοσιοποίηση των ονομάτων λειτουργούσε ως έμμεσος τρόπος παρακίνησης και για τους υπόλοιπους κατοίκους να συνεισφέρουν στην κοινή προσπάθεια.³⁵³

Μέσα στο Νοέμβριο δραστηριοποιήθηκε και το τοπικό παράρτημα της εθνικής οργάνωσης η ΦΤΣ με σκοπό τη συγκέντρωση και την αποστολή στο μέτωπο μάλλινων ειδών.³⁵⁴ Οι εκκλήσεις των αρχών (Νομαρχία, Επαρχείο, Μητρόπολη) για άλλη μία φορά είχαν ως αποδέκτες το γυναικείο πληθυσμό με στόχο το συνεχές πλέξιμο για την «Κάλτσα του Στρατιώτου». Χαρακτηριστική ήταν αυτή του Δημάρχου Παγασών: «... Έργασθητε μέρα και νύκτα... πλέξατε κάλτσες και μόνον κάλτσες... Αυτό είναι τό υπέρτατον καθήκον σας... Όλα τά σπίτια ἄς μεταβληθοῦν σέ ἀτέλειωτα πλεκτικά ἐργαστήρια...».³⁵⁵ Ο χειμώνας του 1940-41 ήταν ιδιαίτερα σκληρός στα αλβανικά βουνά και ένας μεγάλος αριθμός αναπήρων οφειλόταν στα κρυοπαγήματα με αποτέλεσμα να παρουσιαστεί τόσο μεγάλη ανάγκη για μάλλινα είδη, ώστε να καταγραφούν ακόμα και οι καλτσομηχανές της περιοχής με τους ιδιοκτήτες τους. Η άφιξη των κρυοπαγημένων στρατιωτών στα νοσοκομεία ήταν η μεγαλύτερη απόδειξη και το κίνητρο για τη συμμετοχή όλων στο πλέξιμο. «Μια βραδιά ήρθε μια αποστολή από την Κλεισούρα. Ήταν όλοι 'βαρέως'. Τους αφήνανε στα φορεία κατάχαμα στο μακρύ διάδρομο... Κείνη τη νύχτα κανείς δεν κοιμήθηκε. Μια νύχτα γεμάτη από τα βογγητά των νεοφερμένων, τις ομιλίες και τα πήγαινε έλα των νοσοκόμων με τα φορεία... Το χιόνι που έπιναν, αντί για νερό, 15 μέρες στην Κλεισούρα, τους θέρισε. Όλοι είχαν και κρυοπαγήματα».³⁵⁶

Η προμήθεια μάλλινου νήματος γινόταν από το Δημαρχείο, όπου πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις γυναικών για να ενημερωθούν στις απαιτήσεις και τις προδιαγραφές του πλεξίματος σύμφωνα με τον τύπο του Υπουργείου Στρατιωτικών. Η

³⁵³ *Η Θεσσαλία*, 3 Νοεμβρίου 1940.

³⁵⁴ Αποτελεί τη μεγαλύτερη οργάνωση στην περίοδο του πολέμου που έχει συνδέσει το όνομά της με την προσφορά και την προσπάθεια κάλυψης των ελλείψεων στο χώρο της στρατιωτικής ένδυσης. Ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1939 με πρόεδρο την Ε. Βότση, ενώ στη συνέχεια βρέθηκε υπό την αιγίδα της τότε πριγκίπισσας Φρειδερίκης. Πετράκη, 2014¹, σ. 164. Στο παράρτημα του Βόλου πρόεδρος ήταν η Αλκμήνη Ζαδέ, ενώ αυτό στεγαζόταν σε οίκημα στην οδό Κουμουνδούρου 5, *Ταχυδρόμος*, 6 Δεκεμβρίου 1940.

³⁵⁵ *Ταχυδρόμος*, 20 Δεκεμβρίου 1940.

³⁵⁶ Σαμαρά, ό.π., σ. 41.

Διοικούσα Επιτροπή είχε ήδη εξασφαλίσει μέσω της ακύρωσης πίστωσης το ποσό των 34.000 δρχ. για την εφασφάλιση της απαραίτητης ποσότητας.³⁵⁷ Στον τύπο κοινοποιούνταν ακόμη και οι διαστάσεις των υπό δημιουργία μάλλινων ειδών, ενώ σε σύντομο χρονικό διάστημα κάθε σπίτι είχε μετατραπεί σε πρόχειρο εργαστήριο. Ήταν τόσο μεγάλη η ανάγκη για κάλτσες, ώστε εκδηλώθηκε η διάθεση προσφοράς ακόμη και γι' αυτές των αθλητικών σωματείων. Η Διεύθυνση του «Ματσάγγου» πρότεινε στο προσωπικό τις ημέρες των εορτών και αργίας για το εργοστάσιο να ασχοληθούν με το πλέξιμο, ενώ οι εργάτριες του Εργατικού Κέντρου πρόσφεραν στα μέσα Ιανουαρίου 600 ζεύγη κάλτσες πλέκοντας στις νυκτερινές ώρες μετά την επιστροφή τους από το χώρο εργασίας.³⁵⁸

Το ενδιαφέρον των πολιτών για την οικονομική στήριξη της «Φανέλλας» και της «Κάλτσας του Στρατιώτου» ήταν διαρκές. Ατομικές εισφορές γίνονταν σχεδόν σε καθημερινή βάση, δεν έλειψε η βοήθεια από τα τραπεζικά ιδρύματα της πόλης, ενώ διοργανώνονταν ακόμη και συναυλίες τα έσοδα από τις οποίες προσφέρονταν για την αγορά μάλλινων ειδών. Οι εισφορές των ιδιωτών αφορούσαν επίσης το «Άσυλο Παιδιού», το Ορφανοτροφείο, το Βρεφικό Σταθμό, που εκείνο το διάστημα φιλοξενούσε 1.000 βρέφη, στην πλειοψηφία τους παιδιά στρατευθέντων, απόρων και ανέργων. Υπήρξαν και ξεχωριστές περιπτώσεις, όπως ήταν τα χρήματα από τα χριστουγεννιάτικα κάλαντα που παραχώρησαν μικρά παιδιά στη ΦΤΣ, ή το ταπεινό μεροκάματο που έδωσαν πέντε φτωχοί εφημεριδοπώλες.³⁵⁹ Η προσφορά του ημερομισθίου και των εισπράξεων μιας ή δύο ημερών για τον Αγώνα βρήκε πολλούς μιμητές, με τους εργάτες των εργοστασίων, τους υπαλλήλους του σιδηροδρόμου, των καφενείων και εστιατορίων, τους ιδιοκτήτες κουρείων, αλλά και τους κινηματογράφους να αποτελούν μέρος της εθνικής προσπάθειας.³⁶⁰ Ο Πανελλήνιος Έρανος Κοινωνικής Πρόνοιας χαρακτηρίστηκε από μεγάλη συμμετοχή και οικονομική στήριξη, καθώς μέχρι τις 20 Δεκεμβρίου είχε συγκεντρωθεί ως πρώτη δόση 1.925.000 δρχ., ενώ στα τέλη Φεβρουαρίου έφτασε τα 5.000.000 δρχ.³⁶¹ Έντονα διαφημιζόταν το Μεγάλο Πολεμικό Λαχείο οι εισπράξεις του οποίου προορίζονταν για την ενδυνάμωση της Κοινωνικής Πρόνοιας (στήριξη συσσιτίων απόρων και ανέργων, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των ασθενών, ενίσχυση της μητρότητας και της βρεφικής ηλικίας).³⁶²

³⁵⁷ Πρακτικά Δήμου Παγασών, Συνεδρία PB' 9-12-1940 (Πράξη 898).

³⁵⁸ *Νέα Ελλάς*, 15 Ιανουαρίου 1941. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η περίπτωση της τετραετούς Α. Γεωργιάδου που επιδόθηκε με ζήλο στο πλέξιμο μάλλινων καλτσών, *Ταχυδρόμος*, 24 Ιανουαρίου 1941.

³⁵⁹ *Ταχυδρόμος*, 15 Ιανουαρίου 1941.

³⁶⁰ *Η Θεσσαλία*, 21 Νοεμβρίου 1940.

³⁶¹ *Νέα Ελλάς*, 22 Φεβρουαρίου 1941.

³⁶² *Η Θεσσαλία*, 4 Δεκεμβρίου 1940.

Από τον τοπικό Τύπο γίνονταν εκκλήσεις και για τη διακριτική αντιμετώπιση της «κρυφής ή ντροπαλής φτώχειας». Αυτή αφορούσε τους πολίτες οι οποίοι απέφευγαν να εγγραφούν ως άποροι στους ενοριακούς καταλόγους και ειδικά τις μέρες των Χριστουγέννων οι συνθήκες γι' αυτούς θα ήταν πολύ δύσκολες.³⁶³ Όλες οι περιπτώσεις ερανικής προσφοράς έτυχαν μεγάλης στήριξης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Εργατοϋπαλληλικά σωματεία (ένωση αρτεργατών, υπαλλήλων καφενείων και εστιατορίων, μυλεργατών, εργατοτεχνίτες, τεχνίτες μακαρονοποιίας, φορτωτές, μηχανοσιδηρουργοί, καπνεργάτες), σύλλογοι (εκπαιδευτικοί, ορειβατικός σύλλογος, αθλητικοί, σύλλογος οιοπωλών, ιεροψαλτών, Εταιρείας Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων, Λέσχη εργαζόμενου κοριτσιού, «Υπαίθριος Ζωή Βόλου»), εργοστάσια (τσιμεντοβιομηχανία Όλυμπος), συνεταιρισμοί, ενώσεις συνταξιούχων (Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, εκπαιδευτικών, Ταμείο Σύνταξης Νομικών) κινητοποιήθηκαν προσφέροντας ό,τι μπορούσαν στον εθνικό αγώνα. Οι προσφορές των χωριών ήταν συνεχείς σε όλη τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Από το Τρίκερι μέχρι τη Ζαγορά και από τα νησιά των Σποράδων μέχρι τη Σούρπη και τον Πτελεό δε σταμάτησε η συλλογή τους, που ήταν κυρίως κλινοσκεπάσματα, είδη ρουχισμού και διατροφής. Η ύπαιθρος έδωσε τη δική της μάχη, ενώ όλα συγκεντρώνονταν στους κατά τόπους σταθμούς της Χωροφυλακής και στα αστυνομικά τμήματα.

Η ΕΟΝ συμμετείχε στην κινητοποίηση του πληθυσμού, στις ερανικές προσφορές, στην αποστολή αγαθών στο μέτωπο, αναπτύσσοντας και δικές της πρωτοβουλίες προς την ίδια ακριβώς κατεύθυνση. Μία από αυτές αφορά και το «Σπίτι του Στρατιώτου» στο κέντρο της πόλης, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του στα τέλη Ιανουαρίου 1941, ενώ ως υπόδειγμά του λειτούργησε το αντίστοιχο της Αθήνας. Με τις εισφορές των κατοίκων διαμορφώθηκε ένας μικρός και ζεστός χώρος οκτώ κλινών στον οποίο θα μπορούσαν να μείνουν για λίγο οι στρατιώτες που έπαιρναν εξιτήριο από τα τοπικά στρατιωτικά νοσοκομεία ή είχαν άδεια λίγων ημερών.³⁶⁴ Λήφθηκε επίσης μέριμνα και για το «Τσιγάρο του Στρατιώτου», καθώς αποφασίστηκε σε κεντρικά σημεία του Βόλου να τοποθετηθούν κουτιά στα οποία οι πολίτες θα μπορούσαν να αφήνουν τα τσιγάρα τους είτε σε πακέτο είτε χύμα τα οποία θα συγκεντρώνονταν και θα αποστέλλονταν στο μέτωπο.³⁶⁵ Άλλη πρωτοβουλία ήταν το τμήμα της «Φίλοι καί Φίλοι τῶν πτωχῶν», που έχοντας διαιρέσει την

³⁶³ *Νέα Ελλάς*, 21 Δεκεμβρίου 1940.

³⁶⁴ Το «Σπίτι του Στρατιώτου» στους δύο πρώτους μήνες λειτουργίας του είχε φιλοξενήσει 571 στρατιώτες. *Ταχυδρόμος*, 23 Μαρτίου 1941. Στεγάστηκε στο τότε οίκημα Φλωριά απέναντι από το μητροπολιτικό ναό του Αγίου Νικολάου, ενώ χρέη προϊσταμένου εκτελούσε τότε ο Ν. Καραχάλιος, καθηγητής της Εμπορικής Σχολής. *Νέα Ελλάς*, 3 Φεβρουαρίου 1941.

³⁶⁵ *Νέα Ελλάς*, 21 Φεβρουαρίου 1941.

πόλη σε 10 τομείς για αποτελεσματικότερη οργάνωση, απέβλεπε στη στήριξη και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των απόρων πολιτών.³⁶⁶

Ο Δήμος Παγασών ίδρυσε «Γραφείο παρακολουθήσεως ύποθέσεων στρατευθέντων» με σκοπό την εξυπηρέτηση και την παροχή βοήθειας προς τους τραυματίες της πόλης. Οι υπάλληλοί του επισκέπτονταν τρεις φορές την εβδομάδα τους τραυματίες στα στρατιωτικά νοσοκομεία, για να τους βοηθήσουν σε τυχόν απορίες, να τους διευκολύνουν σε προσωπικές υποθέσεις και κυρίως στην επικοινωνία με τους δικούς τους ανθρώπους.³⁶⁷

Από τις 18 Νοεμβρίου άρχισε και η παροχή δωρεάν νομικών υπηρεσιών για τις οικογένειες που διέθεταν επιστρατευμένα μέλη. Ο Δικηγορικός Σύλλογος Βόλου σύμφωνα με την υπ' αριθ. 117135 τηλεγραφική διαταγή του Υπουργείου Δικαιοσύνης ανακοίνωσε τα ονόματα των δικηγόρων, οι οποίοι για χρονικό διάστημα 15 ημερών θα παρείχαν σε αυτές νομικές συμβουλές και δικηγορική προστασία. Μετά την ολοκλήρωσή του ορίζονταν νέοι δικηγόροι τόσο για την περιφέρεια του Πρωτοδικείου Βόλου, όσο και για την περιφέρεια του Ειρηνοδικείου Αλμυρού-Σούρπης.³⁶⁸

Ο ΙΣΜ κατέβαλλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να βοηθήσει και να ανακουφίσει όσους χρειάζονταν τις πολύτιμες υπηρεσίες του. Χρειάστηκε να ξεπεράσει αρκετές δυσκολίες, καθώς πολλά από τα μέλη του και ιδίως εκείνα με την ιδιότητα του χειρουργού επιστρατεύτηκαν ακόμα και μέχρι την ηλικία των 50 ή 60 ετών, ενώ η έλλειψη φαρμάκων και υγειονομικού υλικού λόγω του πολέμου αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα στο έργο του. Όσοι έμειναν πίσω πρόσφεραν δωρεάν τη βοήθειά τους στους άπορους, στα μέλη των οικογενειών που διέθεταν επιστρατευμένους, όπως και στους βομβόπληκτους.³⁶⁹ Ο Βόλος στην περίοδο του πολέμου διέθετε πέντε Στρατιωτικά Νοσοκομεία. Με εξαίρεση το Β' από αυτά στο Αχιλλοπούλειο, τα υπόλοιπα αναγκάστηκαν να λειτουργήσουν σε χώρους που δε διέθεταν τις απαραίτητες νοσηλευτικές υποδομές, στοιχείο που δυσκόλευε την προσπάθεια των γιατρών,³⁷⁰ ενώ σε αυτά πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους οι τεταρτοετείς φοιτητές και οι

³⁶⁶ *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου, *Η Θεσσαλία*, 7 Δεκεμβρίου 1940.

³⁶⁷ *Ταχυδρόμος*, 25 Ιανουαρίου 1941.

³⁶⁸ *Η Θεσσαλία*, 20 Νοεμβρίου 1940.

³⁶⁹ Τσιλιβίδης, ό.π., σ. 11-13. Πρόεδρος του ΙΣΜ ήταν ο οφθαλμίατρος Πανταζής Σταμούλης. Στην εγκύκλιο του προς τους ιατρούς της Μαγνησίας με την έναρξη του πολέμου αναφέρει χαρακτηριστικά: «έν ὄψει τῆς πολεμικῆς καταστάσεως... επικαλούμενος τὰ πατριωτικά τῶν Ἑλλήνων ἱατρῶν αἰσθήματα, καλῶ τούτους... ὅπως προσφέρωσιν τὴν πολῦτιμον αὐτῶν συνδρομὴν...». *Η Θεσσαλία*, 7 Νοεμβρίου 1940.

³⁷⁰ Το Α' Στρατιωτικό Νοσοκομείο στεγάστηκε στο 3^ο Δημοτικό Σχολείο, το Β', όταν οι γερμανικοί βομβαρδισμοί ήταν ανυπόφοροι, μεταφέρθηκε για λίγο από το Αχιλλοπούλειο στο Δημοτικό Σχολείο Κάτω Λεωνίων, το Δημοτικό Νοσοκομείο από την 1^η Νοεμβρίου συνέχισε τη λειτουργία του με 57 κλίνες στο τότε κτίριο Περβανά (Ιωλκού-Αναλήψεως), όπου για χρόνια στεγαζόταν η Νομαρχία Μαγνησίας. Το Δ' στεγάστηκε στο 6^ο Δημοτικό, ενώ το Ε' στην κλινική Γ. Χατζηγεωργίου (Γαλλίας-Καρτάλη). Νίνα Λαδογιάννη, «Το Δημοτικό Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο στα χρόνια του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης (28

τελειόφοιτοι της Ιατρικής Σχολής.³⁷¹ Κανένα δε διέθετε καταφύγιο με αποτέλεσμα στη διάρκεια των βομβαρδισμών ασθενείς, γιατροί και νοσηλευτικό προσωπικό να είναι εκτεθειμένοι στους κινδύνους. Μόνο μπροστά από το Αχιλλοπούλειο είχαν κατασκευαστεί πρόχειρα ορύγματα, όπου κατέφευγαν οι ελαφρά τραυματισμένοι και το προσωπικό. «Κείνη τη μέρα σήμανε συναγερμός. Μας είχαν πει ότι όσοι από τους τραυματίες μπορούσαν να περπατήσουν να πηγαίνουν στα ορύγματα της ακτής ή αλλού. Βλέπεις οι βόμβες πέφταν ‘κατά λάθος’ και σε Νοσοκομεία».³⁷²

Το παράρτημα του ΕΣ στη Μαγνησία κινητοποιήθηκε από την πρώτη στιγμή. Στο νοσοκομείο της πόλης από την προπολεμική περίοδο είχε λειτουργήσει η σχολή διπλωματούχων Αδελφών νοσοκόμων, ετοιμάζοντας τα μέλη της για την περίοδο του πολέμου. Με το πρώτο προσκλητήριο όλες οι Εθελόντριες Αδελφές υπηρέτησαν στα στρατιωτικά νοσοκομεία.³⁷³ Δεν έλειψαν όμως και εκείνες οι γυναίκες που, αν και δεν είχαν δίπλωμα Εθελόντριας Αδελφής, υπηρέτησαν δίπλα στους εναπομείναντες γιατρούς μαθαίνοντας βασικές νοσηλευτικές λειτουργίες ή παρέχοντας βοήθεια στη διαχείριση της καθημερινότητας του νοσοκομείου. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Ν. Σαμαρά: «Έμαθα, βέβαια κι έπλεκα κι εγώ πουλόβερ... Όμως αυτό δεν με ικανοποιούσε. Να κάθομαι και να κουνώ τα χέρια μου! Πλήξη θανάσιμη! Εγώ ήθελα κίνηση, δράση!... Στρώναμε τα κρεβάτια, πλέναμε και ταΐζαμε τους ‘βαρέως’ και οτιδήποτε άλλο χρειαζότανε. Ένα από αυτά... ήταν τα ψώνια... Αγοράζαμε ό,τι μας παραγγέλναν... Τα απογεύματα... γράφαμε γράμματα στους συγγενείς των ‘βαρέων’, αλλά κι αυτών που δεν ήξεραν να γράφουν, που -δυστυχώς- ήσαν τον καιρό εκείνο αρκετοί».³⁷⁴

Το ΛΕΒ δε θα μπορούσε να απουσιάσει από την εθνική προσπάθεια. Ήδη πριν από τον πόλεμο είχε αναπτύξει συνεργασία με την πανελλήνια οργάνωση της ΦΤΣ, την οποία και στέγασαν εντός του Λυκείου, ενώ μετά την έναρξη των επιχειρήσεων τη στήριξαν και οικονομικά με το ποσό των 25.000 δρχ. Η μέριμνά του, σύμφωνα και με τις υποδείξεις του Λυκείου Ελληνίδων Αθηνών, εστιαζόταν στη συγκέντρωση δεμάτων με μάλλινα είδη για τους στρατιώτες, αλλά και στην υλική και ηθική στήριξη των οικογενειών τους.³⁷⁵

Οκτωβρίου 1940-12 Οκτωβρίου 1944)». *Το Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου*, Φίλοι Νοσοκομείου Βόλου, Βόλος, 2007, σ. 161-162

³⁷¹ *Ταχυδρόμος*, 27 Ιανουαρίου 1941.

³⁷² Σαμαρά, ό.π., σ. 40.

³⁷³ Τσιλιβίδης, ό.π., σ. 67-76.

³⁷⁴ Σαμαρά, ό.π., σ. 33-36, 45.

³⁷⁵ Το ΛΕΒ ιδρύθηκε στις 19 Απριλίου 1920 με κεντρικό πρόσωπο την Αικ. Ζίφου και τη στήριξη του τότε Δημάρχου Παγασών Κ. Γκλαβάνη. Βασικός του σκοπός ήταν «ή επαγγελματική, ήθικη και πνευματική μόρφωση των άπορων γυναικών και κορασιών της πόλεως Βόλου και ή περίθαλψη των πτωχών...». Μαρία Σπανού, *Λύκειο των Ελληνίδων Βόλου. Στιγμές και πρόσωπα*, ΛΕΒ, Βόλος, 2012, σ. 30, 54, 88-89, 94.

Σημαντικό μέρος της κινητοποίησης και της φροντίδας που έδειξε η τοπική κοινωνία εισέπραξαν και οι τραυματισμένοι στρατιώτες. Οι τελευταίοι έφταναν στην πόλη κυρίως με τραίνα, αλλά και με πλωτά νοσοκομεία, προέρχονταν από περιοχές της Θεσσαλίας, ιδίως των Τρικάλων, ενώ μικρότερος ήταν ο αριθμός αυτών από το Βόλο. Αποτελούσαν αντικείμενο θερμών και συγκινητικών εκδηλώσεων από τους κατοίκους τόσο κατά την άφιξή τους, όσο και κατά το διάστημα της νοσηλείας τους. Ο Δ. Τσιλιβίδης θυμάται: «Τους έφερναν με τραίνο... προς Λάρισα και όσοι ήταν για Βόλο. Επειδή μέναμε κοντά στο σταθμό... είχα τύχει μια-δυό φορές που γινόταν ... μεγάλη υποδοχή... γυναίκες του Ερυθρού Σταυρού, άλλες απλοϊκές γυναίκες... Θυμάμαι μερικές που βρίσκαν τα λουλούδια... Ήταν τότε φθινόπωρο... τα χρυσάνθεμα... και τους ρίχναν και τους δίναν κουλουράκια... οι καημένοι οι στρατιώτες, οι περισσότεροι παιδιά του λαού, χωριατόπαιδα, συγκινούνταν, ήταν μια συγκινητική ατμόσφαιρα...». Η άφιξη του πλωτού νοσοκομείου αποτελούσε το αποκλειστικό θέμα της ημέρας για την τοπική κοινωνία που γέμιζε ασφυκτικά την παραλιακή λεωφόρο, καθώς τα καταστήματα έκλειναν, οι εργάτες διέκοπταν την εργασία τους, ενώ οι νοικοκυρές εγκατέλειπαν τα σπίτια τους.³⁷⁶

Οι προσφορές της πόλης ήταν συνεχείς και μεγάλη η ανταπόκριση των πολιτών στις εκκλήσεις των ίδιων των στρατιωτών, αλλά και των αρχών για ραδιόφωνα, βιβλία, τσιγάρα, μαστούνια ή οτιδήποτε άλλο θα έκανε πιο άνετη την αποθεραπεία τους. Οι ώρες του επισκεπτηρίου είχαν μετατραπεί σε ένα είδος λαϊκού προσκυνήματος, καθώς πολλοί απλοί άνθρωποι ήταν αυτοί που ήθελαν να τους συναντήσουν και να συνομιλήσουν μαζί τους.³⁷⁷ Οι θάλαμοι των νοσοκομείων έφεραν ονόματα ηρώων του 1821, ενώ οι τραυματίες μετέφεραν μέσω του τύπου τις ευχαριστίες τους προς την τοπική κοινωνία: «... Εὐχαριστοῦμεν τὴν Κοινωνίαν τοῦ Βόλου, ἢ ὅποια μᾶς περιέβαλε μὲ τόσην συμπάθεια ποικιλοτρόπως ἐκδηλωθεῖσα... θά διατηρήσωμεν ὁ καθείς τὴν ὠραιότεραν ἀνάμνησιν διὰ τὴν τόσον πολιτισμένην καὶ τόσον ἀνθρωπιστικῶς προηγμένην κοινωνίαν τοῦ Βόλου».³⁷⁸

Η αλλόθρησκη κοινότητα των Ισραηλιτών (το 1941 αριθμούσε 900 μέλη) λειτούργησε ως αναπόσπαστο τμήμα της τοπικής κοινωνίας, καθώς αναπόφευκτα έγινε δέκτης των πολεμικών ανατροπών. Από τα άρρενα μέλη της τα 71 επιστρατεύθηκαν, όσα έμειναν πίσω βοήθησαν στις δραστηριότητες της ΠΑ, ενώ οι κοπέλες διακρίθηκαν για την

³⁷⁶ *Ταχυδρόμος*, 8 Φεβρουαρίου 1941.

³⁷⁷ *Νέα Ελλάδα*, 8, 21 Φεβρουαρίου 1941. Μέχρι τις αρχές Δεκεμβρίου είχαν νοσηλευτεί περίπου 300 τραυματίες, από τους οποίους συνέχισαν τη νοσηλεία τους οι 115. *Ταχυδρόμος*, 9 Δεκεμβρίου 1940.

³⁷⁸ *Ταχυδρόμος*, 12 Δεκεμβρίου 1940, 24 Ιανουαρίου 1941.

προσφορά τους ως νοσοκόμες ακόμη και στο μέτωπο.³⁷⁹ Η Αρχιρραβινεία ανέλαβε τώρα τη στήριξη των οικογενειών με επιστρατευμένους, διοργάνωσε συσσίτια για τους απόρους της, ενώ ενίσχυε οικονομικά και την πολεμική προσπάθεια με τις προσφορές να ανακοινώνονται στη «Στήλη Τιμής». Επιπλέον, με τις συνεχείς εκκλήσεις που απηύθυνε στάθηκε αρωγός στην εκστρατεία για το πλέξιμο μάλλινων ειδών και ιδίως καλτσών, κάθε φορά τελούσε δοξολογία στη Συναγωγή για τις νίκες του ελληνικού στρατού, ενώ πολύ συχνές ήταν οι επισκέψεις του ίδιου του αρχιρραβίνου, Μωϋσή Συμεών Πέσαχ, στους τραυματισμένους στρατιώτες στα νοσοκομεία της πόλης.³⁸⁰

Μέσα από τις λογοκριμένες εφημερίδες της εποχής αναδεικνύεται η εικόνα μιας κινητοποίησης που αφορά σχεδόν το σύνολο της τοπικής κοινωνίας. Η συμμετοχή παρουσιάζεται να ξεπερνά κοινωνικές διαχωριστικές γραμμές, αφού προερχόταν από όλους: από τον πιο εύπορο μέχρι τον πιο ταπεινό, από την απλή γυναίκα της υπαίθρου μέχρι τις εύπορες κυρίες της αστικής τάξης που πρωταγωνίστησαν στη ΦΤΣ και στο ΛΕΒ, ενώ άγγιξε όλη την περιοχή της Μαγνησίας, από τον πλέον απομακρυσμένο οικισμό και το τελευταίο χωριό μέχρι τον κάτοικο στο κέντρο της πόλης. Ήταν ένα εξάμηνο υλικής και ηθικής συνεισφοράς, που έκανε τον άμαχο πληθυσμό στα μετόπισθεν να αισθάνεται αναπόσπαστος κρίκος της εθνικής προσπάθειας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί το αίσθημα υπερηφάνειας για όλους όσοι συμμετείχαν και να δημιουργηθούν οι ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την εξασφάλιση του αισθήματος της κοινότητας καθιστώντας αρραγές το εσωτερικό μέτωπο. Η Ν. Σαμαρά, εθελόντρια Αδελφή στο Β΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο αναφέρει: «Πολεμούμε κι εμείς, λέγαμε και νιώθαμε υπερήφανες για ό,τι κάναμε... Σιγά-σιγά νιώθαμε πως γινόμασταν όλο και πιο απαραίτητες. Νιώθαμε χρήσιμες, οι τραυματίες μας έδειχναν πολύ αγάπη και σεβασμό κι αυτό μας γέμιζε χαρά, ικανοποίηση και κέφι για δουλειά».³⁸¹

Δεν έλειψαν όμως και οι αντίθετες περιπτώσεις. Εύποροι πολίτες που προσπάθησαν με ψεύτικες προσφορές να δώσουν την εντύπωση της συμμετοχής, να μην ανταποκριθούν στις ερανικές τους υποχρεώσεις, αλλά και κάτοικοι που αδιαφόρησαν στις εκκλήσεις των αρχών. Η δημοσιοποίηση των ονομάτων στον Τύπο κλονίζει την αίσθηση της καθολικής συμμετοχής και συστράτευσης για την τοπική κοινωνία, αφού στις κρίσιμες αυτές στιγμές ορισμένοι λειτούργησαν με κριτήριο το προσωπικό κέρδος και συμφέρον αναδεικνύοντας παράλληλα και τη σημασία του κοινωνικού στιγματισμού,. Αυτός μετατράπηκε στα χέρια

³⁷⁹ Ραφαήλ Φρεζής, *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*, Ωρες, Βόλος, 1994, σ. 79-84.

³⁸⁰ *Η Θεσσαλία*, 4, 22, 30 Νοεμβρίου, 13 Δεκεμβρίου 1940.

³⁸¹ Σαμαρά, ό.π., σ. 26, 50.

των αρχών σε βασικό εργαλείο πίεσης και αντιμετώπισης της παραμικρής διάθεσης για υπεκφυγή και αδράνεια, ώστε τέτοιες συμπεριφορές να καταδικαστούν στη συνείδηση του υπόλοιπου πληθυσμού ως υπονομευτικές προς την εθνική προσπάθεια και πλήρως ασυμβίβαστες με την εικόνα των κρυοπαγημένων, ανάπηρων και τραυματισμένων στα στρατιωτικά νοσοκομεία.

Η διάθεση εθελοντικής προσφοράς ήταν υψηλή και στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα. Στη Μόσχα η ανταπόκριση των κατοίκων ξεπέρασε κάθε προηγούμενο αγγίζοντας τους 200.000, ενώ στην περιφέρειά της υπολογίζονται άλλοι 70.000. Στους χώρους εργασίας, στα σχολεία, στους στρατιωτικούς σταθμούς και στα γραφεία του Κόμματος παρουσιάστηκαν πολίτες όλων των ηλικιών, από 17 έως 55 ετών και ποικίλης κοινωνικής προέλευσης: καλλιτέχνες, εργάτες, σπουδαστές μαζί με τους προϊσταμένους και τους δασκάλους, χωρικοί που είχαν βρεθεί στην πρωτεύουσα μετά την καταστροφική γι' αυτούς κολεκτιβοποίηση (η αναγκαστική κρατικοποίηση της αγροτικής ιδιοκτησίας), ενώ ακόμα και εκείνοι που ως τότε ήταν αντίθετοι ή ειρωνικοί στο καθεστώς παρασύρθηκαν από το ισχυρό κλίμα πατριωτισμού. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση οι αρχές βρέθηκαν απροετοίμαστες στην οργάνωση και διαχείρισή της με αποτέλεσμα τις πρώτες ημέρες απλά να καταγράφουν τα ονόματά των κατοίκων και να τους ζητήσουν να επιστρέψουν στα σπίτια περιμένοντας νέες οδηγίες.³⁸²

Στην Αγγλία οι εξελίξεις στο Μόναχο το 1938 προκάλεσαν την ενίσχυση του εθελοντισμού. Στο Μπρίστολ μόνο στις 24 Σεπτεμβρίου 1938 παρουσιάστηκαν 8.000 εθελοντές για την Π.Α., ενώ μέχρι το Μάρτιο του 1940 ο αριθμός τους σε όλη τη χώρα ξεπέρασε το 1.000.000. Περιλάμβανε ανθρώπους όλων των επαγγελμάτων: εργάτες, καθηγητές, καλλιτέχνες, συνταξιούχοι, με το 90% των μελών της να είναι εργαζόμενοι μερικής απασχόλησης, που πρόσφεραν τις υπηρεσίες μετά το τέλος της εργασίας τους, βοηθώντας στα καταφύγια τα παιδιά, τους ηλικιωμένους, ενώ φρόντιζαν και για την τήρηση της τάξης και της πειθαρχίας κατά την προσέλευση του κόσμου. Η κυβέρνηση σταδιακά άρχισε να στρατιωτικοποιεί το θεσμό με κανόνες, διαταγές, στολές και απαίτηση πειθαρχίας διαμορφώνοντας μία αντιφατική κατάσταση. Ενώ, δηλαδή, η ΠΑ παρουσιαζόταν ως εθελοντική, η πρόσληψη και η διατήρηση στις τάξεις της ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το δείκτη συμμόρφωσης με τους κανόνες στρατιωτικοποίησής της.³⁸³

³⁸² Braithwaite, ό.π., σ. 103-108, 116. Για την κολεκτιβοποίηση, βλ. Mazower, ό.π., σ. 124-126.

³⁸³ Wiggan, ό.π., σ. 51.

Η Εκκλησία με το δικό της τρόπο και τις δικές της δυνάμεις προσπάθησε να συνεισφέρει στην κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας. Στο επίκεντρο των προσπαθειών βρέθηκαν οι οικογένειες των επιστρατευμένων και ιδίως οι πιο πτωχές, τις οποίες στήριξε ηθικά και οικονομικά με τα μέσα που τότε διέθετε, τα χρήματα των ναών και την πώληση των τιμαλφών της αντικειμένων.³⁸⁴ Το μεγαλύτερο βάρος των προσπαθειών σήκωσε το Γενικό Φιλόπτωχο Ταμείο σε συνεργασία με τα ταμεία στις κατά τόπους ενορίες. Ο Επίσκοπος από την πρώτη στιγμή βρέθηκε δίπλα στους κατοίκους οριοθετώντας τις προτεραιότητες: «Ἡ ἐνίσχυσις τῆς Πίστεως εἰς τόν Θεόν καί τήν δικαιοσύνην Αὐτοῦ, ἡ ἔμπνευσις ἐνθουσιασμοῦ ὑπέρ τῆς μαχομένης Πατρίδος καί ἡ πειθαρχία εἰς τὰς ἀνωτέρας Ἀρχάς».³⁸⁵ Προέτρεπε διαρκώς τους ιερείς να συνεργαστούν με τους κατοίκους στις κατά τόπους ενορίες, να επισκέπτονται διαρκώς τις οικογένειες που διέθεταν επιστρατευμένα μέλη και να τους παρέχουν κάθε δυνατή στήριξη σε ζητήματα διατροφής, ρουχισμού και εξασφάλισης φαρμάκων.³⁸⁶ Συνεχείς ήταν οι εκκλήσεις της Μητρόπολης προς τους εύπορους πολίτες για μεγαλύτερη οικονομική συνεισφορά από την πλευρά τους, για τη συμμετοχή όλων των κατοίκων στο πλέξιμο μάλλινων ειδών με τη συνεργασία και του ΛΕΒ, ενώ συχνή ήταν και η αλληλογραφία με τους στρατιώτες στο μέτωπο μέσω της αποστολής βιβλίων θρησκευτικού περιεχομένου. Με εγκυκλίους που εξέδιδε παρότρυνε και αυτή όσους είχαν μείνει στην ύπαιθρο να προχωρήσουν στη σπορά των χωραφιών για εκείνους που είχαν επιστρατευτεί,³⁸⁷ ενώ συχνή ήταν και η παρουσία της στα νοσοκομεία της πόλης, για να συμπαρασταθεί στους τραυματίες στρατιώτες. Μάλιστα, το υπ' αριθμ. 12 ειδικό φυλλάδιο της Ιεράς Μητροπόλεως με τίτλο «Πατρικαί καί πονετικά συστάσεις πρός τόν ἡρωϊκῶς τραυματισθέντα Ἑλληνα στρατιώτην», τυπώθηκε και ταχυδρομήθηκε σε εκατοντάδες αντίτυπα προς τα στρατιωτικά νοσοκομεία της χώρας.³⁸⁸

Μετά από κάθε βομβαρδισμό βρισκόταν δίπλα στους βομβόπληκτους συμπολίτες για την ψυχολογική και υλική τους ανακούφιση. Άλλωστε, το υπόγειο του Αγίου Νικολάου αποτέλεσε το βασικό καταφύγιο για τον εμπορικό κόσμο στο κέντρο της πόλης, ενώ στη διάρκεια των συναγερμών οι θύρες του ναού παρέμεναν ανοιχτές για το κοινό. Στον

³⁸⁴ Ιωακείμ, ό.π., σ. 6-7.

³⁸⁵ Στο *ίδιο*, σ. 6. Το Γενικό Φιλόπτωχο ιδρύθηκε το 1936 με πρωτοβουλία του Ιωακείμ και απέβλεπε στη διατροφική στήριξη των αρρώστων, των ηλικιωμένων και των μικρών παιδιών. Στο *ίδιο*, σ. 43.

³⁸⁶ *Η Θεσσαλία*, 22 Νοεμβρίου 1940.

³⁸⁷ Όσοι δε συμμορφώνονταν στην έκκληση των αρχών για την καλλιέργεια κτημάτων των στρατευθέντων αγροτών θα παραπέμπονταν σε στρατοδικείο. *Η Θεσσαλία*, 22 Νοεμβρίου 1940.

³⁸⁸ Ιωακείμ, ό.π., σ. 7-9.

απολογισμό της εκκλησιαστικής προσφοράς για την εμπόλεμη περίοδο ο Ιωακείμ σημειώνει: «Καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος τούτου... δέν ἐπαύσαμεν νά ὀμιλῶμεν ἐντός καί ἐκτός τῶν ναῶν... διά νά κρατηθῆ τό θάρρος τοῦ λαοῦ καί ἀμείωτος ἡ πίστις καί ἡ ἐλπίς αὐτοῦ πρὸς τόν Θεόν...».³⁸⁹ Ο ἴδιος ο Μητροπολίτης δίνοντας το παράδειγμα δεν ἔφυγε ἀπό το Βόλο σε ὅλη τη διάρκεια του πολέμου. Αναγκάστηκε νά φύγει πρὸς τὸν Ἅγιο Γεώργιο, λίγο ἐξω ἀπὸ τὴν πόλη, μόνο τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ, ὅταν οὖν γερμανικοὶ βομβαρδισμοὶ εἶχαν φτάσει στο ἀποκορύφωμά τους.³⁹⁰ Ο Δ. Τσιλιβίδης θυμάται: «Ο Δεσπότης μετὰ ἀπὸ κάθε βομβαρδισμό ἐβγαίνει ἐξω. Ἡ ἐκκλησία ἔκανε ὅ,τι μπορούσε. Εἶχε τὸ Γενικὸ Φιλόπτωχο, τὰ ἐνοριακὰ φιλόπτωχα καὶ οὖν ἐκκλησίες ἦταν ζωντανές... οὖν παπάδες ἦταν ὅλοι στὴ θέση τους, κανένας δεν ἔφυγε, ὅπως δεν ἔφυγε καὶ ο ἴδιος ο Ἐπίσκοπος... Εἶχε ὀργανώσει τὸν κόσμον της, ὥστε νά ἐπικοινωνεῖ με τὰ σπίτια τῶν στρατευμένων, νά ἀνιχνεύει τὴν ἀνάγκη τους... ἔχασαν τὸν προστάτη τους, εἶχαν προβλήματα διάφορα νομικά, υγείας, οικονομικά καὶ σ' αὐτὸ μῆκε ὀργανωμένα ἡ Ἐκκλησία».

³⁸⁹ Στὸ ἴδιο, σ. 12.

³⁹⁰ Στὸ ἴδιο, σ. 10.

Η είσοδος των Γερμανών

Γιατί ν' αρχίσει μονομιᾶς αὐτή ἡ ἀνησυχία
κ' ἡ σύγχυσις. (Τὰ πρόσωπα τί σοβαρά πού ἐγίναν).
Γιατί ἀδειάζουν γρήγορα οἱ δρόμοι κ' ἡ πλατέες,
Κι ὄλοι γυρνοῦν στά σπίτια τους πολύ συλλογισμένοι;
..... Γιατί οἱ βάρβαροι θα φθάσουν σήμερα.³⁹¹

Η αντίστροφη μέτρηση για την πρωτεύουσα της Μαγνησίας ξεκίνησε στις 6 Απριλίου 1941. Η γερμανική επίθεση προχώρησε με τους συνήθεις γρήγορους ρυθμούς της, αφού στις 9 Απριλίου παραδόθηκε η Θεσσαλονίκη και 10 μέρες αργότερα η Λάρισα. Ο Βόλος με ακόμα μεγαλύτερη ένταση έζησε τώρα στιγμές προηγούμενων μηνών με τον πανικοβλημένο πληθυσμό να εγκαταλείπει με κάθε μέσο την πόλη. Από το Σάββατο του Λαζάρου (12 Απριλίου) η συχνότητα και η διάρκεια των συναγερμών ξεπέρασαν κάθε προηγούμενο, ενώ στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας η πόλη βομβαρδιζόταν σε καθημερινή βάση.³⁹² Ο Τύπος προσπαθούσε να καθησυχάσει τους τρομοκρατημένους κατοίκους απευθύνοντας εκκλήσεις: «Πολίται μή πιστεύετε εις τὰς κακοβούλους διαδόσεις, πού ἀποσκοποῦν νά χαλαρώσουν τό ἠθικόν σας. Ἐπανέλθετε εις τὰς ἐργασίας σας καί ἐπιδείξετε ψυχραιμίαν...». Ο Φρούραρχος της πόλης, Ν. Βάσσος, προσπαθούσε με τη σειρά του να τονώσει και αυτός το ηθικό των πολιτών θεωρώντας αδικαιολόγητη την έκρηξη πανικού και τη φυγή προς την ύπαιθρο, αφού ο στρατός στο μέτωπο αντιμετώπιζε τους νέους εισβολείς και να αποτρέψει το κλίμα ηττοπάθειας ως αποτέλεσμα ανυπόστατων διαδόσεων. Τα κρούσματα απειθαρχίας και κλοπών έκαναν την εμφάνισή τους στους κόλπους της τοπικής κοινωνίας, με το Φρουραρχείο να προειδοποιεί ότι δε θα διστάσει να χρησιμοποιήσει ακόμα και τα όπλα για την επιβολή της τάξης.³⁹³ Ήταν ένα Πάσχα διαφορετικό από τα προηγούμενα. Το

³⁹¹ Κ. Π. Καβάφης, «Περιμένοντας τους βαρβάρους», στο Σόνια Ιλίνσκαγια, *Κ. Π. Καβάφης. Απαντα τα ποιήματα*, Νάρκισσος, Αθήνα, 2003, σ. 58-59.

³⁹² Για τη συχνότητα των συναγερμών βλ. υποσημ. 192. Ένας από τους οκτώ συναγερμούς της 13^{ης} Απριλίου είχε διάρκεια δύο ώρες, ενώ ένας από τους πέντε της 18^{ης} 3 ώρες και 30 λεπτά. Οι επτά γερμανικοί βομβαρδισμοί από την Κυριακή των Βαΐων μέχρι την Κυριακή του Πάσχα (13, 14, 15, 16, 19 και 20 Απριλίου) διακρίνονταν από ακρίβεια και ήταν ισχυρότεροι από τους ιταλικούς. Σε αντίθεση με τους τελευταίους δεν έπληξαν το πολεοδομικό συγκρότημα (με εξαίρεση αυτόν της 16^{ης} Απριλίου), αποσκοπώντας κυρίως στην απόληψη ναρκών στο λιμάνι, στην καταστροφή των αντιαεροπορικών πυροβόλων της παραλίας, των αγγλικών αποθηκών τροφίμων και των αποθηκών καπνού. *Ταχυδρόμος*, 18 Μαΐου 1941. Ο τελευταίος βομβαρδισμός στις 20 Απριλίου κατέστρεψε τα βαγόνια πετρελαίου στο σιδηροδρομικό σταθμό καίγοντας ολοσχερώς τέσσερα από αυτά, ενώ η καπναποθήκη Μαρσάγγου καϊγόταν επί 15 ημέρες καταστρέφοντας καπνά αξίας 20.000.000 δραχμών. Ιωακείμ, ό.π., σ. 19. Στην αεροπορική επιδρομή της 13^{ης} Απριλίου, όπου συμμετείχαν 14 αεροπλάνα, βυθίστηκαν στο λιμάνι της πόλης το βρετανικό εμπορικό πλοίο «City of Karachi» 7.140 τόνων και το νορβηγικό τάνκερ «Brattdal» 4.961 τόνων. Shores, Cull και Malizia, ό.π., σ. 568.

³⁹³ Κοινή έκδοση *Θεσσαλίας, Ταχυδρόμου*, 19 Απριλίου 1941.

κατανυκτικό κλίμα των Άγιων ημερών είχε χαθεί οριστικά, καθώς οι ιερές ακολουθίες πραγματοποιήθηκαν μόνο την ημέρα υπό ασφυκτική πίεση και με λίγους πιστούς να τις παρακολουθούν, ενώ την Κυριακή του Πάσχα η λειτουργία τελέστηκε με πολύ μεγάλη δυσκολία και με ελάχιστο ακροατήριο.³⁹⁴

Το μόνο που απέμενε ήταν η παράδοση της πόλης. Ο Μητροπολίτης και ο Δήμαρχος Παγασών ζήτησαν από τον τοπικό Γερμανό πρόξενο, Έλμουτ Σέφελ, να μεσολαβήσει στη γερμανική στρατιωτική διοίκηση Λάρισας, ώστε να σταματήσει κάθε σκέψη επίθεσης προς το Βόλο που ήταν πλέον αφρούρητη πόλη. Η απόφαση παράδοσης λαμβάνεται από κοινού με τον Υποδιοικητή Χωροφυλακής, Η. Πολίτη, «... άπεφασίσαμεν... νά συναντήσωμεν τόν φθάσαντα Γερμανόν άξιωματικόν καί νά παραδώσωμεν αὐτῷ καί τυπικῶς τήν πόλιν. Ἐπιβάντες δέ καί οἱ τρεῖς μοτοσυκλέτας έξετελέσαμεν, έμοῦ ὡς Μητροπολίτου ὀμιλοῦντος, μοιραίως τά άποφασισμένα, ανταλλάξαντες μόνον ψυχράς τινας φράσεις άνευ χειραψίας μετά τοῦ νεαροῦ Γερμανοῦ άξιωματικοῦ, ὅστις διέταξε νά άνυψωθῆ παρά τήν Ἑλληνικήν καί ἤ Γερμανική σημαῖα εἰς τό Δημαρχεῖον...».³⁹⁵ Η θλιβερή ανακοίνωση στον Τύπο ήταν λακωνική: «Ἡ πόλις τοῦ Βόλου εἶναι από σήμερον (21 Ἀπριλίου) εἰς Γερμανικάς χεῖρας».³⁹⁶

Αυτός ήταν ο επίλογος για την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας. Ο ενθουσιασμός και η υπερηφάνεια της 28^{ης} Οκτωβρίου, οι νίκες στο μέτωπο, το αίσθημα της ασφάλειας και το δικαίωμα στην ελπίδα που αυτές δημιούργησαν, οι πανηγυρισμοί στο κέντρο της πόλης, το αίσθημα της εθνικής ανάτασης και η κινητοποίηση προσφοράς ενός ολόκληρου αστικού κέντρου αποτελούσαν πια παρελθόν. Σε μία κοινωνία, όπου επικρατούσε απογοήτευση για την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων οι κάτοικοι ετοιμάζονταν για την αβάστακτη συμβίωση με τους νέους κατακτητές. Ο Δ. Τσιλιβίδης συνοψίζει για την περίοδο: «Ήταν ένα μείγμα ενθουσιασμού, απογοήτευσης, ανησυχίας για το αύριο, πικρίας, γιατί ξέραμε ότι θα έρχονταν οι Ιταλοί που τους θεωρούσαμε ανάξιους νικητές, ... με την πλάτη κάποιου άλλου, πικρίας για μια ήττα που δεν ήταν ήττα, αλλά υποταγή σε μια ανώτερη βία που δεν μπορούσες να την αντιμετωπίσεις...». Η σκληρή, τριπλή κατοχή της χώρας (γερμανική, ιταλική, βουλγαρική) περιλάμβανε στο Βόλο τις δύο πρώτες. Ακολούθησε ένα επώδυνο, πολύμηνο διάστημα μέχρι την απελευθέρωση της πόλης στις 19 Οκτωβρίου 1944, που στάθηκε ανήμπορο να αμβλύνει περαιτέρω τις εξασθενημένες λόγω του πολέμου πολιτικές αντιπαλότητες, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει η επώδυνη περιπέτεια του Εμφύλιου πολέμου.

³⁹⁴ Ιωακείμ, ό.π., σ. 19.

³⁹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 20.

³⁹⁶ Κοινή έκδοση *Θεσσαλίας, Ταχυδρόμου*, 24 Απριλίου 1941.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το εξάμηνο από τον Οκτώβριο του 1940 μέχρι τον Απρίλιο του 1941 αποτέλεσε για το Βόλο των 55.000 κατοίκων ένα ξεχωριστό διάστημα. Όπως και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της χώρας, η πρωτεύουσα της Μαγνησίας βρέθηκε στη δίνη των αεροπορικών βομβαρδισμών, εκτέθηκε στη βία τους, έζησε με έντονο τρόπο τις ευχάριστες και τις δυσάρεστες στιγμές του. Παρακολούθησε με αγωνία τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, ενθουσιάστηκε από τις πρώτες επιτυχίες, υποδέχτηκε και περιέθαλψε τους τραυματίες του μετώπου, ήλπιζε σε καλύτερες μέρες, αλλά τελικά την άνοιξη του 1941 διαψεύστηκε.

Το κλειδί για την ερμηνεία της αστικής συμπεριφοράς είναι ο χαρακτήρας της ελληνοϊταλικής σύρραξης. Δεν αποτελεί συχνό φαινόμενο στη στρατιωτική ιστορία η έναρξη ενός πολέμου να αγκαλιάζεται από την πρώτη στιγμή από τους πολίτες ενός κράτους, αν και όλοι είχαν πλήρη επίγνωση των ανθρωπίνων απωλειών, των στερήσεων, των σαρωτικών ανατροπών στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο και των περιορισμών στο χώρο των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων που αυτός συνεπάγεται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η ένοπλη σύγκρουση αποτελούσε το τελευταίο στάδιο μιας αλαζονικής ιταλικής πολιτικής διαρκούς προκλητικότητας, που στους πολίτες της μικρής μεσογειακής χώρας προκάλεσε συσσωρευμένα αισθήματα ταπείνωσης, οργής και αναζήτησης μιας ευκαιρίας ανατροπής της. Επιπλέον, η αίσθηση του δικαίου που από την αρχή περιέβαλλε την εθνική προσπάθεια συσπείρωσε τους Έλληνες γύρω από το μέχρι τότε αμφίβολης δημοτικότητας καθεστώς, ανύψωσε το ηθικό, ενίσχυσε την αποφασιστικότητά τους και την πίστη στην τελική νίκη. Ξύπνησε στις ανθρώπινες συνειδήσεις το διαχρονικά δημοφιλές, θρησκευτικό δίπολο του «Δαβίδ και του Γολιάθ», όπως επίσης και το στερεότυπο του μικρού και αδικημένου αντιπάλου που ορθώνει το ανάστημά του ενάντια σε μια δύναμη αριθμητικά μεγαλύτερη από τη δική τους, συνώνυμη της κατάκτησης και της εθνικής προσβολής.

Τα παραπάνω στοιχεία ερμηνεύουν την προσήλωση του αστικού κέντρου στην εθνική προσπάθεια και τη συμμόρφωσή του στο ασφυκτικό πλαίσιο που επιβλήθηκε, παρά τις έντονες αλλαγές που προκλήθηκαν στην καθημερινότητά του. Παράλληλα, διευκόλυναν και το έργο των τοπικών φορέων εξουσίας, όπως ήταν οι αρχές ασφαλείας και η ΔΠΑ, ώστε να εξασφαλίσουν από τους πολίτες την πιστή τήρηση των απαγορεύσεων και των περιορισμών που οι εμπόλεμες συνθήκες συνεπάγονταν. Αυτή η εξέλιξη ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση που θα οδηγούσε στο συντονισμό αρχόντων και αρχομένων και έναν από τη φύση του δίκαιο αγώνα, όπως αυτός φαινόταν στα μάτια της τοπικής κοινωνίας, στην τελική δικαίωση.

Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης ήταν αυτό που διαμόρφωσε τους καθημερινούς ρυθμούς, την οικονομική και κοινωνική ζωή του αστικού κέντρου. Αποτέλεσε μία νέα, διευρυμένη μορφή εξουσίας, απόλυτα δικαιολογημένη λόγω του πολέμου, η οποία μετατράπηκε σε ρυθμιστή του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, σε ανώτατο κριτή και δικαστή ακόμα και της παραμικρής απόκλισης στις διαταγές των αρχών. Κύρια αποστολή του ήταν η επιβολή και η διατήρηση της στρατιωτικής πειθαρχίας στα μετόπισθεν, η ευθυγράμμιση του άμαχου πληθυσμού με τον αγώνα της πρώτης γραμμής, καθώς οι ανάγκες των ενόπλων δυνάμεων μετατράπηκαν πλέον σε ανάγκες εθνικές.

Ενώ ο βαθμός κινητοποίησης των υπευθύνων για την πολεμική προσαρμογή της πόλης μετά την κήρυξη του πολέμου έδειξε να εξαντλεί όλες τις υπάρχουσες οικονομικές δυνατότητες και όλους τους εφικτούς τρόπους, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο και για την προπολεμική περίοδο. Η έναρξη των επιχειρήσεων βρήκε το Βόλο με ελάχιστες υποδομές στο χώρο της ΠΑ. Όπως στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, έτσι κι εδώ, οι ευσεβείς πόθοι για την αποφυγή του πολέμου, το μεγάλο κόστος των απαιτούμενων έργων προπαρασκευής και η δυσκολία κινητοποίησης των κατοίκων στη διάρκεια της ειρηνικής περιόδου λειτούργησαν ανασταλτικά. Αποφάσεις ελήφθησαν, αλλά δεν εφαρμόστηκαν καθόλου ή εφαρμόστηκαν μερικώς. Κλειστά, κοινόχρηστα καταφύγια στην πόλη δεν υπήρχαν, ενώ η εύκολη και ανέξοδη λύση των ορυγμάτων προπολεμικά δεν εφαρμόστηκε. Βέβαια, η παρουσία τους θα είχε περισσότερο ψυχολογικό αντίκτυπο περιορίζοντας κυρίως την επιζήμια για την αστική οικονομική ζωή διαρροή του πληθυσμού προς την ύπαιθρο. Άλλωστε, και ο μικρός αριθμός των ανθρώπινων απωλειών στην πόλη λόγω των βομβαρδισμών σ' ένα μεγάλο ποσοστό οφειλόταν όχι στην έλλειψή τους, αλλά στην πλημμελή εφαρμογή των υποδείξεων από την πλευρά των κατοίκων.

Μετά, όμως, την 28^η καταγράφεται άμεση ενεργοποίηση από την πλευρά κυρίως του Δήμου Παγασών, σε συνεργασία και με τους άλλους φορείς (Νομάρχης Λάρισας, Έπαρχος, Τοπική Επιτροπή Παθητικής Αεράμυνας, Μητρόπολη Δημητριάδος), ώστε να εγγυηθούν τη ζωή και την περιουσία των κατοίκων και να τους ανακουφίσουν με όποιον τρόπο μπορούσαν από τις συνέπειες του πολέμου. Δημοτικές πιστώσεις ακυρώθηκαν και μεταφέρθηκαν άμεσα για τη δημιουργία ορυγμάτων και καταφυγίων, για την οικονομική στήριξη των απόρων και των ανέργων, για την περίθαλψη και την ανακούφιση των βομβόπληκτων. Η προσπάθεια ενημέρωσης του κοινού ήταν συνεχής και οι υποδείξεις για την προσαρμογή του παρέχονταν διαρκώς μέσω του τοπικού Τύπου. Οι αρχές της πόλης δεν ήταν μόνο συνεπείς ως προς την επιβολή του νέου αυστηρού πλαισίου στους καθημερινούς ρυθμούς των πολιτών, αλλά και στην προσεκτική επιτήρησή του. Η παραμικρή απόκλιση στις υποδείξεις της ΔΠΑ ή στις

αγορανομικές διατάξεις (καταγράφηκαν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις) παραπεμπόταν αμέσως στη δικαιοδοσία των στρατοδικείων και ακολουθούσε η δημοσιοποίηση των ποινών στις εφημερίδες της πόλης προς συμμόρφωση και παραδειγματισμό των υπολοίπων. Ο κοινωνικός στιγματισμός αποτέλεσε ένα όπλο στα χέρια τους, για να διατηρήσουν την καθολική πειθάρχηση των κατοίκων στους περιορισμούς, προϋπόθεση αυτονότη για τη διεξαγωγή του πολέμου στο εσωτερικό μέτωπο.

Η κινητοποίηση και η προσφορά της τοπικής κοινωνίας χαρακτηρίστηκε από τη συμμετοχή των πολιτών. Αυτή περιλάμβανε όλες τις κοινωνικές ομάδες, τους φορείς, τους συλλόγους, τις περιοχές της τότε Επαρχίας Βόλου–Αλμυρού, ήταν συνεχής στη διάρκεια του εξαμήνου, δίνοντας τη δυνατότητα στους άοπλους στρατιώτες των μετόπισθεν να βιώσουν και οι ίδιοι με το δικό τους τρόπο την ένοπλη σύρραξη, να νιώσουν αναπόσπαστο τμήμα της, να αισθανθούν υπερήφανοι. Πολύ γρήγορα μετατράπηκε σε μία διέξοδο για την υπό επιτήρηση, εμπόλεμη τοπική κοινωνία, ώστε να δραστηριοποιηθεί και να αναλάβει πρωτοβουλίες. Ήταν ένας τρόπος για να καλλιεργηθεί το αίσθημα της κοινότητας με τις αξίες της ομοψυχίας και της συλλογικότητας να κυριαρχούν, καθώς υποχώρησε το εγώ και αναδείχθηκε το εμείς. Δεν έλειψαν, όμως, και τα περιστατικά άρνησης που υπονομεύουν την εικόνα της καθολικής και ομόθυμης προσφοράς για τους κατοίκους του αστικού κέντρου. Αυτά αφορούσαν εργολάβους απρόθυμους να βοηθήσουν στο έργο της ΠΑ και πολίτες οι οποίοι δεν ανταποκρίθηκαν στις εκκλήσεις των αρμόδιων φορέων, όταν ζητήθηκε η συνδρομή τους ή διακρίνονταν από έλλειψη κατανόησης. Η τελευταία περίπτωση αφορά εκείνους που πεισματικά και παρά τις υποδείξεις των αστυνομικών αρχών διατηρούσαν υψηλές τις τιμές των ενοικίων στα σπίτια και στα καταστήματα επιδιώκοντας, όπως και ορισμένοι εργολάβοι, την εξασφάλιση κέρδους μέσα σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης. Στο επίκεντρο των εκκλήσεων, αλλά και των προειδοποιήσεων βρέθηκαν οι εύποροι της πόλης, καθώς ανάμεσά τους κάποιοι προσπάθησαν να αποφύγουν τις ερανικές υποχρεώσεις και με προσφορές κατώτερες των οικονομικών τους δυνατοτήτων να δώσουν την εντύπωση της συμμετοχής και της συστράτευσης. Και σε αυτή την περίπτωση η γνωστοποίηση ή η απειλή της γνωστοποίησης των ονομάτων στις τοπικές εφημερίδες αξιοποιήθηκε από τις αρχές ως μέσο περιορισμού τέτοιων φαινομένων, που συνιστούσαν στη συνείδηση των κατοίκων του αστικού κέντρου παραδείγματα προς αποφυγή.

Η πρωτεύουσα της Μαγνησίας αποτελεί μία μικρογραφία της εξάμηνης εθνικής προσπάθειας στα μετόπισθεν. Ένας κρίκος στην αλυσίδα των αστικών κέντρων της χώρας που συμμετείχαν αθόρυβα στον «παράλληλο πόλεμο» σε σχέση με εκείνον της πρώτης γραμμής. Προσαρμόστηκε στο καθεστώς έκτακτης ανάγκης που της επιβλήθηκε, βίωσε τις

εμπόλεμες ανατροπές, κινητοποιήθηκε, για να προσφέρει οτιδήποτε μπορούσε στα όρια των δυνατοτήτων της. Η θετική πορεία του ελληνοϊταλικού πολέμου, δεκαοκτώ περίπου χρόνια μετά το φθινοπωρινό, εθνικό ναυάγιο στην προκυμαία της Σμύρνης, επιβεβαίωσε την ικανότητα της χώρας να απορρίπτει, να αντιστέκεται, να αγωνίζεται, να ελπίζει. Μια πολιτικά τραυματισμένη κοινωνία και μία στρατιωτικά ξεγραμμένη χώρα ενώθηκαν, πάλεψαν με τα δικά τους μέσα αφήνοντας υποσχέσεις για ένα ελπιδοφόρο, συλλογικό ξεκίνημα στο άμεσο μέλλον με τα έμπρακτα αποτελέσματα της εθνικής ομοψυχίας να έχουν κατατεθεί στις ελληνοαλβανικές οροσειρές. Ήταν μία εξέλιξη που δικαιολογημένα δημιούργησε υποσχέσεις και προοπτικές, οι οποίες, όμως, διαψεύστηκαν από την Κατοχή και τη διχαστική περιπέτεια της εμφύλιας σύρραξης.

ΠΗΓΕΣ/ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Αρχειακές πηγές:

Μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις

- Τσιλιβίδης Δημήτριος
- Καλορίζος Αλέξανδρος

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ)

- Φάκελοι 765, 787

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) Βόλος

- Φάκελοι 908, 909
- Δελτίον Ε.Β.Ε. Βόλου, τχ. 33, 179-180, 189-190

Αρχείο Ληξιαρχείου Δήμου Βόλου

- 437/Α'/1939 – 60/Α'/1941
- 1043/Β'/1939 – 290/Α'/1941
- 606/Β'/1939 – 253/Α'/1941

Πρακτικά «Ασύλου Παιδιού Βόλου»

- Πράξη 1^η 10-10-1939

Αρχείο Δήμου Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι.)

Πρακτικά Διοίκησης Επιτροπής Παγασών

- Τόμ. 23^{ος}, Από 27^{ης} Ιανουαρίου 1939 – 21^{ης} Μαρτίου 1940
- Τόμ. 24^{ος}, Από 21^{ης} Μαρτίου 1940 – 19ης Μαρτίου 1941
- Τόμ. 25^{ος}, Από 19ης Μαρτίου 1941 – 27^{ης} Μαΐου 1942

Εφημερίδες

- *Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*
- *Η Θεσσαλία*
- *Μακεδονία*
- *Νέα Ελλάδα*
- *Ταχυδρόμος*

II. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία – Περιοδικά:

- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
- Αποστολάκου, Λητώ, «Όψεις της εργατικής κίνησης στο Βόλο στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα» στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2004, σ. 155-163.
- Beevor, Antony, *Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος 1936-1939*, Γκοβόστης, Αθήνα, 2006.
- Berstein, Serge και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, (3 τόμοι), Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Βόγλης, Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014.
- Γκράτσι, Εμμανουέλε, *Η αρχή του τέλους. Η επιχείρηση κατά της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα, 1980.
- Davies, Norman, *Η Ευρώπη σε πόλεμο. Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του Φασισμού 1939-1945*, (2 τόμοι), Ιωλκός, Αθήνα, 2008.
- Δημόγλου, Αίγλη, «Συγκρότηση και εξέλιξη της βιομηχανίας του Βόλου» στο Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος, Αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 119-138.
- , Αίγλη, (επιμ.) *Βόλος, ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, (2 τόμ.), ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 1999.
- , Αίγλη, «Η τοπική πολιτική σκηνή», *Ιστορικά*, 66, 2001, σ. 18-23.
- Evans, Richard, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Κ. Π. Καβάφης. Άπαντα τα ποιήματα*, Νάρκισσος, Αθήνα, 2003.
- Ιωακείμ, Μητροπολίτου Δημητριάδος, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα, 1950.
- Καιροφύλας, Γιάννης, *Η Αθήνα του 40 και της Κατοχής*, Φιλιπότης, Αθήνα, 1986.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40. Οι σχέσεις της Ελλάδος με τη Βρετανία (1935-1941)*, Το Βήμα, Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009.
- Κολιού, Νίτσα, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, (2 τόμοι), Βόλος, 1991.
- Κονταξή, Αναστασία, «Η εγκατάσταση και η ένταξη των Μικρασιατών προσφύγων στο Βόλο» στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2004, σ. 169-179.
- Κούκουνας, Δημοσθένης, *Ιστορία της κατοχής*, (2 τόμοι), Λιβάνης, Αθήνα, 2013.

- Κωστής, Γιάννης, «Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου. Από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα». *Έν Βόλω*, 21, 2006, σ. 29-33.
- Λαδογιάννη, Νίνα, «Το Δημοτικό Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο στα χρόνια του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης (28 Οκτωβρίου 1940-12 Οκτωβρίου 1944)», *Το Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου*, Φίλοι Νοσοκομείου Βόλου, Βόλος, 2007, σ. 159-197.
- Λέφας, Χρήστος, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα, 1942.
- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1993.
- Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*. (δ΄ έκδοση), Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.
- Μαΐσκι, Ιβάν, *Ο Πόλεμος (Αναμνήσεις Σοβιετικού Πρεσβευτή)*, Γνώσεις, Αθήνα, 1983.
- Μαλούτας, Θωμάς, (επιμ.), *Βόλος, Αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Marabini, Jean, *Η καθημερινή ζωή στο Βερολίνο την εποχή του Χίτλερ*, Παπαδήμας, Αθήνα, 1992.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941 – φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1993.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος, «Οι εθνικές μειονότητες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 9-34.
- Μεταξάς, Ιωάννης, *Λόγοι και σκέψεις 1936-1941*, (2 τόμοι), Γκοβόστης, Αθήνα, 1969.
- , Ιωάννης *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, (8 τόμοι), Γκοβόστης, Αθήνα, 1972.
- Μουγογιάννης, Γιάννης, «Επιτεύγματα του Βολιώτικου πολιτισμού 1923-1955», στο Χ. Χαρίτος (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2004, σ. 247-261.
- Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του, από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Πυρσός, Αθήνα, 1945.
- Παπαστράτης, Προκόπης, «Εξωτερική πολιτική» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 259-291.
- Πετράκη, Μαρίνα, *1940 – Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Πατάκης, Αθήνα, 2014¹.

- , Μαρίνα, *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά, Η Καθημερινή*, 2014².
- Πετρίδης, Παύλος, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, (3 τόμοι), Γκοβόστης, Αθήνα, 2000.
- Πρασσά, Αννίτα, «Το Άσυλο Παιδιού Βόλου (1922-1996)», *Έν Βόλω*, 21, 2006, σ. 52-57.
- Σαμαρά, Νίκη, *Εξήντα αληθινές ιστορίες*, (γ' έκδοση), Ωρες, Βόλος.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία, Αθήνα, 1992.
- Shores, Christopher, Brian Cull και Nicola Malizia, *Ο Αεροπορικός Πόλεμος στην Ελλάδα 1940-41. Από την Ήπειρο και τη Μακεδονία έως την μάχη της Κρήτης*, Eurobooks, Αθήνα, 2009.
- Σίρερ, Γουίλιαμ, *Ημερολόγιο του Βερολίνου*, (2 τόμοι), Πάπυρος, Αθήνα, 1997.
- Σπανού, Μαρία, *Λύκειο των Ελληνίδων Βόλου. Στιγμές και πρόσωπα*, Λ.Ε.Β., Βόλος, 2012.
- Τερζάκης, Άγγελος, *Ελληνική εποποιία 1940-1941, Το Βήμα, Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, 2009.
- 4 Αυγούστου 1936 – 4 Αυγούστου 1940. Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, (4 τόμοι), Έκδοσις 4^η Αυγούστου, Αθήνα, 1940.
- Τζαφλέρης, Νίκος, *Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2007.
- Τζονς, Μάικλ, *Λένινγκραντ. Η πολιορκία (1941-1944)*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2008.
- Τριάντου, Ελένη, *Ο Βόλος μέσα από την ομίχλη του χρόνου*, Γραφή, Βόλος, 1994.
- Τσιλιβίδης, Δημήτρης, *Οι υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και στην Κατοχή*, ΙΣΜ, Βόλος, 2003.
- Τσώρτσιλ, Ούνιτσον, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, (6 τόμοι), *Η Καθημερινή*, Γκοβόστης, Αθήνα, 2010.
- Φουντανόπουλος, Κώστας, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 295-334.
- Φρεζής, Ραφαήλ, *Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου*, Ωρες, Βόλος, 1994.
- Χανδρινός, Ιάσωνας, *Πόλεις σε πόλεμο. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα στη ναζιστική κατοχή 1939-1945* (αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2015.
- Χαρίτος, Χαράλαμπος, (επιμ.), *Βόλος 1881-1955. Ο χώρος και οι άνθρωποι*, ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2004.

— , Χαράλαμπος, *Σελίδες Εκπαιδευτικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας*, Π.Ε.Θ., Βόλος, 2009.

Χαστάογλου, Βίλμα, Βόλος, *Το πορτραίτο της πόλης, από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα* (β' έκδοση), ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος, 2007.

Χατζηωσήφ, Χρήστος, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*. (3 τόμοι), Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002.

Χατζηπατέρας, Κώστας και Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, Κέδρος, Αθήνα, 1982.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, «Από τη φτώχεια στην πείνα. Η πολιτική οικονομία του λιμού». *Ιστορικά*, 80, Απρίλιος 2001, σ. 14-21.

Περιοδικά

- *Έν Βόλω*
- *Ιστορικά*

III. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία:

Braithwaite, Rodric, *Moscow 1941. A City and its People at War*, Profile Books, London, 2007.

Cortesi, Elena, «Evacuation in Italy during the Second World War: Evolution and Management», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 59-74.

Fincardi, Marco, «Anglo-American Air Attacks and the Rebirth of Public Opinion in Fascist Italy», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 241-255.

Gardiner, Juliet, *The Blitz. The British Under Attack*, Harper Press, London, 2010.

Overy, Richard, «Introduction», στο του ίδιου και A. Knapp – C. Baldoli (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 1-18.

Suss, Dietmar, «Wartime Societies and Shelter Politics in National Socialist Germany and Britain», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 23-42.

Wiggan, Marc, «The Blackout and the Idea of Community in Britain and Germany», στο C. Baldoli – A. Knapp – R. Overy (επιμ.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum Books, London, 2011, σ. 43-58.